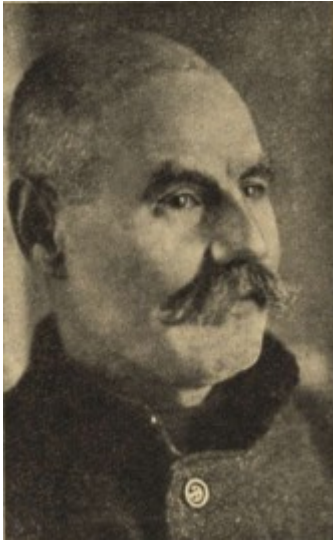

19 години

**въ
сръбскитѣ
затвори.
Спомени**

**Коце
Ципушевѣ**
(Книжарница
“Св.
Климентѣ”,
София, 1943)
съ предговорѣ
отѣ Симеонѣ
Радевѣ

Съдържание

1. Между борцитѣ-великани
2. Подѣ рѣководството на Тодорѣ Александровѣ
3. Фаталната дата
4. Задигнатѣ отѣ англичанитѣ
5. Въ ноктитѣ на сѣрбитѣ
6. Следствието въ Радовишѣ
7. Осѣденѣ на смѣртѣ
8. Изпитания
9. Затворенѣ въ Нишѣ
10. Животѣтъ въ Нишкия затворѣ
11. Въ затвора на Мариборѣ
12. Задѣ решеткитѣ на Сѣѣмска-Митровица
13. Въ зданието за малолѣтнитѣ престѣпници
14. Сѣѣмска-Митровица — въ Централния затворѣ
15. Освобождение

Единѣ коравѣ българинѣ

(Симеонѣ Радевѣ)

Трѣбва да благодаримѣ на Коце Ципушевѣ, че се реши, побеждавайки своята позната скромностѣ, да напише споменитѣ си отѣ своя животѣ на борецѣ и мѣченикѣ. Защото тия спомени сѣ единѣ кѣсѣ отѣ героичната и скѣрѣбна история на Македония. Коце Ципушевѣ . . . Нашето братско познанство е отѣ раннитѣ ни младини, отѣ 1900 г., когато и двамата бѣхме студенти въ Женева. Тамѣ бѣхме образували една малка група, въ която, освенѣ той и азѣ, влизаха Никола Герджиковѣ, родомѣ отѣ Горно Райково, сега единѣ отѣ най-виднитѣ лѣкари въ Женева, Вл. Робевѣ, отѣ Битоля, който представлява България, като пълномощенѣ министѣръ, въ нѣколко столици, Гѣрковѣ, отѣ Кукушѣ, който, следѣ свѣршване на консерваторията, стана учителѣ въ Македония

и падна убитъ въ една чета. Къмъ насъ се бѣ присъединилъ, отъ любовъ къмъ Македония, и Йорданъ Калчевъ, когото, заради крайно лѣвитъ му убеждения, наричахме „ситоайена“, гражданина. Тогава азъ издавахъ единъ вестникъ за Македония, в. „L'Effort“. Малката студентска стая, въ която живѣехъ, бѣше редакция, администрация и експедиция. Два пѣти презъ месеца ние се събирахме тукъ, за да пишемъ адреситъ. Тъ не бѣха малко; отъ София и отъ други градове се бѣха записали като абонати маса македонци, за които френската азбука бѣше непостижима тайна. Тия събрания бѣха пълни съ шумъ и веселие, защото бѣхме млади и очаквахме свободата на Македония като въпросъ решенъ отъ Провидението. Често пѣти мисълта ми ме пренася въ онуй щастливо време и предъ мене изпква фигурата на Коце Ципушевъ, възторженъ, шеговитъ, пѣснопѣецъ и юнакъ. Той бѣше любимецътъ на нашата група.

Отъ миналата война ние не се бѣхме видѣли — азъ въ чужбина, той въ сръбскитъ затвори — и когато презъ 1940 г. се завърнахъ въ София и щѣхъ да имамъ среща съ него, азъ чувствувахъ въ сърдцето си единъ трепетъ, че ще го видя онемощѣлъ, съ печать върху му отъ дългитъ патила. Напразенъ страхъ! Природата на Коце Ципушевъ е противостояла на всичко. Природа корава, жилава, несъкрушима: само такъвъ единъ човѣкъ, наистина, можеше да мине победоносно толкова изпитания и да запази, на пукъ на всичко, тоя огънь въ очитъ и тая сила въ духа.

Пишейки своитъ спомени, Коце Ципушевъ можеше да ги нарече, както Силвио Пелико, „Моитъ затвори“. Но италианскитъ патриотъ, жертва на Австрия, лежа само въ Шпицбергъ, когато Коце Ципушевъ е носилъ оковитъ на две тирании, Абдулъ-Хамидовата и сръбската, позналъ е, отъ Костуръ до Мариборъ, затвори надъ дузина. Революционното си поприще той започва много рано, невръстенъ; още като ученикъ въ петия класъ, той бѣ посветенъ въ Вжтрешната Организация. Когато дойде въ Женева, той имаше вече задъ себе си едно минало. Следъ завръщането си въ Македония, той стана учителъ, но — както за всички учители въ онуй време — учителството му бѣ една маска за бунтовника и апостола. Неговата самоотвержена душа, тия качества на смѣлость, умение и непоколебимостъ, които отличаваха македонския революционеръ и които у него се съчетаваха въ такава пълнота, го поставиха веднага въ най-първитъ редове на борцитъ за Македонската свобода. Той бѣ близъкъ сътрудникъ на най-голѣмитъ отъ тѣхъ. Въ Щипъ той бѣ работилъ съ Гоце Дѣлчевъ, въ Костурско — съ Борисъ Сарафовъ, въ Битоля — съ Даме Груевъ. Подиръ 1913 г., когато сръбската измѣна докара рухването на балканския съюзъ и Македония бѣ хвърлена въ ново, по-тежко робство, тогава, когато безнадежностъ почна да пада като черъ облакъ върху нѣкои слаби души, Коце Ципушевъ отказа да наведе глава и стана дѣсната ржка на Тодоръ Александрова.

Великитъ негови другари загинаха; него, сждбата го пощади, но за да му готви мжки по-страшни отъ смъртта. Неговата дейностъ бѣ непрестанно пресичана отъ тъмници и изтезания. Отъ Скопие до Костуръ и отъ Битоля до Солунъ, затворитъ станаха периодическото му жилище. Но страданията му въ Турско бѣха рай, въ сравнение съ това, което го очакваше у сърбитъ. Следъ нещастния край на европейската война, когато той бѣ председателъ на окръжната постоянна комисия въ Струмица, Коце Ципушевъ биде, противно на всѣкакво международно право, задигнатъ отъ окупационнитъ власти и предаденъ на сърбитъ. Какъ той биде осжденъ отъ тѣхъ на смъртъ, какъ смъртната присжда бѣ отмѣнена, на какви мжки го повергна сръбската жестокостъ, мѣстенъ отъ затворъ въ затворъ, съ тежки вериги на нозе, най-вече въ килия, всичко това читателтъ ще види въ тия негови спомени, написани

просто, безъ украшения, откъртени прѣко отъ една паметъ, пълна съ ужасни видения, но горда.

Гордостъта — гордостъ на човѣкъ и на българинъ — това е чувството, което цари надъ тия спомени и имъ дава тая висока цена. Сърбитѣ не само мжчиха Коце Ципушевъ, но и го изкушаваха. Три пѣти тѣ ходиха да му обещаваатъ освобождение и облаги, ако се откаже отъ своята народностъ. Ципушевъ описва, какъ окръжниятъ управителъ на Щипъ, Гръшковичъ отишълъ да го увещава. Това било следъ издаването на смъртнитѣ присѣжди. Единъ отъ осѣденитѣ, единъ четникъ, Серафимъ, билъ вече разстрелянъ Ципушевъ знаеше, че сѣщата участъ чака и него. Сърбинътъ му предлагалъ висока служба. — „Безъ да му мисля много“, разказва Ципушевъ „отговорихъ му на кратко: Българинъ съмъ и ще си остана такъвъ. Моето чело е бѣло и нѣма да го зачерня. Предпочитамъ гроба, отколкото да стана измѣнникъ на своя народъ“. Сърбинътъ, преди да си отиде, му казва: „Помислете добре. Имате достатъчно време. Иначе ви чака куршумъ“. Подиръ това, заедно съ окръжния управителъ, иде отъ Бѣлградъ и главниятъ инспекторъ на полицията Лазаревичъ. И той изважда изкушенията си: „Мисли му добре. Вмѣсто мжки и страшна смъртъ, очакватъ те разкошъ и чинъ“. — „Нѣма да му мисля“, отговаря Коце. „Оставете ме съ чиста съвѣстъ да влѣза въ гроба“. Когато двамата сърби си излѣзли, единиятъ отъ тѣхъ казалъ: „Коравъ българинъ, брей!“! Тоя коравъ българинъ оцѣлѣ, за да види България обединена. Неговитѣ спомени сѣ, предъ нейния сияенъ ликъ, приношение на героизъмъ.

С. Радевъ

I. Между борцитѣ-великани

Роденъ съмъ въ гр. Радовишъ, въ 1877 година. Радовишъ е разположенъ въ политѣ на Плачковица планина и е срѣдище на плодородна земеделска околия. Той е малъкъ, но буденъ градъ, съ смѣсено българско и турско население, но съ ясно очертанъ български ликъ. Околията е сѣщо преобладаваще българска, съ старинни, чисто български села, като Дѣдино, Гарванъ, Инево, Воиславци и др. Тя бѣ богата, съ своето ценно земеделско производство: афионъ, оризъ и първокачественъ тютюнь. Освенъ това, произвеждаха се и разни културни растения, като памукъ, сусамъ и др. Презъ годинитѣ на упоритата борба за освобождение, а особено подъ сръбското владичество, Радовишъ и околията му западнаха. Но само следъ нѣколко години свободенъ животъ, Радовишъ ще стане едно китно цвѣте въ българската държава. Баща ми, Димитъръ Андоновъ Ципушевъ, бѣ роденъ въ самия Радовишъ, но дѣдо ми Андонъ бѣ преселенецъ, избѣгалъ отъ Дупница и се настанилъ тука. Баща ми бѣ твърдъ българинъ, трудолюбивъ и любозначителенъ, съ будно българско съзнание. Макаръ и почти безъ никакво образование, благодарение на своя природенъ умъ и неуморенъ трудъ, той бѣ се издигналъ надъ обикновената срѣда и бѣ станалъ заможенъ и уважаванъ отъ всички търговецъ.

Майка ми Мария бѣ дъщеря на родолюбивъ български свещеникъ. Тя бѣ образована жена, за тогавашно време, дълбоко вѣрващъ, истинска християнка, трудолюбива българка и любяща майка. Тя ме напѣтствуваше, още отъ най-ранната ми възраст, въ пѣтя на добродетелитѣ, християнската любовъ, вѣрността и честъта. Детинството си прекарахъ въ познатата на всѣки българинъ патриархална семейна срѣда, заедно съ тримата ми братя и три сестри. Нѣма защо да се впускамъ въ описание на детскитѣ ми години. Ще спомена само това, което даде отражение на посетнешния ми животъ.

Въ Радовишко, както и въ всички български краища, още преди моето рождение и презъ раннитѣ ми детски години, преди започването на широко организирана бунтовна борба, действуваха отдѣлни малки чети на войводи-хайдутѣ. Голѣмо впечатление ми правѣха подвизитѣ и разказитѣ за дѣлата на нашитѣ народни хайдутѣ, защитници на вѣра, честъ и имотъ. Тѣ работѣха по сѣщото време, когато въ Малешевско се подвизаваше прочутиятъ войвода Дѣдо Илю, сподвижникътъ на Раковски. Помня още имената на хайдутитѣ Ефтимъ Болката и Ведричката, които загинаха въ борба противъ потисницитѣ. Но най-силно впечатление ми направиха подвизитѣ на Филипъ войвода. Този легендаренъ хайдутинъ загина когато бѣхъ 5–6-годишно дете. Главата му донесоха въ Радовишъ. А неговата пушка-берданка престоя единъ-два часа въ кѣщи, и азъ имахъ щастието да я взема въ рѣце и да ѝ се порадвамъ, преди да я занесатъ въ конака. Единъ отъ четницитѣ на славния Филипъ войвода, Йосе Чифлиганецъ, който бѣ останалъ живъ, често идваше у дома и разказваше на по-стария ми братъ за подвизитѣ на своя главатаръ и малката му дружина. Азъ слушахъ съ унесъ тия разкази за смѣлостъта, справедливостъта и необикновената решителностъ и съобразителностъ на Филипъ войвода. Тѣ оставиха въ душата ми дълбоки следи и чувство на възторгъ и почитъ къмъ смѣлия български борецъ.

Първоначалното си образование, приблизително до четвърто отдѣление, споредъ сегашното, получихъ при стари радовишки даскали, по първобитната система — Псалтиръ и Требникъ. Първо истинско редовно училище, по Ланкастерската система, откри учителятъ Александъръ п. Орушовъ, отъ Щипъ, по-сетнешенъ мой тѣсть, бащата на Тодоръ Александровъ. Александъръ п. Орушовъ бѣ просвѣтенъ и богато надаренъ човѣкъ. Той бѣ и поетъ; написа много стихотворения за пробуждането на народа. И до днесъ негови пѣсни се пѣятъ въ Радовишко и Щипско. Както почти всички учители въ Македония, той бѣ и единъ отъ първитѣ дейци на създадената Вътрешна Революционна Организация, единъ отъ първитѣ сподвижници на Гоце Дѣлчевъ.

Нашето семейство се свърза въ тѣсна дружба съ семейството на Александъръ п. Орушовъ. Още тогава азъ другарувахъ съ неговия синъ Тодоръ Александровъ, който бѣ интеллигентно и живо българско момче; още тогава започна моето другарство и съ дъщерята на Александъръ п. Орушовъ, Екатерина, за да се обърне неусѣтно въ детска любовъ, а по-късно и въ дълбока обичъ. Следъ нѣколко години тя стана моя другарка въ живота и въ борбата, — моята скѣпа жена Екатерина.

Като завършихъ основното си образование въ Радовишъ, баща ми ме изпрати въ Скопие, където следвахъ до 4-тия класъ, а следъ това отидохъ да продължа учението си въ Солунската българска гимназия, която бѣ прочута въ цѣла Македония.

Презъ лѣтото на 1895 година, следъ завършването на 5-тия класъ, се завърнахъ на почивка въ Радовишъ. Тази ваканция бѣ решителна за по-нататъшния ми животъ, тъй като учителятъ Димитъръ Шатоевъ ме посвети въ тайнитѣ на Вътрешната Македоно-Одринска Революционна Организация. Отъ този мигъ азъ влѣзохъ въ редицитѣ на българскитѣ македонски борци.

По това време въ Радовишъ имаше вече организационно управително тѣло, утвърдено отъ Гоце Дѣлчевъ, който бѣ тогава учителъ въ гр. Щипъ. Вътрешната Революционна Организация бѣ вече създадена. Даме Груевъ бѣ разпъналъ революционната мрежа въ по-важнитѣ македонски градове: въ Битоля, където бѣ

заварилъ Пере Тошевъ и въ Щипъ, кждето намъри своя най-близъкъ другаръ и сътрудникъ — Гоце Дълчевъ.

Градъ Щипъ стана едно бунтовническо огнище, което даде на българската борба нѣкои отъ най-голѣмитѣ нейни водачи. Щипянинъ бѣ Мише Развигоровъ, една отъ най-свѣтлигѣ фигури на великата борба. Запознахъ се съ него, още когато той бѣ легаленъ — учителъ организаторъ въ Щипската прогимназия. Виждахъ го въ последствие много пжти, когато бѣ вече нелегаленъ, голѣмъ войвода и създателъ на млади войводи. Развигоровъ бѣше много силенъ човѣкъ. Съчетаваше въ себе си умъ, проникателностъ, абсолютна преданостъ къмъ дѣлото и непреклонна воля. Силенъ, чрезъ своята вѣра въ каузата, изключително твърдъ, въ часове на изпитание. Той бѣ обичанъ и уважаванъ отъ всички, като истински народенъ водачъ. Селянитѣ го просто обожаваха.

Единъ отъ най-преданитѣ, смѣли и ценни работници на ВМРО бѣ Ефремъ Чучковъ, сжщо отъ Щипъ, близъкъ другаръ на Гоце Дълчевъ, единъ отъ първитѣ борци на организацията. Ефремъ Чучковъ бѣ плещестъ човѣкъ, срѣденъ ръстъ, съ желѣзно здраве. Бѣ неуморимъ въ организационната работа. Тихъ и скромненъ до крайностъ, той привличаше хората съ своята непосредственостъ и самобитностъ. Чучковъ въздействуваше на сърдцата чрезъ простички, но увлѣкателни революционни разговори и чрезъ стари хайдушки пѣсни, които пѣше необикновено хубаво. Той бѣ опитенъ комитски войвода и извънредно добъръ стрелець, отъ ранга на Гоце Дълчева. Най-обаятелно действуваше всрѣдъ селското население, което го обичаше заради неговитѣ простонародни обноски. И той започна дейността си като легаленъ — прогимназиаленъ учителъ. Нелегаленъ стана следъ Винишката афера. Чучковъ взе участие въ безброй сражения, въ всички епизоди на голѣмата борба. Сждбата го пощади, той умрѣ следъ европейската война, въ София, тихо и скромно, както бѣ прекаралъ цѣлия си живогъ.

Щипянинъ бѣ и Тодоръ Лазаровъ, единъ отъ най-ценнитѣ организатори на ВМРО. Синъ на видно щипско семейство, той започна организационната си работа веднага следъ завършване на Солунската гимназия. Когато се завърна въ родния си градъ, той се установи като търговецъ при брата си Арсо Лазаровъ, чиито трима първи синове Коце, Василъ и Моне паднаха като четници.

Тодоръ Лазаровъ бѣ красивъ и строенъ, съ сини, проникателни и умни очи, съ висока осанка и приятенъ гласъ. Имаше буйна руса брада, която красѣше тънкото му лице. Той бѣ единъ отъ първитѣ членове на управителното тѣло на организацията въ гр. Щипъ и се прояви като неуморимъ и рѣдко преданъ работникъ въ града и селата на Щипския революционенъ окржгъ. Голѣмата му дейностъ се хвърли въ очитѣ на турцитѣ и той попадна въ затворъ нѣколко пжти, между които и въ зловещия Скопски Куршумли-ханъ, откъдето бѣ изпратенъ на заточение въ Мала Азия, заедно съ д-ръ П. Кушевъ, отъ Велесъ. Освободи ги амнистията отъ 1908 година, дадена по случай „Хуриета“. Но Тодоръ Лазаровъ се завърна съ разнебитено здраве и заболѣ отъ туберкулоза. Въ 1912 година, когато се обяви мобилизацията, (вече безнадежно боленъ, съвсемъ изтощенъ), той се самоуби въ София, съ надеждата, че освобождението на Македония е предстояще.

Най-после, Щипъ даде на ВМРО великия вождъ Тодоръ Александровъ, въ най-тежкитѣ години на борбата.

Презъ есента 1895 година, продължихъ учението си въ Солунската гимназия и сега, като ученикъ въ 6-тия класъ, бѣхъ приетъ въ тайния ученически кръжокъ, който

бъ помощна сила на вътрешната организация, подъ ръководството на Даме Груевъ, училищенъ инспекторъ и секретаръ на Централния комитетъ въ гр. Солунъ. Председателъ на Комитета тогава бѣ д-ръ Хр. Татарчевъ, отъ Ресенъ, виденъ лѣкаръ, уважаванъ отъ гражданството българинъ, строенъ, хубавъ, елегантенъ, уменъ. Този умѣренъ човѣкъ, съ видно обществено положение, не бѣ се поколебалъ да влѣзе въ опасното дѣло. Борбата за свобода увличаше всички български сърдца и Организацията се разрастваше съ стихийна бързина.

1896 година е незабравима за мене. Съ увлѣчението на младежъ, азъ не само изпитвахъ радостта да работя въ великото българско дѣло за освобождението на Македония, но имахъ и щастието да влѣза въ непосредственъ контактъ съ първитѣ хора на Вътрешната революционна организация и съ много другари, които впоследствие прославиха името си като български борци.

Даме Груевъ, апостолъ на македонската борба, се отличаваше съ своята скромность и благи обноски. Роденъ въ с. Смилево, Битолско, той се бѣ издигналъ високо надъ обикновената срѣда и бѣ изпъкналъ въ най-първата редица на македонскитѣ борци. Даме бѣ любезенъ, но въздържанъ и затворенъ човѣкъ. Правѣше впечатление съ своята изтънченость. Струва ми се, че бѣ понѣкога свѣнливъ като девойка. На ръстъ не бѣ високъ, но бѣ строенъ и подвиженъ, съ остра наблюдателность. Въ сивитѣ му очи свѣтѣше пронизателность, умъ и енергия. На устата му често играеше лека усмивка. Той бѣ винаги спокоенъ, но обичаше да си служи съ ирония, и тя най-много привличаше хората. Като революционеръ, той притежаваше рѣдкото умение да прикрива диритѣ си и да работи за организиране на бунтъ и възстание, подъ вида на легаленъ училищенъ деятель. Въ неразривно и хармонично сътрудничество съ другия великанъ на Македонската земя, Гоце Дѣлчевъ, тѣ подготвиха великата епопея, известна въ най-новата наша история подъ името „Илинденското възстание“.

Въ последнитѣ години на миналото столѣтие Солунъ живѣеше въ треската на българската борба. Постепенно българитѣ навлизаха въ града и завладѣваха все нови и нови позиции. Въ геополитическата столица на Македония се изграждаше сѣщинска българска крепость. Българскиятъ елементъ все повече се увеличаваше, и това се чувствуваше въ града. Презъ нея минаваха всички куриери на Организацията, въ нея се укриваха заподозренитѣ български борци.

Въ Солунъ се издигаха две български черкви. Имаше и три български основни училища. Тукъ, всрѣдъ старата гръцка твърдина, изникна българската Солунска гимназия, славата на която ще остане да свѣти, както тази на Априловската и Болградската.

Българската Солунска гимназия бѣ не само източникъ на солидно образование и просвѣта, но и сѣщински разсадникъ, въ който израстнаха повечето отъ младитѣ македонски апостоли. Къмъ нея се стичаха българскитѣ младежи, не само отъ Македония, но и отъ другитѣ краища на България. Всички, почти, Солунски ученици взеха по-голѣмо или по-малко участие въ великата освободителна македонска борба. Отъ друга страна, Солунската гимназия даде на България мнозина видни общественици, държавници, публицисти, учени и писатели.

Като просвѣтно огнище, българската Солунска гимназия си бѣ извоювала едно високо име. Обзаведена съ всички пособия, научни кабинети, богата библиотека, тя бѣ въ първата редица на българскитѣ училища. Тя се издигна особено много, благодарение на подбраното учителство. Въ нея бѣха учителствували Григоръ

Пърличевъ и други български първенци. По мое време, директоръ бѣ Михаилъ Сарафовъ, отъ Търново, бившъ български министъръ на народното просвѣщение. Отъ тогавашнитѣ учители нека спомена: Христо Матовъ, отъ Струга, виденъ македонски революционеръ; Хр. Генчовъ, отъ Кукушъ, прекрасенъ учителъ и голѣмъ родолюбецъ; Иванъ Гарвановъ, отъ Стара-Загора, сѣщински български атлетъ, единъ отъ голѣмитѣ водачи на Македонското освободително движение; Хр. Ганевъ, отъ Плѣвенъ, който падна отъ куршумитѣ на сръбски терористи посрѣдъ Солунъ; известниятъ на мнозина българи педагогъ-математикъ Благой Димитровъ, отъ с. Емборе, Юго-западнитѣ български покрайнини; Недѣлчо Колушевъ, виденъ български публицистъ и дипломатически представителъ; Андрей Тошевъ, по-сетне голѣмъ български дипломатъ и министъръ-председателъ, и мнозина други. Всички бѣха просвѣтени хора, влюбени въ своята професия и твърди български родолюбци.

Трѣбва да прибавя, че подъ името „Солунска гимназия“ следва да се разбиратъ две, въ сѣщностъ, три учебни заведения, първоначално една мжжка и една девическа гимназия, съ пансионъ при тѣхъ, следъ това се създаде педагогически отдѣлъ при мжжката гимназия, за подготовка на учители, а следъ закриването му се устрои отдѣлна търговска гимназия, сѣщо съ пансионъ. И тритѣ български гимназии бѣха не само образцови институти, но и възпитателни огнища за пламенно родолюбие, кждето се каляваше борческата сила на младитѣ български поколения. Мнозина отъ Солунскитѣ ученици блѣснаха на българското небе чрезъ своя подвигъ и дадоха живота си въ великата борба противъ поробителитѣ.

Следъ толкова години, далечнитѣ ми спомени ме пренасятъ въ оживения приморски градъ, кждето българитѣ ковѣха своето оржжие за борба. Тогава още всичко бѣше спокойно. Вътрешната Революционна Организация следваше очертаня нѣкога отъ апостола Левски пжтъ на търпелива подготовка за истинско всенародно възстание. Задъ една легална организация за учители-просвѣтители, които бѣха и апостоли-революционери, се изграждаше постепенно могща сила, съ свои ударни групи — четитѣ, съ селска милиция — бждещата народна войска, и съ своитѣ неуморни куриери, които разнасяха тайното и сладко слово за борба и свобода и водѣха по незнайни пжтища бунтовницитѣ-комити. Въ Солунъ се бѣха вече настанили около двадесетъ хиляди българи. При това, никой отъ тѣхъ не бѣ обикновенъ работникъ; всичкитѣ бѣха или майстори, или занаятчии, или търговци. Изникна здрава българска община, на чело на която стоеха първенци, видни търговци и комисионери, повечето отъ Македония. И, като продължение на българското възраждане, интелигенция и народъ, учителство и стопански силни българи-първенци образуваха едно цѣло, което живѣеше и се борѣше за единъ идеалъ. Въ Солунъ, търговията вече се водѣше на български езикъ, който постепенно се бѣ наложилъ, наравно съ официалния, турски езикъ. Въ този градъ, азъ прекарахъ чуднитѣ дни на младежки ентузиазъмъ, всрѣдъ предани и въодушевени другари. Ала скоро сждбата тласна живота ми въ трънливия пжтъ на изпитанията.

Известната Винишка афера ме завари въ родния ми градъ Радовишъ, понеже бѣхъ прекжсналъ учението си, поради болестъ. Разбира се, и тукъ продължихъ своята дейность, сега вече като секретаръ-дѣловодителъ на нелегалната организация.

Винишката афера причини голѣми страдания на населението и нанесе значителни вреди на организацията, толкова повече, че разкри на турцитѣ българската опасность. Ала, въпрѣки всичко, поривътъ за борба се засили.

През пролѣтѣта на 1898 г., въ Радовишко пристигна нелегално бившиятъ учитель Тодоръ Станковъ, родомъ отъ Прилепъ, заедно съ четниците Василъ, отъ с. Липовикъ, и покрѣстения помакъ Георги (Сюлейманъ), отъ Неврокопско. Споредъ директивитѣ на Гоце Дѣлчевъ, тази нелегална дружинка обикаляше Радовишкия районъ, за да засили организационната дисциплина, да стегне редоветѣ и да ободри духа, следъ аферата въ с. Дѣдино, а особено следъ Винишката афера. Тодоръ Станковъ вършеше много успѣшно своята мисия, тъй като се ползуваше съ голѣмъ авторитетъ както въ гр. Радовишъ, така и въ околията, понеже презъ 1895–96 година бѣше учителъ въ града и ръководителъ на организацията. Той се отличаваше съ благия си характеръ, дружелюбие и голѣма смѣлостъ и бѣ успѣлъ да завладѣе всецѣло сърдцата на радовишани, които съзираха въ негово лице единъ истински апостолъ. Но къмъ края на май, Георги-Сюлейманъ се предаде на турцитѣ въ с. Конче, презъ време, когато Станковъ и Василъ спѣли, което улесни и тѣхното залавяне. Тогава арестуваха всички селски ръководители, които се бѣха срѣщали съ тѣхъ, а отъ града — Петрушъ п. Лазаровъ, Коце Зафировъ и мене.

Още първитѣ дни въ затвора, Тодоръ Станковъ направи опитъ да се самоубие, като си разби главата отъ тъмничната стена, понеже се опасяваше да не бѣде измѣчванъ да разкрие цѣлата организационна мрежа.

Разбира се, не мина безъ обичайнитѣ побоища, но организацията не понесе особени вреди. Насъ, граждани и селяни, ни държаха само 16 дни, но това ми създаде добро име между ръководнитѣ срѣди на организацията. Това бѣ първото ми затваряне, началото на оная орисия, споредъ която преминахъ благополучно много прежеждия, но трѣбваше да прекарамъ дълги страдания и мъки, презъ време на десетки години затворъ, подъ гнета на българскитѣ врагове.

Първитѣ шестнадесетъ дни затворъ ми се сториха дълги. Колко нищожни бѣха тѣ, въ сравнение съ това, което ме е очаквало по-сетне! ...

Когато излѣзохъ отъ това мое първо затваряне, мнозина видни граждани дойдоха да ме поздравятъ, во главе съ владиката Герасимъ Струмишки, който каза на баща ми: „Гордѣй се, че синъ ти е тръгналъ по пѣтя на народнитѣ дѣла“.

Баща ми, наистина, изпитваше гордостъ и ми каза: „Синко, виждамъ, че крушката пада до корена; си; и баща ти, въ своята младостъ, бѣ посветенъ въ народнитѣ борби за свободата на нашето отечество“. Тия негови думи възбудиха любопитството ми и азъ започнахъ да го разпитвамъ да ми каже нѣщо повече. Тогава той ми разправи следното:

„На времето, въ Раклишъ [1] идва **Апостолѣтъ**. Той повика българитѣ-първенци отъ града, десетина души, между които бѣхъ и азъ. Говори ни въ продължение на две нощи и единъ день и ни обясни, че братята българи отъ Северна България сж вече готови за борба противъ агарянина, че време е и ние, всички българи отъ югъ, отъ Македония, да се стегнемъ да вземемъ участие въ предстоящата народна борба, за да възстановимъ старото българско царство. Той ни разправи надълго, че сме имали наше, славно българско царство и че скоро ще дойде, деньтъ, да го възстановимъ. Най-много ни говори за великия Симеонъ и за царъ Самуилъ. Следъ това всички подписахме хартия за страданията на българитѣ подъ агарянина, за която ни каза, че ще я изпрати въ Одеса. Ние бѣхме така обаяни отъ Апостола, щото го слушахме като унесени. Азъ не само се подписахъ, но сложихъ и мехюра си. На края, 1. Чисто българско село, до самия Радовишъ.

всички дадохме клетва, като членове на общия български комитетъ за борба“.

Този разказъ на баща ми остана като отпечатанъ въ паметъта ми. Дали този, когото баща ми така възторжено нарече **Апостолътъ**, е билъ самиятъ Левски или пъкъ нѣкой другъ отъ неговитѣ близки сподвижници, за жалость, не можахъ да разбера. Но навѣрно това революционно събрание отбелязва началото на разширяването на замислената отъ Левски организация, която трѣбваше да подготви едно голѣмо, всенародно и единно българско въстание. Преждевременната смъртъ на Левски осуети широко замисления му планъ. Много години по-късно, следъ разпокъсането на България, други подеха неговото дѣло. Съзнанието, че и азъ съмъ единъ отъ новитѣ български борци ме изпълваше съ гордостъ.

Скоро възстановихъ здравето си. Отново бѣхъ бодъръ и, съ възобновени сили, заминахъ за Солунъ да продължа образованието си. Сега вече азъ бѣхъ спечелилъ име, защото бѣхъ излѣзълъ чистъ отъ едно митарство, и то придружено съ мъчения и бой. Затова, възложено ми бѣ ржководството на ученическия революционенъ кръжокъ. Даме Груевъ бѣ заминалъ да ржководи Битолския революционенъ окръгъ, а Гоце Дѣлчевъ бѣ вече нелегаленъ задъ граница. Секретаръ на Комитета бѣ сега Пере Тошевъ, отъ Прилепъ. Познавахъ Пере още отъ Скопие, кждето ми бѣше учителъ; въ Солунъ той бѣ станалъ инспекторъ на училищата въ Солунския вилаетъ и, по общото правило, продължаваше още по-широко двойната си дейность на просвѣтителъ и бунтовникъ. Пере Тошевъ бѣ революционеръ отъ голѣма величина, единъ отъ първитѣ хора на ВМРО. Той бѣ нервень, сухъ и деятелень човѣкъ. Външно не бѣ много представителень. Ала бѣ блестящъ учителъ по български езикъ, когото ние, ученицитѣ, просто обожавахме. Пере привличаше хората съ своята твърдостъ и неотстъпчивость. Докато Даме бѣ до известна степенъ сантименталень, а Гоце — топло и милостиво сърдце. Пере бѣ непреклоненъ въ своитѣ решения за наказване на отстъпницитѣ или вредителитѣ на македонското освободително дѣло. Докато Даме Груевъ, а още повече Гоце Дѣлчевъ вѣрваха въ доброто у хората и се стремѣха да вкарать въ вѣрния пътъ поправимитѣ, Пере Тошевъ гледаше недовѣрчиво на възможноститѣ за поправяне и бѣ фанатиченъ човѣкъ.

Ржководениятъ отъ мене ученически революционенъ кръжокъ (22 души) имаше задължението да помага, доколкото може най-усилено, дейността на Комитета. Ние се стараехме да изпълнимъ най-ревностно своя дѣлъгъ. Ние криехме тайното мастило, а така сжщо и револвери и ками, въ стайтѣ на гимназиалния пансионъ, кждето живѣехме. Турската власть нито подозираше, че нишкитѣ на Вътрешната Революционна Организация отиваха и до спалнитѣ на българскитѣ ученици въ Солунската гимназия. Ние станахме и начинаещи апостоли. По съветитѣ на Хр. Матовъ, учителъ по български езикъ, членъ на Комитета, ние устройвахме литературно-музикални вечеринки, въ които се изнасяха стихотворения, разкази и пѣсни съ бунтовно съдържание, които повишаваха борчески духъ на нашитѣ съученици. Особено добри работници въ нашия таенъ кръжокъ бѣха нѣколцина отъ Кукушъ, като Георги Дубковъ, Атанасъ Садразановъ, Христо Куслевъ и др. Въ сжщия кръжокъ влизаше и покойниятъ български писателъ Хр. Силяновъ, който написа и първата история на Илинденското въстание.

Днитѣ и седмицитѣ минаваха, изтекоха месеци. Организацията се разширяваше. Въ гимназията се броеха на прѣсти ученицитѣ, които не бѣха посветени, повече или по-малко, въ борбата или пъкъ се държаха на страна, само въ границитѣ на учението. Пъкъ и повечето учители бѣха дейни участници въ организирането на народа за голѣмо въстание. Куриеритѣ влизаха и излизаха отъ Солунъ, който туптѣше като истинско сърдце на българската борба. Времето минаваше неусѣтно,

изпълнено колкото съ умение, толкова и съ бунтовни мечти и възторзи, и ме носеше съ себе си. Учебната година изтече. Ето ме вече съ зрело стъпало свидетелство въ ржка, жаденъ за наука и свобода. Съ нетърпение дочакахъ есенята и презъ септемврий 1899 г., заминахъ да се уча въ Висшето училище на Княжество България. Съ голѣмо вълнение стъпихъ на свободна българска земя. Още по-голѣма бѣ радостта ми да намѣря въ София възторжени български младежи и да влѣза въ връзка съ единъ отъ най-голѣмитѣ хора на българската борба, апостола Гоце Дѣлчевъ. Понеже бѣхъ снабденъ съ много добри препорѣки отъ Солунъ, Гоце ме прие като роденъ братъ. Въ кѣсо време станахме нераздѣлни. Тѣсната ми дружба съ незабравимия Гоце обхваща най-скѣпитѣ спомени въ моя животъ.

Въ годинитѣ 1899–1900 София не бѣ днешниятъ опушенъ градъ, затворенъ въ своитѣ улици между многоетажни, долепени едно до друго здания. Тя бѣ сравнително малка, съ низки кѣщи, съ много градини и зеленина, съ свѣжъ, планински въздухъ. Животътъ имаше по-спокоенъ ритѣмъ, при голѣма сърдечностъ между хората, безъ днешната, понѣкога напраздна суетня. Тукъ, въ подножието на Витоша, туптѣше сърдцето на единъ народъ, който бѣ решенъ да води борба до смъртъ за своето обединение. Въ столицата на младото Княжество България всички мислѣха за своитѣ поробени братя и копнѣха да се борятъ и умратъ за тѣхъ.

Въ Висшето Училище се записахъ за студентъ по химия. Но колкото старания влагахъ въ учението, несравнимо повече време и усилия отдавахъ на организационната дейностъ за засилване на ВМРО. Отъ това време започна моята още по-усилена работа въ организацията, на която служехъ съ най-голѣма преданостъ. Незабравимиятъ Гоце ме въвеждаше систематически въ организационната дейностъ и ми повѣряваше много работи, които не биваше да бждатъ достояние всѣкому. Довѣрието къмъ мене порастна дотамъ, че презъ следващото лѣто Гоце и Борисъ Сарафовъ ме натовариха да помагамъ при пласирането на облигации отъ патриотическия заемъ, за снабдяването на организацията съ срѣдства. Вложихъ много усилия въ повѣрителни порѣчки отъ този родъ. Влѣзохъ въ връзка съ повечето видни терористи и нелегални дейци. Започнахъ да се готвя не само за организаторъ, но и за нелегаленъ борець.

По това време Гоце бѣ започналъ да създава една широка комитска организация. Той застана на чело на тази нова сила, която изигра голѣма роля въ борбата. Благодарение на своята подготовка и лични качества, той стана истински създателъ на комитскитѣ чети — ударнитѣ отреди на ВМРО.

Предвестници на добре подготвенитѣ и снабдени чети бѣха ония малки дружинки, които възникнаха още въ самото начало на организационната работа, като необходимостъ. Една отъ първитѣ бѣ споменатата по-горе малка четица на Тодоръ Станковъ, въ Радовишко, а така сѣщо — четата на Ефремъ Чучковъ, въ Царевоселско и Малешевско, и на Ст. Георгиевъ, въ Струмишко. Предвестници на комититѣ бѣха и Христо Чемковъ и Йорданъ Гавазовъ, които загинаха въ гр. Прилепъ. Обаче систематическото устройство на комитската сила започна презъ пролѣтътъ на 1899 година, подъ прѣкото ржководство на Гоце Дѣлчевъ и съ пълната подкрепа на Борисъ Сарафовъ, тогава председателъ на Върховния Комитетъ въ София, човѣкъ който намираще срѣдства, съ дарбитѣ на нѣкакъвъ магьосникъ.

Първитѣ нелегални чети бѣха малки, съставени въ по-голѣмата си частъ отъ младежи, минали презъ нашата българска казарма, а така сѣщо ржководени отъ опитни войводи, бивши подофицери, имената на които по-късно станаха легендарни изъ планинитѣ на Македония. На успѣха на тѣзи първи комитски чети Гоце се

радваше; като дете. Неговитѣ очаквания бѣха надминати значително. Населението прие комититѣ съ открити обятия. Въодушевенъ отъ постигнатото, Гоце продължи работата си съ още по-голѣмъ замахъ. За редовната и успѣшна дейность на четитѣ се създадоха мѣстни куриери-водачи и органи за връзка, които оказаха неоченими заслуги за развитието на комитската сила. Едновременно съ това, Даме и Гоце, които се допълваха въ едно рѣдко хармонично съчетание, положиха голѣми усилия за разрастването на конспиративната организация на цѣлото българско население въ Македония, задъ прикритието на една, нагледъ, легална дейность. Въ кжсо време, тази всеобща организация за бждецето голѣмо възстание обхвана всички съсловия, всички здрави българи, въ всички населени мѣста на Македония и Одринско.

Щастливъ бѣхъ да се запозная отблизу съ почти всички голѣми борци отъ разнитѣ краища на българската земя, било отъ поробена Македония, било отъ свободна България, мнозина отъ които паднаха въ великата борба. Но най-близкъ ми стана Гоце Дѣлчевъ, единъ истински великанъ на Македонската земя. По-късно, когато се събератъ всички прѣснати материали, този български апостолъ ще изпъкне въ пълна свѣтлина. Азъ ще кажа само нѣколко думи за него, който ми бѣ ржководителъ и другаръ, защото той остави въ сърдцето ми неизличими спомени.

Презъ краткото време, което прекара въ София, Гоце събра около себе си цѣлата родолюбива българска интелигенция. Той стана центъра, около който се групираха учители и офицери, граждани и студенти, възрастни хора и буйни юноши. За насъ, студентитѣ, Гоце бѣ приятелъ, който ни привличаше неудържимо съ своята естественость и топлота, съ своя волеви характеръ, необикновена бодрость и неограничена обичъ къмъ всѣки български интелигентъ, който бѣ готовъ да посвети силитѣ си на великото дѣло. Тогавашнитѣ български студенти и млади вишисти, независимо отъ мѣсторожение и лични убеждения, бѣха възторжени идеалисти, проникнати отъ пламенно родолюбие. Пѣха се само Ботевитѣ пѣсни, и освобождението на поробенитѣ братя-българи бѣ основната тема за разискване на всички студентски събрания. Въ това отношение царѣше истинско единодушие. И Гоце, който бѣ скромень до крайность, — паметна ще остане малката му стая въ тогавашния хотелъ „Батембергъ“, — но бѣ приветливъ и общителень, откровенъ и жизнерадостень, стана сжщински кумиръ на младежъта. Външно, Гоце бѣ първообразъ на българска здравина и хубость. Не много високъ, но плещестъ, съ веселъ погледъ и мила усмивка, той бѣ истински здравъ тѣломъ, както бѣ чистъ и правдивъ по сърдце и душа.

Сякашъ издѣланъ отъ скала, той имаше неотразимото обаяние на една първична сила. Гоце Дѣлчевъ бѣ истински български юнакъ, съ горда душа и вѣрно сърдце, съ непреклонень духъ, — честень, скромень, безстрашенъ, благородень. Той имаше рѣдката дарба да разбира всички, да ободрява и покорява своитѣ другари; той сподѣляше чуждитѣ болки, съчувствуваше на добритѣ хора, стараяше се да поправя тия, що вървѣха въ погрѣшенъ пжтъ. Обичаше другаритѣ си повече дори и отъ братята си, които дадоха живота си за Македония. Съ най-голѣма скръбъ той посрѣщаше съобщенията за гибелта на просвѣтенитѣ революционери, които ценѣше особно много, защото разбираше, колко важно за нашия народъ е да бждешъ водень отъ добре подготвени водачи. Той вървѣше по стѣпкитѣ на Левски — еднакво умѣеше да привлича въ дѣлото бедния колибаръ и видния гражданинъ, неукия селянинъ и буйния младъ български интелигентъ. Съ личното си обаяние той влѣ въ дѣлото цѣла струя отъ възторжени и просвѣтени български млади сили. Въ своето апостолско дѣло, Гоце бѣ навсѣкжде и никжде, спокоень и неуловимъ, догдето издайничеството му

отвори преждевременно пътя към смъртта. В срѣдъ опасности и лишения, в срѣдъ тѣжги и неволи, той бѣ безгриженъ и жизнерадостенъ, веселъ събеседникъ, неуморимъ пѣснопѣецъ. И до сега като че ли чувамъ любимата му пѣсенъ: „Подухна вѣтъръ, пиле Стано, по Вардарско поле“ . . . така, както той я пѣеше:

Даме Груевъ и Гоце Дѣлчевъ бѣха истински равноапостоли на великата борба, които се допѣлваха, така неразривно, щото не мога да си ги представя раздѣлени. Не би могло да се тегли черта на първенство помежду тѣхъ, както не би могло да се разграничава тѣхното общо дѣло. Тѣ бѣха първи между най-първитѣ. Голѣми бѣха и другитѣ водачи въ светото дѣло, които се издигаха високо, въ своята преданостъ, въ своето чувство за дългъ къмъ българския народъ и въ своята непоколебима воля за борба. И ако организацията се превърна въ стихийна сила, ако комитскитѣ чети бѣха вѣчно бродящи ударни отреди изъ Македонскитѣ планини, които ободряваха българското население и предприемаха свѣткавични действия противъ турската властъ, това се дължеше на единъ всенароденъ подемъ, не само вътре въ Македония, но и въ свободното Българско Княжество.

Разрастването на организацията и развитието на четитѣ увеличаваха бързо нуждата отъ орѣжие и срѣдства. Трѣбваша много пари, за да се поддържа силата на движението. Въ споразумение съ Борисъ Сарафовъ, презъ месецъ юний, Гоце образува малка дружинка, подъ негово лично рѣководство, като повѣри главната роля на мене, а за помощникъ ми даде Крумъ Чапрашиковъ. Съ рискъ за живота си, употребихме всички усилия, за да съберемъ повече пари, но една непредвидена случайностъ попрѣчи да изпълнимъ до край начертания планъ. Разочарованието ми бѣ извънредно. Не ми се оставаше вече въ София, пъкъ още и по-рано искахъ да влѣза въ комитската организация. Готвѣхъ се вече да замина като нелегаленъ борецъ, въ четата на Гоце, обаче, въ последния мигъ, той ми даде други нареждания.

По това време неочаквано пристигна въ София моята любима Екатерина, която до тогава бѣше учителка въ Скопие. Гоце прѣвъ научилъ за нейното идване и почна да ме закача. Тогава азъ повикахъ Екатерина въ ресторанта „Братя Миладинови“ (на мѣстото на днешнитѣ хали), кѣдето се хранѣхме обикновено. Когато тя дойде, Гоце ме погледна дълбоко въ очитѣ и ме запита, не желая ли да започна по-спокоенъ семеенъ животъ, безъ разбира се, да се отчуждавамъ отъ дѣлото. Отговорихъ му, че принадлежа всецѣло на организацията, че съмъ се приготвилъ вече за всички жертви, че жребиятъ за мене е хвърленъ. Тогава той се обърна къмъ Екатерина и я запита, желае ли да ме следва въ трудния пътъ на революционера, на което тя твърдо отговори: „Азъ съмъ българка отъ Македония и трѣбва да дамъ своята данъ на освободителното дѣло“. Гоце се развълнува много, стана на крака и ни каза: „Отъ сега нататкъ вие сте стодени“. Наскоро следъ това трѣбваше да изпълня новитѣ нареждания и заминахъ легално за Солунъ, въ началото на септемврий 1900 година. Трѣбваше да се ликвидира единъ остъръ конфликтъ между Пере Тошевъ и Струмишкия владика Герасимъ. Гоце смѣташе, че азъ ще се справя съ тази деликатна мисия. Сжщевременно имаше и много други организационни работи въ Струмица и Радовишъ. Раздѣлихъ се съ моя сжщп рѣководителъ и другаръ Гоце Дѣлчевъ: вече не го видѣхъ живъ . . .

При отиването ми въ Македония, трѣбваше да взема съ себе си и да настаня на съответни мѣста двама ценни млади борци отъ България — Иванъ Илиевъ, отъ Враца, и Кръстю Асеновъ, отъ Сливенъ, братанецъ на Хаджи-Димитра. Иванъ Илиевъ дойде съ мене. Назначихме го за учителъ въ с. Дѣдино, Радовишко, кѣдето той въ кѣсо време

разви голѣма организационна дейностъ, но загина преждевременно отъ злодейска рѣжа.

Кръстю Асеновъ, едъръ, здравъ, силенъ момъкъ, роденъ за комита, истински юнакъ, русъ, съ хубави сини очи, пѣвецъ, отиде самичкъ въ Македония и се настани като учителъ въ с. Лешко, Горно-Джумайско. Той се прояви като единъ отъ най-дейнитѣ, смѣли и съобразителни хора на организацията. За жалостъ, и той загина преждевременно, при трагични обстоятелства, въ Кукушко.

Що се отнася до мене лично, моята работа въ Македония не можа да продължи дълго. Честитѣ ми сновения насамъ-нататъкъ се хвърлиха въ очитѣ на турската полиция, пѣкъ и безъ това често се приказваше за менъ, та трѣбваше непременно да се заличатъ следитѣ. Така, още въ края на октомврий, сѣщата година (1900) бѣхъ принуденъ да напустна Македония. Отидохъ да завърша наукитѣ си въ Женева.

Швейцария бѣ тогава истинска обетована земя за емигранти и борци въ временно полудействие. Женева бѣ градъ съ голѣма свобода на слово и печатъ, та привличаше най-различни доброволни или неволни изгнаници. Най-многобройни бѣха емигрантитѣ-руснаци, съ различни убеждения и отъ различни цвѣтове. Имаше и арменци, които копнѣха да извоюватъ по нѣкакъвъ начинъ свободата на измѣнената си родина. Срѣщаха се и младотурци, които пѣкъ блѣнуваха да възродятъ силата на своята западаща турска империя.

Ние, нѣколцина българи студенти и по-възрастниятъ отъ насъ Димитрий Ляповъ Гуринъ, македонски революционеръ-терористъ, духовниятъ наставникъ на Солунскитѣ „гемиджии“, се събрахме около Симеонъ Радевъ, който издаваше въ Женева в. „L'effort“ въ защита на Македонската кауза, съ сръдствата на Върховния македоно-одрински комитетъ. Между тия другари бѣха Никола Герджиковъ, отъ с. Райково, Н. Гърковъ, отъ Кукушъ, Н. Филипчевъ, отъ Охридъ, Ст. Крѣпиевъ, отъ Велесъ, Вл. Робевъ, отъ Битоля и И. Калчевъ, отъ Добруджа, съ прозвище „ситоайена“, което бѣхме му прикачили, заради крайно лѣвитѣ му убеждения.

Въ истинска другарска сръда, времето минаваше неусѣтно, въ учение и планове за борба. Свободата на Македония ни се виждаше близка и предопредѣлена. Вѣрвахме въ силата на словото, вѣрвахме въ неизбѣжното тържество на правдата.

Симеонъ Радевъ, родомъ отъ Ресенъ, по-сетне единъ отъ най-добритѣ български журналисти и политически писатели на България, виденъ български общественикъ и дипломатъ, се отличаваше съ своята интелигентностъ, остъръ умъ, голѣма наблюдателностъ и тънъкъ хуморъ. Той сѣщо бѣ студентъ, но намираше време да бжде и редакторъ, и администраторъ, и експедиторъ на първия вестникъ за защита на македонската кауза въ Европа. Той бѣ твърде младъ, едва 21–22-годишенъ, но вече изпѣкваше съ своята култура и дарби. Подъ негово рѣководство, ние устроиохме и нѣколко вечеринки въ полза на жертвитѣ на турскитѣ насилия въ Македония, съ които не само популяризирахме македонската борба, но събрахме и сръдства, които никога не бѣха излишни за дѣлото.

Димитрий Ляповъ Гуринъ, отъ с. Бобища, Костурско, който бѣ близъкъ приятелъ на Радева, още отъ Цариградъ, бѣ постоянно съ насъ. Чрезъ него се запознахме съ известния арменски революционеръ Антраникъ. Около него се събираше малка групичка арменци, които издаваха вестникъ „Дашнакцутунъ“, сѣщо съ цель да защищаватъ своята кауза предъ общественото мнение на Европа. Общата участъ, да бждемъ роби на една и сѣща държава, ни сближи.

Д. Л. Гуринъ, по природа мѣдрецъ и философъ, бѣ много съобщителенъ човѣкъ, приятенъ и остроуменъ събеседникъ. Той бѣ публицистъ съ остро перо и

непримиримъ, буенъ революционеръ. Надаренъ съ голѣма наблюдателность и схватливъ умъ, той проявяваше рѣдка пронизателность въ преценката на хора и обстоятелства, като си служеше често съ ирония и особень хуморъ. Външно, той бѣ строенъ и представителенъ, макаръ и да не можеше да достигне елегантността на Борисъ Сарафова. Въ интимни разговори понѣкога развиваше планове, едни отъ други по-фантастични, за по-бързото освобождение на Македония. Смъртта го грабна само нѣколко дни, преди да види разгрома на гърцитѣ-поробители на родното му мѣсто и освобождението на по-голѣма частъ отъ Македония, която обичаше беззаветно.

Презъ зимата на 1901 година, въ Женева пристигна тайно Борисъ Сарафовъ. Знаехъ го още отъ София, като близъкъ другаръ на Гоце. Борисъ бѣ роденъ за водачъ; като бунтовникъ той се отличаваше съ своя огненъ темпераментъ и романтични настроения. Той бѣ истински хубавецъ, съ стройна фигура и голѣмо лично обаяние. Бѣ много елегантенъ и обичаше да живѣе на широка нога. Затова пъкъ бѣ похваленъ, съобразителенъ и практиченъ, и не само намираше срѣдства, които му бѣха необходими, но бѣ щедъръ и къмъ другаритѣ си, а особено къмъ Организацията, на която много пѣти набавяше голѣми парични срѣдства, и то въ дни, когато като че ли всички източници бѣха пресъхнали. Всички, които познаваха Бориса, го обичаха заради неговия романтизъмъ, широкъ замахъ и лична храбрость. Другаритѣ му го наричаха „хубость“, дума, която самъ той обичаше да употребява.

Борисъ Сарафовъ дойде въ Швейцария по важна работа и, следъ нѣколко съвещания съ Д. Л. Гуринъ, повика въ Женева Орце п. Йордановъ, — водача на крайната младежка революционна група въ Солунъ, т. н. „гемеджий“. Въ нѣколко срещи съ Орцето, решиха, че е добре да се извършатъ атентати, чрезъ които да се засегнатъ европейски парични интереси и да се разтърси европейското безразличие къмъ поробенитѣ македонци и снизходителното поведение къмъ Турция. Въ присѣжтствието на Д. Л. Гуринъ и мене, Борисъ Сарафовъ даде на Орцето 10.000 франка, за подготвяне на атентатитѣ.

Орце п. Йордановъ, главниятъ организаторъ на Солунскитѣ атентати, водачъ на „гемиджиитѣ“, бѣ родомъ отъ Велесъ, както повечето отъ другаритѣ му. Той бѣ мой съученикъ въ Солунската гимназия, но по-младъ отъ мене. Още отъ 5-тия класъ започна да чете бунтовнически книги. Най-много се възхищаваше отъ френската революция. По природа буенъ, непокоренъ и гордъ, той бѣ непримиримъ и склоненъ къмъ крайни решения. Запискитѣ на Бакунина, които прочете съ увлѣчение, го тласкаха въ още по-голѣма крайность. Въ противоположность на Коце Кирковъ, сжщо отъ Велесъ, който се отличаваше съ своята чиста, почти девическа красота, и Георги Богдановъ, който изпѣкваше съ своята аристократичность, Орце бѣ здравъ, набитъ и упоритъ българинъ, чиято хубость намираше изворитѣ си въ абсолютната му вътрешна честность и непоквареность и въ непреклонната му решителность. Солунскитѣ атентати, които се извършиха въ навечерието на Илинденското възстание, дадоха последици, които съсемъ не бѣха желателни, ала „гемиджиитѣ“ изпѣкнаха като неподобни български юнаци, съ едно наистина, свръхчовѣшко презрение къмъ смъртта.

Презъ есенъта на 1902 година завършихъ наукитѣ си въ Женева и се завърнахъ въ Радовишъ. Отъ 1 декемврий с. г. бѣхъ назначенъ въ прогимназията и за рѣководителъ на Организацията въ гр. Кочани. Продължихъ революционния си занаятъ: легално, бѣхъ просвѣтителъ, тайно — организаторъ на бунтъ и възстание. Работата потръгна.

Но по нареждане на Централния Комитетъ наскоро трѣбваше да замина за Костуръ. На минаване презъ Солунъ, срещнахъ се съ Иванъ Гарвановъ, тогава секретаръ и ръководителъ на Централния Комитетъ. По сѣщото време въ Солунъ заседаваха и делегатитѣ, които взеха решение да се вдигне възстание, тъй като положението въ Македония ставаше все по-неудържимо.

Следъ двудневно престояване въ Солунъ, получихъ директиви за подготвителнитѣ работи по възстанието и на 1 януарий 1903 година заминахъ за гр. Костуръ. Още презъ първитѣ дни се срещнахъ съ нелегалнитѣ мѣстни ръководители Василь Чекаларовъ, Пандо Кляшевъ и Лазо п. Трайковъ, тримата легендарни войводи, които се прославиха презъ Илинденското възстание, а по-късно загинаха въ борба съ поробителите. Разисквахме надълго и опредѣлихме единъ общъ планъ на действие. По това време, Организацията въ Костурско бѣ извънредно силна. Този далеченъ български югозападенъ край бѣ изпълненъ съ борчески духъ и очакваше нетърпеливо обявяването на възстанието. Въоръжението, обаче, бѣ слабо. Трѣбваше да се събератъ по-голѣми срѣдства. Ние се чувствувахме така силни, щото започнахме да налагаме сѣщински данъци и да взимаме пари дори отъ мѣстнитѣ бегове и отъ гъркоманитѣ. Родоотстъпниците се опитаха да ме отровятъ, ала моето здраве и младостъ ме спасиха — организмътъ ми бѣ достатъчно силенъ да прояви веднага противодействие и да преодолѣе послѣдствията отъ отравянето.

Къмъ края на февруарий 1903 година, пристигна въ Костурско и Борисъ Сарафовъ, съ голѣма чета и много материали. Срещнахме се въ с. Бобища. Тукъ, въ селската черква направихме едно районно събрание, което остана като картина въ моята паметъ. На срещата присѣствуваше милиция отъ всички околни български села; пристигна и войводата Никола Андреевъ (Алай-бей), съ своята чета. Въ блѣстяща офицерска униформа, готовъ вече за кървавия парадъ, красивъ и неотразимъ, Борисъ Сарафовъ произнесе слово, което разпали сърдцата и възбуди възторгъ и въодушевление у всички присѣствувачи. Дори старцитѣ почнаха да казватъ: „Върваме вече, че е настѣпилъ часътъ на свободата“. Никога не бѣхъ виждалъ Бориса така обаятеленъ. Наистина: „Хубостъ“!

Следъ събранието, оттеглихме се на съвѣщание и решихме да заминемъ заедно за Битолско, за да се срещнемъ съ Даме Груевъ, Пере Тошевъ и Лозанчевъ. Но трѣбваше да се установи единъ планъ за бързо купуване и доставяне на пушки отъ Гърция, тъй като въоръжението на района далечъ не бѣше достатъчно. Затова азъ трѣбваше да се завърна въ гр. Костуръ и да се погрижа за тази работа, а Борисъ се зае да обиколи цѣлия Костурски край. По една случайностъ, бѣхъ арестуванъ още сѣщата нощъ, когато стигнахъ въ града. По-късно узнахъ, че задържането ми се е дължала на сѣщинско предателство. Заловена била една организационна разписка за сто турски лири, които се искаха отъ братята Дервишъ и Селимъ бей. Споредъ еднолично разбирателство между мене и Селимъ бей, тѣ трѣбваше да дадатъ само 60 лири. Тази повѣрителна работа достигнала по нѣкакъвъ начинъ до ушитѣ на Костурския грѣцки владика Германосъ и той ме издалъ на турцитѣ, затова ме арестуваха. Това ми разправи по-сетне, въ Битолския затворъ, самиятъ Селимъ бей. Знае се държането на гърцитѣ презъ Илинденското възстание и непосредствено преди него; нищо чудно, че Германосъ, който бѣ голѣмъ българомразецъ, ме е издалъ.

Следъ залавянето ми, точно „по протокола“, ме пребиха отъ бой и ме измѣчваха до безсъзнание, а следъ това ме заведоха пешкомъ до Леринъ и оттукъ, съ желѣзницата, ме откараха въ Битоля. Изправиха ме предъ окръжния съдъ и ме подведоха подъ най-

строгия параграфъ (§ 58) — за държавна измѣна, като секретаръ на Централния Комитетъ. Въ началото на м. юний ме осѣдиха много строго — да излеждавамъ наказанието си на заточение (Калеибентъ). Обаче развилитѣ се наскоро събития, презъ възстанието и следъ него, попрѣчиха да посетя мало-азиатскитѣ крепости, презъ които минаха мнозина наши другари.

Следъ произнасянето на присѣдата ме поставиха въ централния затворъ, Катилхаането, където бѣ лежалъ, презъ 1902 година апостолътъ Даме Груевъ. Отъ тукъ го бѣха изпратили на заточение, следъ историческитѣ му срещи съ Гоце Дѣлчевъ. Изправени отъ дветѣ страни на решетката, двамата наши великани сѣ водили дълги разговори — македонската борба не можеше да бѣде спрѣна дори и задъ решеткитѣ на затвора. Тия срещи станаха причина Даме да бѣде заточенъ. Освободиха го презъ пролѣтътъ на 1903 година, тъкмо на време за да засили подготовката на възстанието.

По зла сѣдба, азъ попаднахъ въ затвора въ навечерието на Илинденската епопея и прекарахъ тамъ цѣлото време на възстанието и нѣколко месеца следъ завършването му. Мѣка ме ядѣше, че не можехъ да бѣда при моитѣ другари и да взема активно участие въ въоръжената борба, ала нѣмаше какво да се прави.

Въ затвора бѣхъ, когато станаха солунскитѣ атентати. Въ затвора научихъ за преждевременната смъртъ на незамѣнимия Гоце. Съобщи ми го единъ отъ пазачитѣ, като ме запита, дали познавамъ този б а б а и т ъ Георги, който, споредъ думитѣ на неговитѣ другари албанци, изяждалъ на едно ядене цѣла фурна хлѣбъ. — Гоце Дѣлчевъ бѣ станалъ толкова легендаренъ, поради своята смѣлостъ и неуловимостъ, щото въ наивнитѣ представи на тия прости хорица неговата сила — бабаитликъ се свързваше съ приказната мѣла за ненаситенъ апетитъ.

Скрѣбната вестъ за смъртъта на скѣпия Гоце ме покърти дълбоко, не само поради личната ми привързаностъ къмъ него, но и поради това, че добре разбрахъ кого сме загубили. Безброй спомени възникнаха въ съзнанието ми ... Ето, Гоце ме вика при себе си и ми казва: „Ципушевъ, бѣди готовъ, кажи и на всички наши другари да се приготвятъ, защото ще образувамъ голѣма чета подъ мое войводство и ще отидемъ да се биемъ, заедно съ нашата войска, за поробенитѣ братя на северъ. За известно време ще обърнемъ грѣбъ на Македония“... — Това бѣ презъ лѣтото на 1900 година, когато избухна голѣмиятъ конфликтъ между Ромѣния и България, по поводъ убийството на Михайляну, редакторъ на в. „Адевѣрулъ“; войната изглеждаше предстояща. Изпъкна въ мисльта ми, между многото други спомени, и единъ разговоръ, въ който Гоце ни обясни сжщността на нашата борба. Веднажъ, нѣколко души другари го запитахме: „А бе, Гоце, защо ние се боримъ за автономията на Македония и Одринско, когато по-добре ще бѣде да се боримъ за освобождаването имъ и обединяването имъ съ майката отечество“? Тогавъ Гоце ни отговори „Другари, не виждате ли, че сега не сме роби на разпадащата се вече турска държава, а сме роби на европейскитѣ велики сили, предъ които Турция подписа своята пълна капитулация въ Берлинъ. Затова трѣбва да се боримъ за автономията на Македония и Одринско, за да ги запазимъ въ тѣхната цѣлостъ, като единъ етапъ за бѣдецето имъ присъединяване къмъ общото българско отечество“. — Това бѣ ясната и точна преценка на Гоце за борбата на ВМРО. По-късно, голѣмиятъ вождъ на ВМРО, Тодоръ Александровъ, разбираше нашата борба по сжщия начинъ — че автономията на Македония е само етапъ за присъединяването къмъ майката-отечество.

Гоце бѣ мъртавъ. Никога вече нѣмаше да видя великия български бунтовникъ, никога нѣмаше вече да мога да се порадвамъ на този хубавъ, кристално чистъ човѣкъ, моя най-скѣпъ рѣководителъ и другаръ, който ме обичаше като братъ . . . Въ килията,

скръбта ми бѣше още по-тежка. Утешавахъ се съ думитѣ: „Тозъ, който падне въ бой за свобода, той не умира“ . . .

Помня добре това мое първо затваряне за по-дълго време, което прекарахъ въ Битолския затворъ. Турскитѣ зандани сж достатъчно описани, съ тѣхното първобитно устройство, нехигиеничностъ и типично ориенталско нехайство; съ тѣхнитѣ простички, понѣкога добродушни пазачи. Бакшишътъ изравняваше и улесняваше много нѣща. Макаръ и затворенъ, азъ успѣхъ да запазя връзкитѣ си съ външния свѣтъ и следѣхъ геройскитѣ подвизи на Илинденскитѣ борци, съ трепетъ и надежда. По споразумение съ Аце Доревъ, секретаръ на Окрѣжния Комитетъ въ Битоля, заехъ въ затвора мѣсто, подобно на Даме, въ 1902 год., и продължихъ организационната работа, по начертания отъ него пжтъ. Азъ давахъ всички необходими сведения и нареждания, които можеха да подпомогнатъ нашата борба, а получавахъ отъ вѣнъ подробни известия за събитията и належащитѣ наставления. Презъ онѣзи бурни времена, въ тази трудна и опасна работа ме улесняваше много жена ми Екатерина, която идваше редовно два-три пжти седмично и пренасяше шифрованата тайна кореспонденция. Рискътъ бѣ твърде голѣмъ. Но дѣлото бѣ свето. Тукъ, въ Битоля, жена ми изпълни своя обетъ да работи за свободата на отечеството си, като твърда и вѣрна българка. Тукъ, тя ми спаси и живота.

Ако „приходътъ“ на затвора бѣ голѣмъ, не бѣ малъкъ и „разходътъ“ — всѣки день изнасяха по десетина мъртавци. Пребититѣ отъ бой затворници бѣха подложени на първобитното лѣчение на импровизиранъ лѣкаръ въ затвора. Когато жена ми дойде за първи пжтъ да ме види, тя се ужаси; бѣхъ на смъртно легло, пребитъ и смазанъ безъ всѣкаква сила. А управлението не позволяваше да дойде лѣкаръ отъ вѣнъ.

Жена ми се разтревожила много. Тя веднага отишла при тогавашния австрийски консулъ въ Битоля и го помолила, съ сълзи на очи, да се застъпи предъ властта и да изпрати лѣкарска помощъ. Нейнитѣ сълзи не отишли напраздно. Консултътъ се трогналъ и се застъпилъ решително. Въ затвора дойде да ме прегледа българинътъ-лѣкаръ, д-ръ Панделаки Христовичъ; благодарение на неговитѣ грижи и усилия, моето съвършено разнебитено здраве се възстанови.

Следъ потушаването на Илинденското възстание, затворитѣ се препълниха съ българи, политически престѣпници противъ турската държава. Продължихъ своята дейностъ, като изпращахъ редовно точни списъци за нашитѣ затворници, до Окрѣжния Комитетъ и до тогавашния български консулъ въ Битоля, моя бившъ учителъ отъ Солунската гимназия, г. Андрей Тошевъ.

Скоро затворътъ така се препълни, че управлението се принуди да изпраща на заточение по-голѣми групи. Идваше и моятъ редъ. Обаче, размѣритѣ и продължителността на българската въорѣжена борба бѣха успѣли да разтърсятъ Европа. По настойчивитѣ ходатайства на европейскитѣ консули, султанъ Абдулъ-Хамидъ даде широка амнистия на всички осѣдени дейци около и презъ Илинденското възстание. Въ Битоля указътъ се получи на 4 априль 1904 година. Пуснаха ме на свобода.

Прекарахъ повече отъ година въ турския затворъ, но нито подозирахъ тогава, колко кратъкъ ще ми се струва той, въ сравнение съ по-сетнешнитѣ сръбски зандани, които сѣдбата ми бѣ предопредѣлила. Турцитѣ все пазѣха известно господарство и благородство: тѣ имаха човѣшко състрадание къмъ изпадналитѣ въ беда хора, може-би и поради тѣхния особенъ фатализъмъ. Турскитѣ пазачи, въ повечето случаи, бѣха добродушни хора, и тѣхниятъ фанатизъмъ не може да издържи никакво сравнение съ упоритото озлобление на сръбскитѣ тъмничари.

Следъ освобождаването ми отъ Битолския затворъ, заминахъ при родителитѣ ми въ гр. Радовишъ, за да си почина, да се посъзема отъ преживѣнитѣ сътресения, а, най-важното, да продължа своята организационна дейность. Отъ сега нататкъ намъ ни предстоеше усилена работа за заздравяване на ранитѣ, нанесени отъ терора, преди възстанието. Трѣбваше да се стегнатъ разстроениитѣ редици и да се възстанови напълно мрежата на Организацията. Освенъ тайната комитска дейность, която се възобнови въ кжсо време, налагаше се пълно преустройство на силитѣ на Организацията. Тогава започнахме да групираме селянитѣ и еснафитѣ на кооперативни начала, разбира се, споредъ възможноститѣ, при тогавашнитѣ тежки условия. Въодушевяваше ни мисълта, че Илинденското възстание бѣ голѣма наша победа, както и обстоятелството, че Организацията успѣ да го завърши съ една истинска демобилизация на бойнитѣ сили. Ранитѣ бѣха тежки, но не и сѣдбоносни. Съ нова енергия се заловихме за работа. Въ по-голѣмитѣ села на Щипско, Радовишко и др. райони образувахме спестовни каси, съ главна цель: откупуване на чифлицитѣ и справедливо разпредѣление на земята между малоимотнитѣ земеделци. Еснафитѣ, пъкъ, организирахме за защита на тѣхнитѣ професионални интереси. По този начинъ, подъ най-безопасенъ външенъ видъ, ние сплотявахме и ободрявахме организационнитѣ редове. Идеята бѣ на Мише Развигоровъ, видния български революционеръ, който, заедно съ Йосифъ Даскаловъ, отъ Кратово, бѣ единъ отъ голѣмитѣ български мжченици на Винишката афера.

Мише Развигоровъ бѣ почналъ революционната си дейность като учителъ въ гр. Щипъ. Следъ като издържа съ непоколебима твърдостъ страданията при Винишката афера, той прекара дълги години въ затворъ и заточение. Когато бѣ пуснатъ на свобода, по силата на амнистията отъ м. априлъ 1904 година, Развигоровъ се завърна въ родния си градъ и мина въ нелегалната организация, като щипски, а по-късно като окръженъ скопски войвода. Мише събра около себе си нѣколцина интеллигентни четници, все бивши учители, като Славко Гърличковъ, Дим. Недковъ, Гьошо Гочевъ и др., всички отъ гр. Щипъ. Въ четата на Развигорова изпъкна на първо мѣсто моятъ шурей Тодоръ Александровъ, по-сетнешния вождъ на ВМРО.

Организационната работа следъ Илинденското възстание бѣ мжчна, но необходима и плодородна. Обаче, трѣбваше да се снове постоянно по селата и съседнитѣ градове, а това възбуждаше основателни подозрения у турцитѣ. Затова, до края на 1905 година бѣхъ арестуванъ три пѣти, но, по липса на доказателства, освобождаваха ме следъ нѣколкодневно задържане и разследване. Това бѣха дребни станции въ моя животъ, едва забележими въ сравнение съ по-сетнешнитѣ дългогодишни престоявания въ сръбскитѣ затвори.

За новата учебна година 1904–1905, Екзархията ме назначи за учителъ въ Битолската мжжка гимназия; ала тукъ се задържахъ само два дни, понеже полицията ме върна обратно въ Радовишъ, по особено нареждане на губернатора Хюсни Хилми Паша.

Презъ лѣтото на 1904 година въ Скопския вилаетъ бѣха пристигнали австрийски офицери, за реорганизиране на турската жандармерия, съгласно т. н. „Мюрцщегски реформи“, които великитѣ сили, наложиха на Турция следъ Илинденското възстание. По нареждане на върховната имъ власть, австрийскитѣ офицери бѣха много внимателни къмъ насъ, българитѣ, особено къмъ ржководнитѣ лица на организацията. Въ много рисковани случаи тѣ ни услужваха и помагаха. Продължихме организационната си дейность. ВМРО все повече възстановяваше силитѣ си. Така

минаха година и половина, безъ особени приключения. Сновѣхме непрестанно по градове и села.

Въ началото на мартъ 1906 г., една късна вечеръ, бѣхъ заловенъ отъ военния патрулъ край с. Войславци. Този день, заедно съ още двама учители, бѣхме на другарски среща и заседание съ районната чета. Разбира се, че бѣхме тормозени, а следъ това ни изпратиха на сѣдъ въ Скопие. За трети пѣтъ попаднахъ въ турски затворъ. Трѣбваше четири месеци да се измѣчваме изъ скопскитѣ зандани, догдето най-после сѣдѣтъ произнесе оправдателна присѣда, по липса на доказателства.

Следъ освобождението ми, на връщане отъ Скопие, се задържахъ за известно време въ Щипъ, кждето Петко Пенчевъ издаваше организационния вестникъ „Революция“. Останахъ при него да му помагамъ. За мое нещастие, наскоро полицията въ Солунъ залови въ сандѣци за яйца връзки отъ вестника, предназначени за Солунъ и Битоля, заедно съ нѣколко шифровани писма до Централния Комитетъ. Опитахъ се да залича диритѣ си и заминахъ веднага за Радовишъ, ала само следъ три дни пристигна отъ Солунъ личниятъ полицаи на губернатора Хилми-паша, придруженъ отъ двама експерти по български езикъ. Тѣ обискираха моята стая въ бащината ми къща, взеха нѣколко тетрадки и още сѣщата нощъ ме закараха въ Солунъ.

Отново се надвеси надъ мене сѣнката на дълъгъ затворъ. Цѣли 38 дни ме държаха изолиранъ въ подземията на Солунския сарай. Два пѣти дневно бѣхъ разпитванъ отъ специална следствена комисия, подъ председателството на Халилъ-ефенди, отъ гр, Видинъ. Искаха да откриятъ централния шифъръ и онзи на Щипския революционенъ окръгъ, а така сѣщо кжде и кой издава в. „Революция“. Тогава щѣхъ да пострадамъ много, ако не бѣ интервенцията на австрийския консулъ Пара, който ни помагаше много още отъ Скопие. Освободиха ме. Изнемощѣлъ и изстрадалъ, върнахъ се въ Радовишъ, но скоро се видѣхъ принуденъ да забегна въ София на лѣчение и почивка.

Въ София си поотдѣгнахъ отъ преживенитѣ тревоги. Въ края на м. септември с. г. (1906) получихъ назначение за учителъ въ девическата гимназия въ гр. Силистра. Тукъ прекарахъ две години спокоенъ животъ. Отморихъ се добре. Съвзе се и жена ми, която се бѣ много намжчила.

Следъ обявяването на „Хуриета“ (младотурската революция отъ м. юний 1908 г.) се завърнахъ въ Македония, съ надеждата, че ще има по-добри условия за работа. Екзархията ме назначи за учителъ въ девическата гимназия въ гр, Скопие, а после — и въ педагогическото училище. Тукъ преживѣхме почти цѣли петъ години, отново изложенъ на постоянни рискове и преследвания, тѣй като продължихъ старата си организационна дейность. На два пѣти Младотурскиятъ Комитетъ бѣ опредѣлилъ терористи да ме убиватъ, но избѣгнахъ щастливо опасността. Положението, обаче, се влошаваше всѣка година и стана особено мжчително презъ време на обезоржжителната акция, чрезъ която младтурцитѣ се опитаха да сломятъ българската сила (1910 г.). Отново бѣхъ изложенъ на смъртенъ рискъ, но пакъ се спасихъ, по щастливо предопредѣление. Жена ми Екатерина, която винаги е била не само твърда македонска българка, но и дълбоко вѣрующа жена, за втори пѣтъ ми спаси живота.

Всѣко лѣто ние прекарвахме ваканцията при моитѣ родители въ Радовишъ. Този пѣтъ, обаче, жена ми имаше страшно предчувствие — Божие предупреждение, поради нейната вѣра въ Бога.

Въпреки моето силно желание да отидемъ въ Радовишъ, Екатерина ме замоли така настойчиво да избѣгнемъ това, щото азъ отстъпихъ. По нейно искане, отидохме да лѣтуваме въ манастира „Св. Богородица“ въ с. Матка, Скопско, — мѣсто тихо и по това време отдалечено отъ водовъртежа на събитията.

По-късно научихме отъ братанеца ми Костадинъ, че властитѣ на нѣколко пѣти ме търсили въ Радовишъ, ясно е, какво би било. За втори пѣтъ Богъ ме спаси отъ явна смъртъ.

Младотурскиятъ превратъ въ 1908 година бѣ опитъ на по-напредничавитѣ турски интелигенти да затвърдятъ разклатената турска империя и да възстановятъ нейната бойна сила.

Въ първитѣ дни на обявената свобода — „Хуриетъ“, и у българи, и у турци се прояви сѣщинско опиянение. Хората се прегръщаха по улицитѣ, като че бѣ обявено братство между поробители и поробени. Нѣкои наивни българи вѣрваха, че тази революция ще успѣе да унищожи старата система на управление на турскитѣ султани, че измѣчена Македония ще заживѣе новъ животъ на свобода, правда и стопански възходъ, заедно съ цѣлата турска империя; други българи станаха дори вѣрни сътрудници на младотурцитѣ; но мнозинството долавяха сѣщността на извършения превратъ. Създаде се една особена, възбудена и неустойчива обстановка. Но едва минаха нѣколко месеци и се появиха първитѣ признаци, че младотурската „революция“, е, въ сѣщностъ, една ловка измама за всички свободолюбиви надежди. Това стана особено ясно следъ разтурянето на българскитѣ конституционни клубове, които бѣха изникнали съ поразителна бързина. Край на първоначалното замайване постави обезоръжителната акция, предприета най-напредъ въ Щипско и Радовишко, а следъ това обхвана постепенно цѣла Македония. Новитѣ турски управници свалиха маскитѣ си и се запретнаха да обезвредятъ най-опасния си противникъ — българитѣ. Малко преди този последенъ турски походъ въ Македония, шурейтъ ми Тодоръ Александровъ, който бѣше околийски училищенъ инспекторъ, напусна Скопие и мина въ България. Отъ този моментъ той застана въ първитѣ редици на борбата за възстановяване на разнебитената нелегална организация и възобновяване на българското противодействие въ Македония. Следъ Тодора, напустна Скопие и Христо Матовъ, известниятъ македонски революционеръ, който сѣщо бѣ разбралъ младотурската игра.

„Хуриетътъ“ нанесе голѣми поражения въ редоветѣ на Организацията, тъй като подлѣга мнозина нелегални бойци да се разкриятъ сами предъ турската власть. Младотурцитѣ, като по-буденъ елементъ въ западаща Турция, разбираха силата на българския напредъкъ и изостаналостъта на своето турско население, която изпъкваше особено силно въ Македония. Но тѣ останаха истински поразени, когато разбраха могѣществото на ВМРО и единността на българитѣ; затова се помѣчиха да разнебитятъ цѣлото българско дѣло.

При това положение, налагаше се да се възстановятъ въ най-кратко време бойнитѣ сили на Организацията и да се изплете отново разпокѣсната бунтовническа мрежа. Отъ това време Тодоръ Александровъ вече се очерта като вождъ на ВМРО. Той влѣзе въ Македония, съ чета, още презъ есеньта на 1910 г. и почна да възстановява бойнитѣ кадри на Организацията, а презъ 1911 година организира атентатитѣ въ Кочани, Щипъ, Радовишъ, Кукушко и въ самия Солунъ, — непосредствено въ навечерието на Балканската война. Борбата започна отново, съ голѣмо ожесточение. Нѣмаше време за губене. Ала скоро настѣпиха събития, които измѣстиха българо-турския двубой въ съвсемъ нова посока.

Балканската война ме завари във Скопие. Очаквахме да дойдат наши войски и се готвехме да ги посрещнем. Към средата на октомври 1912 година, голяма група българи, граждани, учители, учителки, девойки, младежи, излязохме вън от града да посрещнем освободителните войски. Но като видяхме, че идват само сръбски войници, радостта ни се помрачи в един миг. Оклюмнахме. Венците и букетите бидоха разпокъсани и захвърлени в калта. Побързахме да се върнем в града. Всички мълчаха.

Още съ дохождането си, сърбит се проявиха като завоеватели и почнаха да вършат золуми над населението. Тежка сѣнка падна над Скопие. Само 2–3 дни след влизането им в града, един сръбски кандидат офицер, с трима войника, нарочно ме потърси в кафенето и ме предизвика до кипване, с своите непомѣрни сръбски самохвалства и дрѣзки наздравии и честитки. Не можах да се въздържа и вдигнах, на свой ред, чашата си за здравето на българската войска и нейния Върховен Вожд Царь Фердинанд. Сърбит не успѣха да прикрият озлоблението си и почнаха нѣщо да мърморят помежду си. В сѣщия момент, съдържателят Тополов, който успѣл да долови, какво си говорят, ми прошепна:

“Ципушев, върви си”. Измъкнах се незабелязано през задната врата на кафенето. [1]

Тази неприятна случка разкри сръбскитѣ намѣрения спрямо мене. Благодарение на дългата си опитност, нито се опитах да се самозалѣвам, а напустнах неусѣтно града и, през Кавадарци, отидох в Солун, където ме чакаше щурейт ми Тодорь Александров. След размѣна на мисли по изпълнение на окръжното на Централния Комитет за разрешаване на аграрния въпрос и бързото ликвидиране сѣ чифликчийството, наложи се да замина за Струмица, Радовиш и Щип, където ме очакваше усилена работа. През време на междусъюзническата война, в която България се опита да защити своитѣ права и да възвърне измѣнически похитената свобода на своитѣ измѣчени синове, останах в Радовиш до последния момент, с помощта на Дим. Недков образувахме връзки и канали за разузнаване в тила на сръбската войска в Тиквешко, Велешко и Скопско. Полученитѣ сведения изпращахме на генераль Ковачев и в Щаба на Македоно-Одринското опълчение. По зла участ, героичната борба на България остана напраздна. Очаквах ни нови борби и теглила.

1. При подобна обстановка, учителят Лютвиев бѣ убит в Прилѣп, само за това, че вдигнал наздравица за Царь Фердинанд.

II. Под ръководството на Тодорь Александров (1913 до 1918 год.)

След злостастния край на междусъюзническата война бѣх принуден да емигрирам в София с семейството си. Тук се събрахме голяма част от прокуденитѣ македонски българи и образувахме веднага един Комитет за подпомагане и настаняване на нашитѣ бѣжанци. В края на лѣтото на 1913 година, заедно сѣ отстъпващитѣ български войски и непосредствено преди сключването на мира, една грамадна вълна сломени и материално сѣсипани българи нахлу в свободното Царство, между които и цѣлото население на българската крепост Кукуш, който грѣцкитѣ нападатели изгориха с истинско остървение.

Преди всичко, заехме се да съберем и систематизираме данни по злодеянията, извършени от сръбскитѣ и грѣцки войски и власти, след разгрома на Турция и

през време на войната на Сърбия и Гърция против България. Като секретарь на този Комитетъ, заедно съ Георги Баждаревъ, посетихме повечето легации на великитѣ сили въ София, за да имъ изложимъ нашето нещастно положение, въпрѣки даденитѣ грамадни жертви, та да се въздействува върху решенията на Букурещката конференция. Обаче, позорниятъ договоръ за миръ угаси у насъ искрицата надежда за завръщане въ родния край — то стана невъзможно. По-голѣмата частъ отъ насъ останаха въ свободна България, съ нищожни изключения.

Ала нещастията, които ни сполетѣха, както и неправдата, извършена въ Букурещъ надъ цѣлия български народъ, не можаха да сломятъ духа ни и вѣрата въ нашата кауза. Волята за борба не бѣ разбита. Още димѣха пожарищата въ нещастна Македония, когато, следъ нѣколко срещи и съвещания между Тодоръ Александровъ, Хр. Матовъ, П. Яворовъ, Петре Кушевъ и др., се взе решение да продължимъ нелегалната борба противъ новитѣ потисници на нашата родина. Почнахме да стѣгаме редоветѣ и да се готвимъ за нови действия. По желание на Тодоръ Александровъ, почнаха се разговори и се постигна помирение между насъ и върховиститѣ. На срещата присѣтствуваха: Тодоръ, Матовъ, Протогеровъ, Атанасовъ и азъ. Помирихме се, като рѣководната роля остана въ рѣцетѣ на ВМРО, начело съ Тодора.

Тодоръ Александровъ бѣ голѣмъ революционеръ, предопредѣленъ отъ рождение за истински водачъ. Той бѣ достоенъ синъ на своя баща, Александъръ п. Орушовъ, учителъ, революционеръ и пламененъ проповѣдникъ, когото народътъ почиташе толкова много, че го наричаше „новия апостолъ Петъръ“. И наистина, Алекасандъръ п. Орушовъ бѣ бълг. апостолъ, който горѣше отъ любовъ къмъ своя народъ и въ чиято душа идеята за служба Богу се свързваше мистично съ идеята за българската борба, както у всички възрожденци и революционери, чието дѣло той продължаваше; всички тѣ бѣха дълбоко вѣрующии, твърди и вѣрни български борци; идеализмътъ рѣководѣше всичкитѣ имъ дѣла; Богъ ги водѣше въ тѣхния жертвенъ пѣтъ.

Тодоръ Александровъ започна своята легална дейность като учителъ и като организационенъ рѣководителъ въ Кратово, Щипъ, Ново-село и Кочани, кждето го залавятъ, въ навечерието на Илинденското възстание. Скопскиятъ окръженъ сждъ го осжди на дълги години строгъ тъмниченъ затворъ, така че той прекара възстанието и цѣлата 1903-та година въ известния страшенъ занданъ, Скопския Куршумли-ханъ, гдето е билъ подложенъ на нечувани мъжки и побоища. Тодоръ издържа непоколебимо всички страдания. Дълго време е прекаралъ въ мрачна и влажна килия. Това подрови неговото здраве и помрачи неговата жизнерадостъ, но му даде оная закалка, която го издигна като незамѣнимъ вождъ на Организацията. Тъмницата му придаде познатия на всички неговъ ликъ — суровъ, мълчаливъ, съ огненъ и съсрѣдоточенъ погледъ — за цѣлия му по-нататъшенъ животъ. Следъ амнистията отъ м. априль 1904 година, Тодоръ Александровъ стана нелегаленъ борецъ въ четата на Мише Развигоровъ, после — кочански войвода, а следъ убийството на Мише — окръженъ скопски войвода. Скоро следъ „Хуриета“ Тодоръ изпѣква въ най-първитѣ редици на Организацията и въ кратко време зае мѣстото на истински върховенъ вождъ на ВМРО. Мнозина го знаятъ, та нѣма защо да се изтъква неговата дарба да привлича смѣлитѣ хора и да създава фанатизирани бойци, готови да влѣзатъ и въ огъня, нито пѣкъ качествата му на водачъ, неговата неукротима воля, политически усѣтъ и неизмѣнна твърдостъ въ преследване на целта. Той стана страшилище за българскитѣ врагове, и неговото име постепенно се превърна въ легенда за най-тежкитѣ, най-суровитѣ борби на ВМРО, когато я поведе

въ бой, за трети път, по време на едно всеобщо обезсърдчение. За жалост, той падна убитъ точно тогава, когато бѣ най-необходимъ.

Времето отъ края на междусъюзническата война до влизането на България въ Европейската война бѣ, нагледъ, една пауза, но за насъ не бѣ никаква почивка. Борбата се възобнови, при по-тежки условия, отколкото въ Турско.

На 1 януарий 1914 година азъ поехъ длъжността председател на окръжната постоянна комисия въ новоосвободения Струмишки окръгъ. Като такъвъ, трѣбваше да бѣда членъ въ Комитета по настаняване на бѣжанцитѣ отъ поробена Македония. Тази почетна длъжностъ изпълнявахъ съ усърдие, защото съ това облекчавахъ поне отчасти страданията на много прокудени български семейства.

Съ пристигането ми въ Струмица поехъ и ръководството на струмишкия революционенъ пунктъ. Подпомагаха ме Никола Георгиевъ и Димитъръ Недковъ. Ние събрахме всички стари хжшове и комити за нова революционна борба. Всичко ставаше въ съгласие и споредъ директивитѣ на Тодоръ Александровъ, който ни снабдяваше съ сръдства и оръжие. Първоначално минаха границата малки, разузнавателни чети, които, подпомагани отъ опитни куриери, възобновиха мѣстнитѣ вътрешни организации и старитѣ наши канали. Като близъкъ човѣкъ на Тодора, азъ бѣхъ неговъ довѣренъ помощникъ и подписвахъ всички заповѣди по изпращане на четитѣ, тѣхното снабдяване и, изобщо, всички нареждания по организирането на необходимитѣ терористически действия противъ сръбскитѣ и гръцки поробители. Разбира се, всичко ставаше подъ върховното ръководство на Тодора.

По сѣщото време за насъ бѣ вече ясно, че пѣттѣ за освобождаването на Македония върви успоредно съ пѣтя на сръдноевропейскитѣ сили, тъй като Съглашението упорито защищаваше Сърбия и Гърция. Затова, организирахме постепенно и едно истинско разузнаване въ тила на нашитѣ врагове, което се разшири въ навечерието на влизането ни въ войната, а още повече — следъ създаването на Солунския съглашенски фронтъ. Първоначално, обаче, главната задача бѣ да се добиятъ сведения за положението въ поробената българска земя. Съобщенията, които получавахме, бѣха препълнени съ данни за ужасни издевателства надъ нашето население въ Македония. Сръбската и гръцка администрация, жандармерия и специално организирани терористически банди бѣха подложили нашитѣ братя на нетърпимъ гнетъ.

За действията на сръбскитѣ власти бѣхъ особено изненаданъ отъ следния фактъ: тѣ, като видѣли подавяващото болшинство на българския народъ въ Македония, почнали да облагодетелствуватъ турцитѣ и да ги насочватъ противъ нашитѣ. За тази целъ, бѣха прибрали въ своитѣ терористически банди, а сѣщо и като стражари, много турци, известни като насилници презъ султанския режимъ. Напримѣръ: въ Тиквешко и Велешко тѣхенъ агентъ-провокакторъ бѣше Яята, който, съ смѣсена чета отъ сърби и турци, бѣ извършилъ ужасни насилия и нѣкои убийства на видни българи, особено по селата. Въ Радовишко бѣха прибрали Ризата отъ с. Конче, а по селата край Вардара, около Демиръ-Капия, имъ служеше Исанъ-Капитанъ. Въ специаленъ докладъ до Тодора, обърнахъ му внимание, че се налагатъ бързи действия за разбирателство съ Младотурский Комитетъ въ Цариградъ, който тогава имаше пълната властъ въ Турция. Направихме временно споразумение, което се оказа много полезно. Младотурцитѣ образуваха въ Цариградъ отдѣленъ Комитетъ, начело съ Арифъ-Таксимъ-бей, отъ Гюмурджина. Турцитѣ изпратиха веднага петъ малки четици, които, придружавани и упжтвани отъ наши чети и куриери, минаха въ Радовишко, Щипско, Тиквешко и Доиранско.

Успѣхътъ на общата акция бѣ грамаденъ. Турцитѣ се отказаха да служатъ на сръбската кауза, нѣщо повече, въ тѣхнитѣ села намираха приемъ и нашитѣ чети и бѣжанци; така сѣщо много турци емигрираха при насъ и се записаха въ нашата нелегална организация. Така, не само отстранихме единъ противникъ, но го спечелихме и за сътрудникъ. По-късно, заедно съ четници-турци, извършихме прочутия Валандовски атентатъ.

Първитѣ месеци на 1915-та година минаха въ истинска предвоенна трѣска. Настѣпи време за по-голѣми действия. На 16/29 мартъ, срещу Велики петѣкъ, ние извършихме голѣмия Валандовски атентатъ, който повдигна много шумъ, тѣй като сръбитѣ дадоха тежки жертви. Акцията бѣ добре подготвена. Въ нея взеха участие 1500 души четници, българи и турци. Главенъ обектъ бѣ бомбардирането на моста подъ гара Удово. Тогава водихме борба две ноци и единъ день съ сръбската войска и милиция, въ цѣлата Валандовска долина, като предварително бѣха отнети два сръбски топа, насочени срещу самата граница. Само въ Валандово паднаха убити 150 сръбски подофицери и войници, съ единъ майоръ и нѣколко други офицери. За Сърбия това бѣ голѣмъ ударъ, който, при това, показа силата на ВМРО. Разбира се, рускиятъ пълномощенъ министъръ въ София, Савински, направилъ протестъ предъ министъръ-председателя Д-ръ Радославовъ, та той ме извика на личенъ докладъ. Моитѣ обяснения бѣха подкрепени отъ Баучеръ и отъ братя Бѣкстонъ, които бѣха идвали въ Струмица, кждето видѣха съ очитѣ си трогателни картини на измѣчени старци, жени и деца, прогонени отъ сръбския тероръ, и то повечето отъ Валандовската долина.

Като реакция противъ сръбскитѣ насилия, ние извършихме и други атентати, на мостоветѣ край Гевгели, Карадагъ, подъ Велесъ и др., а така сѣщо организирахме и езекутивни чети противъ бандитѣ на Иванъ Бабунски и Василия Търбичъ. Обаче тия пладнешки разбойници, безмилостни мѣчители на българското население, успѣшно се изплъзваха отъ нашитѣ капани, защото действуваха денемъ и подъ пълната закрила на сръбската властъ.

Последнитѣ кратки бележки за атентатитѣ сѣ направени, защото иматъ връзка съ сѣденето ми въ гр. Шипъ отъ сръбскитѣ сѣдебни власти следъ края на Европейската война. По-нататѣкъ азъ ще се постарая да изложа моитѣ спомени за теглата, които претърпѣхъ въ сръбскитѣ затвори, а сѣщо и нѣкои по-интересни събития, които се случиха презъ 19-тѣ години на моя затворнически животъ въ бивша Югославия.

По едно време, още докато бѣхъ въ Нишкия затворъ, азъ започнахъ да си водя кратки бележки въ хронологически редъ, нѣщо като дневникъ, но въ послѣствие бѣхъ принуденъ да ги унищожа понеже тогава се считаше за голѣмо престѣпление да притежавашъ моливъ и тетрадка, а камо-ли да водишъ затворнически дневникъ. А по-късно, когато ме премѣстиха въ други затвори, положението ми стана още по-тежко.

Въ настоящитѣ спомени описвамъ всичко накратко, като не отбелязвамъ голѣма частъ отъ моитѣ страдания, за да не бѣда отегчителенъ. Обаче и отъ това което давамъ, любезниятъ читателъ ще може да с представи, какво може да понесе човѣкъ, особено българинъ, когато великитѣ народни идеали поддържатъ духа му и въ най-тежкитѣ минути.

III. Фаталната дата

Рухването на нашия фронтъ презъ септемврий 1918 година стана причина да се оттегля отъ Струмица въ Горна-Джумая, където ме завари примирието. Въпрѣки размѣра на претърпеното поражение, ние живѣхме съ надеждата, че справедливата българска кауза ще бѣде поне до известна степенъ зачетена, че международното право ще бѣде уважавано и че точкитѣ за самоопредѣление на народитѣ — поне отчасти изпълнени. Споредъ нашитѣ разбирания, най-малко можехме да допустнемъ, че велики сили-победителки ще се отдадатъ на отмъщение надъ отдѣлни лица, чийто грѣхъ е билъ само този да служатъ на своята родина и на своя народъ. — Горчиви иллюзии, които трѣбва да бѣдатъ поука за всѣкиго!

Първитѣ дни ние не можехме да предвиждаме бѣдещето развитие на събитията, защото тогава липсваше примѣра, който можемъ да имаме предъ видъ сега. Ето защо, когато презъ м. октомврий 1918 година министърътъ на вътрешнитѣ работи, М. Такевъ, издаде телеграфическа заповѣдь до всички чиновници да се завърнемъ въ Струмица, азъ почнахъ да се готвя спокойно за пѣтъ. Толкова повече, че Струмишкиятъ окръгъ влизаше въ България преди започването на войната, пѣкъ имаше вече и примирие.

Сжщия денъ говорихъ по телефона и съ шурей ми Тодоръ Александровъ. Той ми каза: „Зная за министерската заповѣдь: говорихъ и съ делегатитѣ по Солунското примирие. Понеже тукъ се пустна слухъ, че Македония ще бѣде временно окупирана отъ английски и френски войски, додето се реши окончателната и сѣдба, голѣма частъ отъ нашитѣ чети и войводи почнали да се връщатъ по роднитѣ си мѣста, презъ Кюстендилъ и Струмица. Отъ друга страна чухъ, че грѣцки и сръбски войски навлизатъ по долината на Вардара и къмъ Битоля. Утре ще получишъ писмено нареждане“. При този телефоненъ разговоръ присѣтствуваше генералъ Златаревъ, който се обърна къмъ мене и приятелски ми забеляза: „Рано е да отивашъ въ Струмица“. — Нѣщо ме жегна вътрешно, но мина като бегла сѣнка.

На следния денъ, четникътъ Георги Толевъ, отъ Алековата чета, ми донесе писмо отъ Тодора, съ приблизително следното съдържание: „Замини за Струмица, за да спасишъ положението. Спри завръщането на нашитѣ хора. Разузнавай и бързо донеси за действията на сърби и грѣци, понеже тукъ се прѣскаатъ тревожни слухове“. Безъ да слушамъ молбитѣ на моитѣ жена и дете и приятелскитѣ съвети на генералъ Златарева, азъ се завърнахъ въ Струмица, заедно съ своя другаръ Димитъръ Недковъ. Тамъ намѣрихме и Никола Георгиевъ. Нашата администрация и останалитѣ ведомства бѣха вече по мѣстатата си. Сърби нѣмаше. Но за мое нещастие, имаше вече английско комендантство, съ нѣколко войника отъ тѣхната военна жандармерия. Въ сжщностъ, това трѣбваше да действува успокоително, като гаранция, че условията на примирието ще бѣдатъ зачитани. Все пакъ, нѣкаква смѣтна тревога ме раздвижи, ала скоро я превъзмогнахъ.

Английскиятъ комендантъ въ Струмица, запасен поручикъ, нѣкой си Хюсъ отъ Лондонъ, не ми се понрави. Неговата любезностъ ми се стори фалшива, неговата коректностъ — съмнителна. Този слабъ и бледенъ човѣкъ, съ свѣтли, безстрастни очи, бѣ жандармерийски офицеръ, т. е. единъ отъ помощнитѣ органи на британското разузнаване. Трѣбваше да бѣда нащрекъ. Но задачата, която ми бѣ възложена, поглѣщаше цѣлото ми внимание. По-късно чухъ, че поручикъ Хюсъ не билъ дори чистъ англичанинъ; майка му била гъркиня. Дали е вѣрно, не зная.

На третия денъ следъ пристигането ми въ Струмица, случайно се срѣцнахъ съ поручикъ Хюсъ на улицата. Като чу името ми, — после ми стана ясно, че му е било

добре известно, той се приближи до мене, представи ми се и ми заговори учтиво на френски езикъ. Следъ кратъкъ разговоръ, покани ме да отида съ него до комендантството, за да ми даде френски вестници, които получавалъ отъ Солунъ. Срегнахме се следъ това нѣколко пѣти и водихме доста дълги разговори. Главната тема на разискване бѣше Европейската война и причинитѣ за намѣсването на България. Естествено, зачекнахме и Македонския въпросъ. Поручикътъ бѣ напълно коректенъ. По-късно разбрахъ, че неговата учтивостъ и обективно разискване по тѣзи въпроси сж били капанъ за мене, скроенъ предварително и изпълненъ съ велзевулскитѣ маниери, присжщи на неговата раса.

Въ началото на ноемврий, презъ Струмица мина малка група френски офицери, начело съ единъ полковникъ. Потърсиха удобно мѣсто за почивка и обѣдъ. Приехъ ги въ моя кабинетъ, въ помѣщението на окръжната постоянна комисия. По изрично желание на полковника, останахъ по-дълго време, за да поприказваме. Разговорътъ ни се въртѣше около войнага. Къмъ края на обѣда, пледирайки нашата кауза, азъ казахъ: „Макаръ и малка, България бѣ принудена да се намѣси въ Европейската война, за да изпълни своя националенъ блѣнъ — освобождението на Македония и обединението на българския народъ“. Полковникътъ нервно възрази: „Вашата малка България е причината да се продължи тази война съ цѣли две години. Затова вие трѣбваше да понесете до края тежко наказание. Но изстъпленията на сръбскитѣ, както и на гръцкитѣ войници заставиха нашата главна квартира, а сжщо и английската, да спремъ тѣхното нахлуване въ старитѣ предѣли на България“. Сжщевременно ми разказа примѣри за грабежитѣ и вилненията на гръцкитѣ войски въ нѣкои български села отъ Гевгелийска, Тиквешка и Радовишка околии, като завърши съ думитѣ: „Господине, тѣ ограбиха, оплячкосаха всичко, всичко“ . . .

Следъ заминаването на френскитѣ офицери, поручикъ Хюсъ ме покани да направимъ разходка съ коне изъ полето, като съ това искаше да покаже нѣкакво свое благоволение къмъ мене, но азъ отклонихъ това чудно предложение. Почнахъ да подозирамъ смжтно скрититѣ му намѣрения, тѣй като нѣкои мои другари ми съобщиха, че вечерно време при него отивали съмнителни лица, особено турци, и че той ги разпитвалъ за мене и дѣлата ми преди и презъ войната. Решихъ да напустна Струмица.

На фаталната за мене дата, 6 ноемврий 1918 година, още рано заранъта се приготвихъ да замина за София. Обаче трѣбваше предварително да участвувамъ въ едно заседание на окръжната реквизиционна комисия. На излизане отъ заседанието при мене дойде поручикъ Хюсъ — навѣрно бѣ узналъ, че ще заминавамъ отъ Струмица — и ме покани най-вежливо и любезно, да отида до неговата квартира, за да ми даде нови френски вестници и да ми съобщи нѣкои новини. За голѣмо мое нещастие, уловихъ се въ клопката. Още при влизането ми въ комендантството, отзадъ вратата излѣзнаха четирма английски войници, съ натъкнати ножове на пушкитѣ, обградиха ме и ме поканиха да се предамъ. Развълнуванъ и възмутенъ, гнѣвно казахъ на поручика: „Това ли е вашето прословуто джентлементство“? — Тогава той заповѣда на други, двама войника да ми свържатъ ржцетѣ и краката. Всичко се свърши въ нѣколко минути, понеже е било предварително подготвено.

Сжщия день пристигнаха още нѣколко войници отъ английското жандармерийско отдѣление, понеже комендантътъ се уплашилъ, да не би презъ нощъта да дойдатъ въоржжени мои другари и да ме освободятъ. Привечеръ арестували и братанеца ми Константинъ Ципушевъ, който дошелъ да ме потърси а следъ него

заловили и Димитъръ Недковъ. Потърсили и Никола Георгиевъ, но той успѣлъ да се скрие у свои роднини и презъ нощъта избѣгълъ въ Петричъ. Така, на българска тогава територия, противно на всѣкакво международно право, единъ английски комендантъ, офицеръ, арестува трима български поданици, използвайки временното безсилие на българската държава.

Бѣхъ толкова възмутенъ, щото просто не ми се говорѣше. Но отъ нѣколкото въпроси, които поручикъ Хюсъ ми зададе, разбрахъ, че по отношение на мене е имало голѣми доносничества, че той навѣрно лично участвувалъ въ английското разузнаване и че е знаелъ за мене много нѣща, още отъ Солунъ.

Въ пленническитѣ лагери край Солунъ имаше много наши войници, които ме познаваха, а така сжщо и нѣколко души отъ две наши разузнавателни дружинки, съставени отъ българи и турци. Такива, именно смѣсени разузнавателни групи, следъ обширно съвѣщание въ с. Дедели съ генералъ Протогеровъ и адютанта на 3-та македонска бригада капитанъ Пановъ, азъ изпращахъ периодически въ тила на съглашенцитѣ. Главната целъ на тѣзи четници бѣ да разузнаватъ за разположението на неприятелскитѣ войски задъ Струма и Вардара. За по-лесно изпълнение на възложената имъ задача, тѣ влизаха въ връзка съ мѣстнитѣ хора въ Кукушко и Солунско, повечето бивши членове на Македонската Революционна Организация. Така, въ с. Тодоракъ, нашъ човѣкъ бѣше Иванъ Гошевъ, който бѣ заловенъ отъ англичанитѣ, осжденъ на смъртъ и обесенъ.

Всички сведения, които получавахъ чрезъ разузнавателнитѣ дружинки изпращахъ редовно въ щаба на 1-ва и 2-ра армии, копие до 3-та македонска бригада.

Азъ се гордѣя и до днесъ съ всичко, което съмъ направилъ въ услуга на българската войска, която водѣше героична борба за освобождението на Македония. Но когато ме арестуваха, ми стана веднага ясно, какви щѣха да бждатъ последицитѣ, ако се докажатъ тия мои деяния. Все пакъ, бѣхъ спокоенъ. Не можехъ още да си представя, какво ще стане по-късно. Едва когато англичанитѣ ме предадоха въ сръбски ржце, видѣхъ ясно сждбата си.

IV. Задигнатъ отъ англичанитѣ

На 8 ноемврий заранъта съ една камионетка, насъ тримата, Димитъръ Недковъ, братанеца ми Костадинъ и мене, ни закараха въ английския пленнически лагеръ „Караисинъ“ край Солунъ, подъ силната охрана на цѣло отдѣление английски войници. Деньтъ бѣше ясенъ и слънчевъ, но сякашъ нѣкаква сива пелена го закриваше за нашитѣ очи. Отивахме къмъ една неизвестностъ.

Въ мѣстността „Караисинъ“ имаше три голѣми лагери, пълни съ наши войници отъ дветѣ дивизии заложници, а сжщо и нѣкои стари пленници и малобройни дезертъори. Насъ ни настаниха при централния лагеръ, въ отдѣлна палатка за затворници, обградена съ телена мрежа.

Пристигането ни се разнесе много бързо по всички лагери, та още първата нощъ почнаха да идватъ при насъ познати и непознати войници, като се промѣкваша подъ телената ограда. Тѣ горѣха отъ желанието да се осведомятъ за положението въ България следъ примирието. Интересно и трогателно бѣ за мене да гледамъ любопитнитѣ и впечатлителни лица на тѣзи наши войници, измжчени отъ мисълъта

за тѣхнитѣ домашни и за родния край. Тѣзи калени български бойци, съ обрудени въ много битки лица, се измъчваха въ бездействието на победени затворници-заложници. У голѣмата частъ отъ тѣхъ се забелязваше ясно отпечатѣка на носталгията. Това изпѣкваше особено силно у македонци, добруджанци и тракийци, които още не знаеха каква ще бѣде сѣдбата на роднитѣ имъ мѣста. Кѣмъ тѣжгата за близкитѣ се прибавяше и мъчителната тревога предъ неизвестното бѣдеще.

Следъ три дни ни премѣстиха въ общия пленнически лагеръ, гдето се опознахме съ повечето пленници, отъ разнитѣ кѣтове на нашето отечество. Между тѣхъ имаше не само войници, но и много селяни отъ българскитѣ села въ Кукушко и Поройско, които бѣха дали подслонъ и служили като куриери на нашитѣ нелегални разузнавателни дружинки. Нѣкои отъ тѣзи селяни бѣха сѣдени отъ английски военен сѣдъ, следъ залавянето на помощникъ-войводата Димитъръ Бакърджиевъ, отъ Поройско. Съ малка смѣсена четица, той често минаваше фронтовата линия и навлизаше дълбоко въ тила на противника. При такова едно разузнаване, при Арджанското блато, четицата се натъкнала на грѣцки патрулъ. Завързало се сражение, при което главниятъ имъ куриеръ паднал убитъ, а самия Димитъръ ранили зле въ единия кракъ съ куршумъ думъ-думъ, и го пленили, заедно съ другаря му Велко. Изправили ги предъ английския воененъ сѣдъ, но тѣ успѣли да се спасятъ, благодарение на войнишкия имъ откритъ листъ. Осѣденъ на смъртъ и екзекутиранъ билъ само вѣрниятъ нашъ човѣкъ Иванъ Гошевъ, за когото е казано по-горе.

Въ лагера имаше и едно отдѣление за турски веннопленници, между които се намираха и мнозина селяни и ходжи отъ околнитѣ турски села. Най-интересенъ отъ тѣхъ бѣше Исинъ-ходжа, който ми бѣ изпрацалъ ценни сведения за тила на англичанитѣ и на грѣцкитѣ доброволци-венезелисти. И той билъ осѣденъ на смъртъ, но отпосле го помилвали, заради неговата старостъ.

Съглашенцитѣ бѣха дошли като нашественици въ чужда земя, въ помощъ на насилници-поборители. Английскитѣ военни власти скоро забелязали подавяващото болшинство на българи и турци въ окупиранитѣ отъ тѣхъ мѣста и, по грѣцко доносничество, заловили множество видни българи и турци отъ Солунъ, Лагадина и цѣлата околия и ги заточили на островъ Малта, отъ гдето ги върнаха едва следъ примирieto.

Единъ месецъ следъ пленяването ми бѣхъ разследванъ отъ двама офицери отъ английския воененъ сѣдъ. Особено подробно ме разпитаха за службата ми въ Царството, респективно въ Струмица, и то въ връзка съ атентатитѣ по желѣзния пѣтъ край Вардара, въ началото на европейската война, преди намѣсването на България. Възползувахъ се отъ случая да се оплача, че съмъ заробенъ съ измама, на българска територия, като гражданинъ на независима България, следъ сключването на примирето, при това въ качеството ми на висшъ административенъ чиновникъ. Тогава тѣзи господа ми върнаха доста писани книжа и бележки, които поручикъ Хюсъ бѣ задигналъ отъ кѣщата ми, следъ моето залавяне. Въ тѣзи бележки не намѣрили нищо подозрително, въ връзка съ атентатитѣ. Обещаха ми сѣщо, че ще бѣда върнатъ въ България, следъ като се сключи миръ, — иначе трѣбвало да ме изпратятъ на Малта, кѣдето да очаквамъ международния сѣдъ.

Отъ френскитѣ вестници, знаехъ за проекта на Съглашението да учреди единъ международенъ сѣдъ за тѣзи, които сѣ вършили насилия презъ време на войната. Отъ тази страна азъ бѣхъ напълно спокоенъ. Единъ международенъ сѣдъ не би билъ въ

никой случай по-лошъ отъ турския и за всѣки случай — сигурно по-добъръ отъ сръбския, подъ ударитѣ на който попаднахъ по-сетне.

Нѣколко групи отъ нашитѣ пленници отиваха редовно на пристанището въ Солунъ, за да разтоварватъ параходитѣ съ провизии за английскитѣ войници и за нашитѣ заложници. Нѣкои групи отиваха и до разнитѣ гари и влизаха въ връзка съ наши българи отъ Солунъ и Кукушъ. Чрезъ тия пленнически групи получавахъ ежедневно френски вестници. Парижкитѣ вестници даваха обширни сведения за конгреса въ Версайлъ, въ връзка съ представенитѣ проекти за разглеждане. Солунскитѣ френски вестници, пъкъ, бѣха пълни съ подробности по балканскитѣ проблеми и разни фантастични предложения и измислици. Замоленъ бѣхъ отъ група добруджанци и македонци да имъ превеждамъ всичко каквото се пише за България и въобще за нашитѣ проблеми. Това изпълнявахъ съ удоволствие, защото прекарвахъ неусѣтно всѣки предобѣдъ, заетъ съ тѣзи сведения, които интересуваха лично и мене. Превода раздавахъ въ два екземпляра, които се четѣха групово въ много палатки.

Презъ пролѣтѣта на 1919 година англичанитѣ почнаха да изпращатъ за България старитѣ и болни пленници, като ни казаха, че следъ подписването на мира ще бждемъ всички пуснати. Нашитѣ лагери се съживиха. Въ палаткитѣ почнаха да се чуватъ весели разговори и пѣсни, а често пжти привечеръ, при хубаво време, се извиваше и кръшно хоро. Мила и трогателна гледка представляваха тия народни танци, изпълнявани, често пжти, отъ стотици войници, които играеха леко и гвкаво подъ приятнитѣ звуци на кавала или цигулката. Особено хубави бѣха пленническитѣ хора, които се играеха при вечернитѣ зраци на луната.

Когато презъ ноцѣта шумътъ утихваше, виждаха се малки групички, които си шушукаха за разни събития отъ войната или тихо си разправяха спомени, отъ родината. Между тѣхъ силно впечатление ми правѣха нѣкои наши възрастни войници мечтатели, които, вперили очи въ луната, дълбоко въздишаха, като че ли, тайно отъ другитѣ, изпращаха своитѣ мисли и поздравя тамъ, далече задъ Круша и Бѣласица, а може-би си шепнѣха горещи молитви въ тоя тихъ нощенъ часъ.

Тъкмо по това време ние попаднахме въ една палатка съ трима наши дезертъори, отъ които единиятъ се казваше Иванъ, отъ нѣкое Ихтиманско село. Този младъ момъкъ, отъ началото буенъ и веселъ, почна да чезне и вѣхне когато наближи времето за връщане у дома. По неговото почернѣло лице ясно се очертаваше израза на дълбокитѣ му вътрешни терзания. Запитахъ го, какво му е, и дали не му трѣбватъ лѣкове. Отговори ми, че страда отъ безсъница, а това бѣ последствие отъ постоянното гризене на съвѣстѣта. Казваше ми; „Мисля си, какъ ще се върна живъ у дома, предъ лицето на домашни и селяни, когато омаскарихъ родното си име, та станахъ дезертъоръ. Тежъкъ и непоносимъ ще бжде животътъ ми на село, затова по-добре ще бжде да си умра тукъ, далечъ отъ роденъ край“. — Не можахъ да му кажа нито една утешителна дума, защото такава не идваше на устата ми. Следъ малко време, отслабналъ твърде много, съ лоша кашлица, заведоха го въ болницата, отъ кждето надали се върналъ живъ.

Първата партида освободени пленници тръгна за България въ края на месецъ февруарий 1919 год. По единъ боленъ другаръ, четника Велко, писахъ на нашитѣ въ София и ги замолихъ да ми съобщятъ, какво е положението, въ връзка съ конгреса въ Версайлъ. Предъ възкресение получихъ следната телеграма: „Никаква опасностъ за тебе. Бжди спокоенъ.“ А наскоро ми съобщиха писмено, че сръбитѣ и гърцитѣ сж

обнародвали списъци на 39 души наши военни, духовни и цивилни лица, като отговорни за нѣкои убийства и грабежи, извършени презъ време на окупацията, понеже били висши чиновници и офицери въ заетитѣ презъ войната области. Естествено е, че въ тѣзи черни списъци не е било вписано и моето име, защото, презъ всичкото време на войната азъ не можехъ да се измѣствамъ отъ Струмишкия окръгъ, където вършехъ двойна служба: председател на окръжната постоянна комисия и подпредседател на реквизиционната.

Телеграмата и писмото ме успокоиха. По сѣщото време успѣхъ да устроя писмена връзка съ нѣкои търговци отъ Солунъ, които познавахъ още отъ турско време. По този начинъ времето почна да минава по-леко, съ надежда, че до есента ще бждемъ върнати въ България. Но къмъ края на месецъ юний бѣхъ изненаданъ много неприятно. Една заранъ, въ лагера дойдоха двама сръбски офицери, заедно съ единъ турчинъ отъ с. Дамянъ, Радовишко, бившъ военнопленникъ, който на времето си бѣше четникъ и взе участие въ Валандовския атентатъ. Той посочи на сръбскитѣ офицери мене и братанеца ми Костадинъ. Следъ обѣда насъ двамата ни поставиха въ отдѣлна палатка, строго пазени отъ специални часови.

На следната сутринъ, нашиятъ лагеръ бѣ посетенъ отъ генералъ Епиемъ, отъ щаба на английската армия на Солунския фронтъ. При минаването му край нашата палатка, азъ го замолихъ да ме изслуша. Казахъ му накратко, кой съмъ и отъ кѣде съмъ. „Сърбитѣ искатъ да ме взематъ, за да ме убиятъ, както сж убили баща ми, зетъ ми и други мои роднини [2]. Затова, азъ не желая да бжда предаденъ на тѣхъ, нито пъкъ братанеца ми. Толкозъ повече, че съмъ български поданикъ и, отъ дълги години, висшъ чиновникъ. Най-последно, ако имамъ нѣкакви политически дѣла, които засѣгатъ или интересуватъ английскитѣ военни власти, то нека ме сжди английски сждъ, въ чиято справедливостъ не се съмнявамъ“. Като изслуша краткитѣ ми обяснения, генералъ Епиемъ нареди да бждемъ върнати въ общия пленнически лагеръ и на мене каза открито: „Не се тревожете. Сърбитѣ сж слаби и не могатъ съ сила да ви взематъ отъ насъ“. За жалостъ, не излѣзе така.

Презъ м. августъ, братанецътъ ми и азъ заболѣхме отъ малария, която ни ослаби и разнебити. Когато на 19 септемврий заранъта неочаквано въ лагера дойдоха единъ сръбски офицеръ съ стража, за да ни взематъ, азъ едва можехъ да се движа.

2. Баща ми загина въ Радовишъ презъ 1913 година, при влизането на сърбитѣ въ Радовишъ. Сръбски войници го намѣрили на нашата градина, която се намираще близу до града. Отъ началото му поискали 200 лири, за да го оставятъ живъ, като не имъ далъ, тѣ го намушкали съ щиковайтѣ си. Смъртно раненъ, баща ми, все пакъ, успѣлъ да се добере до кѣщи, където издѣхналъ.

Зетъ ми, Ташо Андоновъ е убитъ отъ сръбската жандармерия, заедно съ много други българи отъ Радовишъ, Щипъ, Кочани и Скопие, презъ есента на 1915 година. Въ навечерието на нашето намѣсване въ европейската война, сърбитѣ арестували мнозина български първенци. Първоначално ги държали като заложници, а при нашето влизане въ войната, откарали ги по пѣтя Щипъ—Скопие къмъ Косово поле. По-голѣмата частъ отъ тѣхъ сж били избити отъ озвѣрени-тѣ сърби, по пѣтя на тѣхното отстъпление. Зетъ ми бѣ едъръ и много здравъ човѣкъ, но му дотегнало да се влачи съ сръбската паплачъ, та легналъ на земята и отказалъ да върви съ тѣхъ. Застреляли го, така, както лежалъ, право въ устата.

Чувствувахъ се така изтощенъ, щото се оставихъ безропотно на понататъшната ми сжда.

Сега вече сърбитѣ бѣха ни потърсили чрезъ английската главна квартира, като както разбрахъ по-късно — си послужили съ лъжливи аргументи. Пъкъ и въ лагера стариятъ комендантъ бѣше замѣстенъ съ единъ младъ майоръ, както и отъ Солунъ

бъха отпътували главнитъ английски военачалници. Тия обстоятелства улесниха сърбитъ, да ни взематъ въ свои ръце.

Въ английския пленически лагеръ преживѣхъ десетъ и половина месеци. Презъ това време азъ имахъ пълната възможность да опозная английския войникъ, въ голѣмата си часть рекрутиранъ отъ селяни и работници — английския „Джони“, както казватъ самитъ тѣ. Имаше и едно отдѣление индуси, които си имаха отдѣлна команда и бѣха на отдѣлна, храна, но тѣ не можеха да дадатъ представа за английския войникъ. Направи ми силно впечатление, че Джони е прость, много по-прость отъ който и да е нашъ работникъ и селянинъ. При това, той има слабостъ къмъ силнитъ течности. Виски и ромъ сж неговитъ любими напитки.

Голѣма часть отъ английскитъ войници дѣвчеха тютюнь. И не зная защо, тѣ бѣха съ развалени зѣби. Но най-странното бѣше тѣхната страсть къмъ кражбата. Може-би това вършеха сега, като войници. Всѣки день изъ голѣмитъ пленически лагери масово продаваха бѣльо, хубави вълнени фланели, войнишки и офицерски мушамы, консерви и много други предмети, които крадѣха отъ тѣхния собственъ, богатъ складъ. Продаваха ги за нищожни цени отъ по една и две драхми и всичкитъ така получени пари харчеха за виски и ромъ. Обаче, най-голѣмата кражба извърши подполковникътъ, комендантъ на пленническия лагеръ. Грамадна часть отъ храни и дрехи, предназначени за английскитъ войници и за пленницитъ, били пренесени съ негово съучастие, отъ единъ транспортенъ параходъ направо въ складоветъ на трима солунски търговци-евреи. Всичко това било разпродадено набързо, за много милиони, които си подѣлили орташки. Кражбата бѣ открита, коменданта деградираха и осѣдиха на тримесеченъ затворъ, а тримата му ортаци задържаха в лагера нѣколко дни. Това узнахъ отъ самитъ търговци, отъ които единиятъ ми бѣ познатъ отъ по-рано. Какво е станало по-нататкъ съ тѣхъ, не зная. За всѣки случай, това бѣ последниятъ споменъ отъ английския пленнически лагеръ.

V. Въ ноктитъ на сърбитъ

На 19 септемврий 1919 година, сутринята, английскитъ комендантъ предаде мене и братанеца ми на сръбския офицеръ, който бѣ дошелъ нарочно за тая цель. Другарьтъ ми Димитъръ Недковъ остана въ лагера, и малко време следъ насъ го пустиа да си отиде въ България, заедно съ другитъ пленници.

Предаванетоъ ни въ сръбски рѣце се извърши безъ особени формалности, понеже всичко е било уговорено предварително. Стражата ни свърза рѣцетъ, следъ което ни закараха съ една линейка въ сръбското военно комендантство въ Солунъ.

Сръбскитъ воененъ комендантъ, запасенъ майоръ, едъръ шумадиецъ, въ блестяща униформа, съ нахално-самонадеянъ погледъ, ни очакваше съ голѣмо любопитство, както схванахъ отъ неговия разказъ, за „да види татари-кървопийци“. По много бруталенъ начинъ, и съ единъ цинизъмъ, присѣщъ на сръбския народъ и езикъ, той почна да ни ругае така, както всѣки хамалинъ или еснафъ отъ Бѣлградската чаршия.

Следъ като избѣлва купъ най-вулгарни псувни, комендантътъ се поуспокои и почна да говори като човѣкъ. Запита ни, дали сж възможни всички тия дѣла, които ни се приписваха. Замолихъ го да бжде конкретенъ, доколкото желае и може. Тогава той взе отъ масата си едно писмо и почна да чете и ми обяснява, че съмъ билъ запасенъ

офицеръ отъ българската армия, че при намѣсването на България въ европейската война азъ съмъ ималъ подъ своя команда голѣма комитска чета, съ която съмъ обикалялъ села и градове въ Македония и Поморавия. Задачата ни била да торможимъ по-събуденитѣ сърби. Сега разбрахъ, по кой начинъ сръбскитѣ власти сж действували, за да ме изтръгнатъ отъ английски рѣце. Както ще се види въ идната глава, по тѣзи фиктивни обвинения не бѣхъ даже и запитанъ отъ следственитѣ власти.

Понеже, при дългото четене, господинъ майорътъ си позволи да ме нарече колега, — той билъ гимназиаленъ учителъ — то азъ се осмѣлихъ да му заявя, че всичко писано за мене е лъжливо, тѣй като азъ никога не съмъ билъ войникъ или офицеръ. До тридесетгодишната си възраст бѣхъ турски поданикъ, а тѣ не взимала християни въ войската си. Когато по-късно се преселихъ въ България, зачислиха ме въ резервата, защото бѣхъ миналъ предѣлната наборна възраст. Презъ турския режимъ въ Македония съмъ работилъ за просвѣщението и пробуждането на българския народъ, а така сжщо съмъ билъ и активенъ членъ на Македонската Революционна Организация. Вѣроятно, това е станало причина да бѣда така оклеветенъ.

Цѣлата нощъ прекарахме въ комендантството, свързани и добре стегнати съ вериги. Мрачни предчувствия бушуваха въ душата ми. Проклинахъ собственото си невнимание, поради което не можахъ да избѣгна навреме клопката, която ми бѣ устроилъ паметния за мене английски поручикъ Хюсъ. Намирахъ се вече въ рѣцетѣ на нашитѣ заклетни врагове — сърбитѣ. Не си правѣхъ никакви илюзии относно бѣдещата ми участъ. Тя щѣше да бѣде лоша. Цѣлата нощъ премина въ мисли и нѣщо като полу-сънь, полу-дрѣмка. Най- после се съмна.

Сутринтъ на 20 септемврий 1919 година, конвоирани отъ силна стража, заминахме съ трена за Велесъ. Пѣтуването бѣше много бавно, та затова, пристигнахме късно следъ обѣдъ. Заведоха ни въ затвора, който ми бѣше добре познатъ още отъ турско време.

Привечеръ, когато пустнаха затворницитѣ на разходка, можахъ да видя презъ прозореца много наши българи съ посърнали лица, оковани въ тежки вериги; тѣ се движеха бавно, съ онова зловещо подрѣнкване, което е познато на всѣки, който е ималъ сѣдбата да се движи съ желѣза на краката. Като ме забелязаха, нѣкои познати тихо ми съобщиха, че файтонджията Драганъ, вѣренъ нашъ работникъ, билъ осѣденъ на смъртъ и скоро щѣлъ да бѣде езекутиранъ. Сжщата участъ очаквала и други велешани. Единъ младежъ ми каза, че сръбскиятъ вестникъ въ Скопие писалъ много лошо за мене.

Късно презъ нощта въ нашата стая въведоха едно българче, чиракъ въ нѣкаква кръчма. Покрай обикновения въ такъвъ случай разговоръ, запитахъ го, какво правятъ сръбскитѣ власти. Отговори ми кратко: “Лоши сж. Народо е изплашенъ. Младитѣ се пишатъ соцулисти”. Тази нощъ дълго мислихъ за голѣмото нещастие, което бѣ постигнало нашата родина. Безкрайна скръбъ гризѣше сърдцето ми.

Рано на другата сутринъ ни натовариха на единъ воененъ камионъ и ни закараха въ градъ Щипъ, въ окръжното управление.

Щипски окръженъ управителъ бѣ нѣкой си Гръшковичъ, пълненъ човѣкъ, срѣденъ на ръстъ, съ мургаво селско лице, на което се стараеше да придаде важностъ и благожелателностъ. Той веднага почна да ме разпитва за моята дейностъ презъ време на турския режимъ и презъ Балканската война. Зададе ми и въпроса, кѣде съмъ билъ офицеръ презъ европейската война, приповтаряйки измислицата, която бѣ услужила на сръбскитѣ власти да ме взематъ отъ англичанитѣ, но бѣ лесно оборима.

На този подготвителен разговор-разпит присъствуваше и Жико Стоянович, радовишки полицейски приставъ. За него имах сведения от нашата разузнавателна служба, че бил суров човък и голъм насилникъ. Той бѣ едъръ шумадиецъ, тлъстъ, съ подпухнало лице отъ продължително употребяване на силни спиртни напитки, съ малки очи, неприятни и коварни. Когато дошелъ въ Радовишъ, билъ съ опинци и изгъркани дрехи, но успѣлъ въ кжсо време да се облѣче като елегантенъ господинъ, на гърба на българското население. Знае се, че сръбската администрация позволяваше ограбването на българитѣ, за да ги потиска и изнемошява.

Най-после, окръжниятъ управителъ завърши своя отегчителенъ и не особено интеллигентенъ разпитъ и ме предаде на своя приставъ, съ думитѣ: „Айде сега, да те видя, Жико“. Но предварителниятъ разпитъ не стана въ Щипъ. Сжщата вечеръ ни натовариха на една кола и ни закараха, подъ усиленa конна стража, въ Радовишъ. Разбира се, и тукъ затворътъ бѣ претърпанъ съ българи, повечето отъ които ми бѣха познати. По-нататкъ ще имамъ случая да разкажа за тѣхъ.

Пристигнахме въ Радовишъ крайно уморени отъ дългото и неудобно пътуване, пъкъ и отъ тягостнитѣ мисли, та още съ настаняването ни въ затвора се унесохме въ тежъкъ сънъ.

Сжщата сутринъ доведоха единъ ковачъ, който ни окова въ тежки вериги. Следъ това приставътъ ни прочете кратко постановление отъ околийския началникъ. Тогава узнахъ, че сръбскиятъ наказателенъ законъ нарежда да бждатъ оковани въ вериги всички опасни затворници, до деня на сжденето имъ. А после, при изричането на присждата, се опредѣля кои трѣбва да бждатъ оковани въ тежки вериги, 8 до 10 кгр., и кои въ леки — 3 до 5 кгр. Обаче, полицията, въ своето престараване, поставяше по-тежки окови — даже до 20 килограма.

Сръбскитѣ окови бѣха две желѣзни двойни халки, съ които се оковаватъ двата крака. Самитѣ халки сж свързани съ желѣзна верига, която чрезъ едно вжженце се свързва за колана или пояса. Така окованъ, човъкъ движи краката си много мжчно, особено презъ първитѣ месеци, додето навикне. Обаче, при спането, или при смѣняването на долнитѣ дрехи, човъкъ се много измжчва. А пъкъ кжпането е сжщинско наказание.

VI. Следствието въ Радовишъ

Споредъ стария сръбски наказателенъ законъ, първа следствена инстанция бѣше полицията. При разследването на по-важнитѣ дѣла, тя си служеше съ мжчения и терори, и то въ повечето случаи съ знанието на сждебнитѣ власти и прокурора.

На втория день следъ пристигането ми въ Радовишъ, полицията извика на следствие братанеца ми Константинъ В. Ципушевъ. Върнаха го следъ 36 часа въ едно състояние, което не желая да описвамъ. Бѣха го изтезавали звѣрски, презъ цѣлото време на „разпита“, додето изпадналъ въ полусъзнание. Тогава го заставили да подпише самопризнание за дѣло, което не бѣ извършилъ и за което по-късно го осждиха на 15 години строгъ тъмниченъ затворъ.

Следъ разследването на братанеца ми, дойде моятъ редъ. Разпитътъ бѣ възложенъ на пристава Жико. Той сѣдѣше предъ мене, ту важенъ, ту ядовидъ, жлъченъ, а най-често — лукаво-презрителенъ. Обикновено на масата му имаше забитъ щикъ и — пълно шише ракия; пиеше и ме разпитваше.

Следствието продължи нѣколко дни и бѣ много уморително за мене, понеже бѣхъ изтощенъ отъ маларията. Поддържахъ се съ напрежение на волята. Стараехъ се да бѣда колкото се може по-спокоенъ и, въ повечето случаи, обективенъ и откровенъ, особено когато ставаше въпросъ за моята легално-просвѣтна дейность, въ връзка съ българскитѣ народностни задачи. За революционната ми дейность признавахъ това, което не можехъ и да мисля, че ще мога да прикрия, но оспорвахъ упорито или пъкъ отклонявахъ въ друга посока ония обвинения, които бѣха мѣчно доказуеми или пъкъ твърде опасни за мене. Че ще бѣда осѣденъ — не се съмнявахъ; очаквахъ най-лошото. Бѣхъ готовъ да го посрещна гордо и достойно. Но не биваше да се предавамъ безъ борба.

Срещу мене бѣха образувани петъ обвинителни дѣла, едно отъ друго по-тежки и свързани съ най-голѣма отговорность:

1. Като пунктовъ началникъ на Струмишкия организационенъ пунктъ, и представителъ на Централния Комитетъ на ВМРО, ръководилъ съмъ всички четнически движения и атентати, извършени въ Македония презъ годинитѣ 1914–1915, до намѣсването ни въ войната.
2. Писмено съмъ билъ наредилъ за езекуцията на сръбски агенти и служащи, както и на бившия общински кметъ въ Радовишъ, единъ старши стражаръ въ Враня и др.
3. Заповѣдалъ съмъ избиването на 80-тѣ души сръбски подофицери и войници, заловени отъ Радовишката и Велешката чети, въ околноститѣ на гр. Радовишъ и неговитѣ села.
4. Организиравъ съмъ билъ Валандовския атентатъ, извършенъ срещу Великия петъкъ, 1915 год., както и всички други терористически нападения отъ това време.
5. Следѣлъ съмъ движението на сръбскитѣ войски въ началото на Европейската война, когато тѣ сѣ борили противъ най-голѣмия си противникъ — швабата, което съмъ правилъ въ услуга на България и на Германия, като за тази цель съмъ ималъ на разположение милионни сръдства отъ Българската Народна Банка.

Не можехъ въ никой случай да отрека изцѣло обвиненията противъ мене. Жико бѣ образувалъ тия петъ обвинителни дѣла възъ основа на показанията на бивши организационни куриери и четници, затворени въ Радовишъ и Щипъ. Но всички се бѣха постарали да укриватъ по нѣщо и показанията имъ бѣха изтрѣгнати по насилственъ начинъ. Поради това, въ обвинението се бѣха явили много противоречия. Отъ друга страна, приставтъ се бѣ престаралъ, съ свои собствени измислици и притурки. Това ми даде възможность да се защищавамъ.

Смѣсването на дати и събития, на мѣста и лица, опорочаваха обвинението. Благодарение на това, азъ отричахъ успѣшно участието ми въ организирането на разнитѣ атентати, а признавахъ само ония деяния, които не можеха да обосноватъ смъртна присѣда. Така напримѣръ по първото дѣло азъ заявихъ открито, че съмъ билъ членъ на Македонската Революционна Организация презъ турско време, при нашитѣ апостоли Гоце, Даме, Пере и др. Признавахъ, че съмъ работилъ за просвѣтата на нашия народъ, а същевременно и за развитието на конспиративната организация, за подготовката на възстание противъ турската тирания. Казахъ, че познавамъ първитѣ революционни афери, Дѣдинската и Виношката; признахъ своето участие въ подготовката на Илинденската епопея и изобщо, че съмъ билъ замѣсенъ прѣко въ революционнитѣ събития въ турско време; че за това съмъ билъ многократно задържанъ, измѣчванъ и сѣденъ; че съмъ лежалъ въ турскитѣ зандани. Приставтъ Жико бѣ доволенъ отъ моята „откровеность“. Но, все пакъ, се разядоса и ми забеляза твърде остро: „Всичко това добре го разправяшъ, ама тогава вашитѣ другари и

нашиятъ Мицко-комита сж работили за автономията на Македония, пъкъ вие съ Тодоръ Александровъ сте били проводници на идеята за откъсването на Македония и присъединяването ѝ къмъ България” . . . .

При цѣлото следствие, азъ бѣхъ привидно откровенъ, но отказвахъ решително всичко, което не трѣбваше да признавамъ. Използувахъ всѣка възможность. За да бѣда смѣлъ и рѣзкъ въ отговоритѣ си предъ този суровъ типъ, послужи ми съобщението на единъ стражаръ, българинъ, отъ с. Инево, Радовишко. Като ме водѣше отъ затвора въ околийското управление, той ми каза тихичко: „Снощи бѣхъ часовой предъ вратата на околийския началникъ и чухъ разговора му съ пристава. Отъ начало тѣ си говорѣха тихо. Но по едно време Жико почна да псува гласно българската майка и каза: „Този татаръ Ципушъ трѣбва да изчезне безследно”. Обаче началникътъ Поповичъ му отговори: „Не трѣбва даже да се мисли за такова нѣщо, понеже сме го взели отъ англичанитѣ по официаленъ редъ. Отъ друга страна, неговитѣ домашни сж въ София и държатъ смѣтка за него. Вмѣсто да си създаваме излишни главоболия, по-добре ще бѣде да го предадемъ на сжда. А тамъ ще има да отговаря за такива тежки престѣпления, които ще му докаратъ сигурна смъртъ”.

Нѣма какво да разправамъ повече за предварителното следствие, което бѣ една непрекъснатата словесна борба на въпроси и отговори, признавания и отричания. Слава Богу, издържахъ напрежението.

Нѣколко дни следъ тия полицейски митарства, извикаха ме въ канцеларията на околийския началникъ. Тамъ заварихъ единъ сръбски офицеръ, както разбрахъ презъ време на разговора ни, майоръ Вуичъ, бившъ граниченъ командиръ на Малешевския секторъ. Той бѣше сръденъ ръстъ човѣкъ, много елегантенъ и внимателенъ. Говорѣше съ една изтънченость, твърде рѣдка за обикновения сърбинъ. Навѣрно, бѣше придобилъ възпитание и вежливость на Солунския фронтъ, където е билъ въ съприкосновение съ френски офицери.

Майоръ Вуичъ се обърна къмъ мене съ следнитѣ думи, „Идвамъ отъ Велесъ нарочно за да ви видя. Слушалъ съмъ и зная много нѣща за Васъ. Когато бѣхъ по Малешевската граница, Вие изпращайте терористи да ме убиятъ. Признавамъ си, че и азъ правихъ подобни опити, обаче, както виждате, и двамата останахме живи. Въ войната съмъ раняванъ, и пакъ оцѣлѣхъ. Ние, сърбитѣ, понесохме своя кръстъ на Голгота — това бѣ Албания и островъ Корфу. Ето, следъ три изгнанически години, успѣхме да се върнемъ. Сега дойде редътъ на васъ, българитѣ. Вие лично знаете, какви дѣла сте вършили и какво Ви очаква. Ако случайно спасите главата си, това ще бѣде чудо”.

Поприказвахме си. Разговорътъ продължи около единъ часъ. Повечето време говорихме за епизоди отъ войната, а така сжщо и за конгреса въ Версайлъ. Какъвъ бѣше смисълътъ на тази среща, дали Вуичъ искаше само да задоволи своето любопитство, дали бѣше нѣщо повече, не зная и до днесъ.

Днитѣ се влачеха, така, както за всѣки затворникъ: еднообразни, тягостни, безкрайни. И въ миналото бѣхъ изпитвалъ това. Ала никога не ми бѣ така ясно, колко мъчителна може да бѣде неизвестността. Разхождахме се, мѣкнѣхме веригитѣ, чакахме. Нѣма смисълъ да се разказватъ нашитѣ разговори, още по-малко — ежедневието на нашия тогавашенъ животъ.

Презъ месецъ ноемврий 1919 година, въ Радовишъ дойде прокурорътъ при Щипския окръженъ сждъ, заедно съ своя секретаръ. Той ме подложи на разследване въ продължение на нѣколко дни. Посочихъ му редица противоречия и несъобразности, поради което той изпълни моето желание и направи очна ставка между мене, четника

Христо Коцевъ и куриера Христо Илиевъ-Лисицата. Азъ ги познавахъ добре, и тѣ сжщо ме познаваха. Обаче и двамата заявиха, че ме виждатъ за първи пътъ; че показанията имъ противъ мене сж написани отъ пристава Жико; че сж били принудени да подпишатъ тия „самопризнания“, следъ като сж били изтезавани нѣколко денонощия подъ редъ; че тѣ не сж имали никакви връзки съ мене, въ Струмица или другаде, и не сж изпълнявали никакви мои организационни заповѣди. Разбира се, всичко това не ми помогна, но въ този моментъ азъ бѣхъ много доволенъ отъ тѣхъ. Уви, загинаха и двамата скоро следъ това. Умрѣха за родината — вѣчна имъ паметъ.

Прокурорътъ ме разпита само по първитѣ четири дѣла. По петото обвинение, майсторски измислено отъ пристава Жико, той не ми зададе нито единъ въпросъ. Причината за това премълчаване си обяснихъ по късно, при сжденето ми.

VII. Осжденъ на смъртъ

Въ началото на декемврий 1919 година, всички политически затворници ни премѣстиха отъ Радовишъ въ Щипъ, за да бждемъ сждени. Бѣхме всичко 34 души, между които и две жени.

Пѣтуването ни бѣ много мжчително, понеже повечето отъ насъ бѣха оковани въ тежки вериги, пѣкъ и на рѣцетѣ ни поставиха халки и ни свързаха помежду ни съ вжжета. Отъ общината и отъ домашнитѣ ни бѣха приготвили коли за пѣтуването, обаче, освенъ на дветѣ жени, никому не позволиха да се качи, макаръ че имаше нѣколко души слаби и болни. Азъ сжщо се чувствувахъ много изтощенъ, отъ прекараната малария, пѣкъ и отъ душевнитѣ терзания.

Пѣтуването пешкомъ отъ Радовишъ до Щипъ ни се стори безкрайно. Времето бѣ студено и неприветливо, — сухъ студъ. Ние трѣбваше да се влачимъ тридесетъ и петъ километра, съ вериги на крака и рѣце, завързани единъ за другъ. Най-после, късно вечеръта, стигнахме въ Щипъ — сжщински синджиръ роби, както се говори въ нашитѣ народни пѣсни. Бѣхме съсипани отъ умора и мжка.

Въ Щипъ ни натикаха въ една малка стаичка, кждето бѣхме, наистина, като сардели въ кутия. Другитѣ три стаи на затвора бѣха сжщо така препълнени съ наши българи.

Още първитѣ дни успѣхъ да се видя съ повечето затворници, между които имаше нѣкои докарани отъ затворитѣ въ Кочани и Св. Никола. Встрѣдъ тѣхъ видѣхъ Гьошо Давидовъ, отъ с. Дивле Скопско, бившъ четникъ въ Щипската околийска чета. Той билъ воденъ на разпитъ въ Куманово и Скопие. Отъ него научихъ, че всички македонски затвори били препълнени съ наши българи, обвинени за участие въ четническитѣ акции презъ сръбския режимъ или пѣкъ като редници въ партизанския отредъ на 11-та македонска дивизия, която сърбитѣ не признаваха за редовна войскова часть. Повечето отъ тѣхъ били разпитвани и за мене. Почти всички били изтезавани неимовѣрно жестоко и продължително, за да признаятъ дѣла, едно отъ друго потежки и свързани съ голѣма отговорностъ. Ето защо, казахъ на другаритѣ си: „Помнете добре, че сърбитѣ съ тия си звѣрства и беззакония ще възбудятъ още повече съпротивата на македонския българинъ. Затова, рано или късно, Македония ще прояви отново своя копнежъ за свобода. Борбата ще пламне и угнетителитѣ ще я загубятъ“.

Днитѣ въ Щипския затворъ изтекоха сравнително бързо, тѣй като всички знаеха, че скоро ще бждемъ изправени предъ сжда. Натѣпкани въ четиритѣ стаички на

малката страда, въ които едва имаше въздухъ за дишане, ние прекарахме времето преди съденето ни въ откраднати разговори, взаимни ободрявания и съвети. Готвѣхме се за изпитанието, напръгахме мислитѣ си, утвърдявахме волята си. Всѣки се съсрѣдоточаваше; всѣки мислѣше, какъ ще може да облекчи своето положение, а сжщо и какъ да помогне на другаритѣ си. Въ голѣмото народно нещастие, ние се чувствувахме единни, и всѣки бѣ само частъ отъ едно цѣло. Въ нѣколко дни, се изкова една обща воля да бждемъ твърди и да запазимъ честъта на своето българско име.

Така минаха нѣколко дни. Една сутринъ ме повикаха въ канцеларията на прокурора. Той ме запита кой ще ми бжде защитникъ предъ сжда. Отъ градъ Щипъ ми опредѣли само двама адвокати, обаче ми даде право да си посоча защитникъ отъ Скопие, Бѣлградъ или Загребъ. Отговорихъ му, че не чувствувамъ нужда отъ адвокатъ, защото дѣлата, въ които ме обвиняватъ, сж толкова тежки, щото никой не би ме защитилъ така успѣшно, както самиятъ азъ. Но прокурорътъ ми възрази, че, споредъ наказателния законъ, всѣки подсждимъ трѣбва да има защитникъ. Въ сжщия моментъ въ канцеларията влѣзе Гуро Гюкичъ, срѣдна възраст човѣкъ, по народностъ черногорець, свършилъ турско гражданско училище въ Солунъ.

Той ми събщи, че е билъ условенъ отъ братъ ми Христо да защитава мене и братанеца ми Костадинъ. Замолихъ го да ме посети въ затвора, за да ме запознае съ реда въ сръбскитѣ сждилица и начина на защитата. Той, обаче, ми заяви, че не му е разрешено да говори съ насъ, преди да бждемъ изправени предъ сжда, а до тогава щѣлъ да проучи книжата, доколкото това ще му бжде позволено, за да приготви защитата.

Ето че дойде и сждниятъ день, 21 декемврий 1919 година. Въ ранни зори ни отковаха, но ни свързаха съ халки или съ вериги по двама; всички съседни двойки завързаха съ дълги синджири, така че движението и спирането на групата трѣбваше да става едновременно. Следъ това ни закараха въ сжда.

Затворътъ се намираше отъ едната страна на р. Отиня, а сждътъ — отъ другата, на едно разстояние отъ около единъ километъръ. Отъ затвора ни извеждаха всѣка сутринъ преди осемъ часа. Улицитѣ бѣха пусти, не толкова поради ранния часъ, колкото поради една гнетуща тревога, която обхващаше града. На пладне ни връщаха, за кжсо време, въ затвора, за да обѣдваме, и веднага следъ това ни отвеждаха пакъ въ сжда, кждето заседанията продължаваха до късно презъ нощъта, много често — до полунощъ. Бързаха да ни осждятъ.

Сждътъ се помѣщаваше въ една стара, двуетажна паянтова страда още отъ турско време. Самата сждебна зала бѣ малка и бѣ просто претѣпкана отъ любопитни: предимно сръбски чиновници и офицери, нѣкои съ женитѣ си, но имаше и доста българи, наши роднини и близки, отъ Щипъ и Радовишъ, особено жени, вѣрни български революционерки.

Презъ цѣлото време на процеса въ залата царѣше напрегнато мълчание. Сърбитѣ слушаха съ злорадно любопитство, нашитѣ — съ тревога и мжка. При първото ни влизане въ сжда, нѣкой отъ навалицата успѣ да ми пришепне, че сж дохождали нѣкакви кореспонденти, обаче не ги допустнали, нито въ затвора, нито въ сжда.

Председателътъ на сжда, доколкото помня, се казваше Ристичъ. Той бѣ пълень човѣкъ, срѣденъ ръстъ, на около четиридесетъ и петъ години, съ малки-злюбни очи. Бѣ извънредно сприхавъ. Когато избухваше, изливаше чувствата си въ най-цинични изрази, предъ сждъ и публика. Единиятъ отъ сждиитѣ бѣ младъ човѣкъ, на около тридесетъ години. Той бѣ много любознателенъ. Презъ време на разпита внимаваше въ

всѣка моя дума и жестъ, съ втреченъ погледъ и съсрѣдоточено изражение на лицето. Той бѣ възпитанъ и любезенъ човѣкъ. Често пѣти следъ привършването на заседанието, или презъ време на почивката, ми, поднасяше по нѣкоя цигара за отмора. Другиятъ сѣдия бѣ дребно старче, което подрѣмваше презъ време на заседанията и не взимаше почти никакво участие въ дѣлото. Сѣдебнитѣ заседатели бѣха избрани нарочно, макаръ и ужъ по жребие. Единиятъ бѣ турчинъ, Акифъ-бей, другиятъ бѣ евреинъ, Хаймардити.

Прокурорътъ Глишичъ, сухъ, нервенъ, впечатлителенъ, бѣ интеллигентенъ човѣкъ. Той добре разбираше работата си. Искаше настоятелно моята смъртна присѣда, но се стараяше да намѣри убедителни доводи за обвинението и бѣ коректенъ въ своята речъ. Когато идваше въ затвора, както и въ нѣкои дребни разговори съ мене, той бѣ, общо взето, учтивъ и внимателенъ.

Сѣденето на всички Радовишани продължи само 7 дни. Още на първото заседание пролича, че азъ съмъ главниятъ обвиняемъ. Разпитването на другитѣ подсѣдимии и на тѣхнитѣ свидетели ставаше машинално небрежно. Това ми даде правото да мисля, че следственитѣ актове сѣ били предварително проучени и че сѣ взети решения по повечето отъ тѣхъ. Иначе, дѣлата на всички, взети заедно, бѣха толкова обширни и следствиятъ материалъ — така огроменъ, че за правилното разяснение предъ сѣда би трѣбвало поне два-три месеца време.

Първитѣ дни, само заради мене, бѣха разпитани повече отъ 60 души свидетели, българи и турци. Нѣкои отъ тѣхъ бѣха повикани въ сѣда, само за да се установи точно, че съмъ билъ арестуванъ презъ турския режимъ, особено пѣкъ презъ времето на Илинденското възстание, фактъ, който самъ азъ признавахъ. Но приставътъ Жико бѣ устроилъ всичко това, за да се подчертае ясно, че съмъ билъ активенъ членъ на Македонската Организация.

Още при започването на дѣлото, разбрахъ, че ще трѣбва да бѣда много внимателенъ въ показанията си, защото въ македонскитѣ затвори имаше твърде много затворници, които въ миналото бѣха въ връзка съ мене, било като четници, било като куриери. Пѣкъ и въ показанията си предъ полицията четниците Христо Коцевъ отъ Радовишката чета, Илия Варсаковски, отъ Щипската, куриерътъ Христо Илиевъ и др. казали: „Когато побѣгнахме въ България, минахме по канала за Струмишкия организационенъ пунктъ. Още на границата ни посрещнаха хората на Ципушевъ. Първоначално тѣ ни дадоха храна и дрехи, а следъ като си отпочинахме, дадоха ни орѣжие за нелегална комитска дейность“. Освенъ това, следователтъ запиталъ Илия Варсаковски, какво е преследвалъ Ципушевъ съ своитѣ чети и атентати. Илия отговорилъ: „Чухъ, че следъ отцепването на Македония отъ Сърбия той щѣлъ да бѣде провъзгласенъ за губернаторъ“. Сега взехъ да си обяснявамъ, защо сръбскитѣ чиновници и офицери идваха често въ затвора, да ме разглеждатъ, като нѣкои си шушукаха: „Ето, това е царътъ македонски“, което, по това време, е било писано и въ сръбската преса. Напримѣръ, печатаниятъ въ Скопие в. „Стара Сърбия“, на 24 декемврий 1919 г., публикувалъ следната дълга статия „Жертви на българския бѣсъ“, отъ която нека дамъ следнитѣ извадки:

. . . „По-рано сѣ погребани коститѣ на намѣренитѣ 80 убити наши ранени войници. Всички тѣ сѣ жертва на заядливи звѣръ Ципушевъ, осѣждането на когото се очаква въ окръжния сѣдъ въ Щипъ. Не трѣбва да се забравя, че той е типъ съ сурови инстинкти“. „Ципушевъ е билъ глава на всички комитски банди въ Южна Македония. Той е най-главниятъ виновникъ отъ 1913 г., който е избилъ, съ свои четници, нѣколко стотинъ наши заробени войници“.

„Той е организирал Валандовския атентат през 1915 г. Създател е на всички лъжливи документи във България, където е събирал подписи, за да представи лъжливо предъ чуждия свѣтъ, че македонцитѣ сѣ неблагодарни отъ сръбското управление.

„Нищо въ Южна Македония не е извършено презъ време на окупаторската власт на татарската държава безъ знанието на Ципушевъ. Никого не е пощадилъ, който е билъ въ каквато и да е връзка съ насъ. Ципушевъ днесъ е предъ сѣда. Трѣбва да се има предъ видъ, че Революционниятъ Комитетъ пропагандира, да не се признава нищо предъ сѣда, мислейки, че това непризнание е негово спасение.”

Всички оригинални заповѣди за влизане на четитѣ презъ 1915 г. въ наша територия сѣ носили подписа на Ципушевъ. Неговото сѣдене очакваме съ нетърпение, понеже убиецѣтъ на хилядитѣ невинни жертви трѣбва да бѣде сѣденъ и осѣденъ по-скоро, за да се принесе тукъ, надъ коститѣ на падналитѣ жертви единъ жертвеникъ на правдата и да се даде примѣръ за назидание на поколѣнията, че свободата се добива само съ правда, и да се отмѣсти за коститѣ на нашитѣ другари, които бѣха убити и заклани немилостиво отъ подлия неприятелъ, и то все по нареждането на звѣра и представителя на подлитѣ татари. Ципушевъ, чието име всички произнасятъ като чудо, понеже е билъ въ дружеството на звѣроветѣ, вѣлкѣ, лисица, хрътъ, рисъ и Овчаровъ. Ето, това сѣ имената, съ които се украсява самозваниятъ царъ на Македония”.

Тази статия, явно, е написана за да се повлияе на сѣда. По стениѣтъ пъкъ на Щипския затворъ нѣкой стражаръ или войникъ бѣше написалъ едро съ тебеширъ: „Пазете добре македонския царъ, иначе кралъ Петъръ пакъ ще яха на магаре”. Сръбското настроение противъ мене бѣ много лошо. Затова видѣхъ голѣмъ зоръ, при подробния разпитъ за разузнавателната и комитска дейностъ въ Македония, а още повече за Валандовския, Гевгелийския, Карадашкия и др. атентати.

Предъ сѣда всички обвиняеми отказваха самопризнанията, изтрѣгнати съ насилие. Нѣкои се събличаха и показваха белези отъ ранитѣ си, макаръ че бѣха се изминали повече отъ десетъ месеци отъ времето на измѣчванията. Но председателятъ на сѣда, съ велзевулска усмивка, отхвърляше всѣко твърдение за насилие, „понеже не било потвърдено съ медицински актъ”.

Сръбскитѣ полицейски власти бѣха изтрѣгнали „самопризнания” чрезъ единъ тероръ, непознатъ до тогава по нашитѣ мѣста. Всичко е идвало по реда си. Най-напредъ — бой съ тояги по краката, после — фалангитѣ и спици подъ ноктитѣ, нагорещени желѣза за сѣдане, горещи яйца подъ мишницитѣ, стискане на яйчницитѣ и т. н., догдето измѣчванитѣ паднатъ въ несвѣсть и подпишатъ всичко, което полицията иска, като понѣкога сѣ признавали и фантастични нѣща.

Предъ сѣда всички подсѣдими, които бѣха взели нѣкакво участие въ действията на Македонската Революционна Организация, отказваха, че сѣ имали каквато и да е връзка съ мене. Повечето твърдѣха решително, че не сѣ ме познавали. Въ затвора, при устнитѣ и писмени обяснения, които успѣвахъ да размѣня съ тѣхъ, имъ казвахъ винаги: „Азъ ще бѣда осѣденъ и сигурно — екзекутиранъ, като се знае, кой съмъ и какво съмъ сторилъ противъ сѣрбитѣ. Затова, още при следствието азъ поехъ тежки сѣдебни отговорности. Нека всички другари нагласятъ умѣло своята защита и да стоятъ по-далече отъ мене.”

Благодарение твърдото отричане на тѣзи измѣчени души и на обмислената ми, до най-малка подробностъ, защита, азъ смѣтахъ, че ще успѣя да се отърва сравнително по-леко по първитѣ четири обвинения. Но какво бѣ моето учудване, когато

председателят прочете моето „самопризнание“ по неговото дѣло. „Признавамъ, че съмъ роденъ въ Радовишъ, сръбска Македония, и, като български възпитаникъ и въ следствие висшъ български чиновникъ, въ началото на Общоевропейската война съмъ следилъ движенията на сръбската армия, когато се е борила противъ своя най-голямъ противникъ — швабата. Всичко съмъ вършилъ чрезъ агенти и то въ полза на България и Германия, за което съмъ ималъ на разположение неограниченъ бюджетъ, при Българската Народна Банка“.

Предъ сръбския съдъ това бѣ едно извънредно тежко обвинение. Истината, разбира се, не можехъ да призная, толкова повече, че това би злопоставило победената, тогава, България. За всѣки случай, изненадата бѣ за мене твърде голѣма, тъй като нито бѣхъ мислилъ да признавамъ подобно нѣщо. [3]

Следъ свършване на дългото и мъчително четене на обвинителния актъ, председателят на съда ме запита надменно: „Е, Костадине, какво ще кажете за Вашата изповѣдь“? — Станахъ правъ и развълнуван отговорихъ: „Това не е вѣрно. Никога и никѣде не съмъ билъ питанъ, нито съмъ отговарялъ на подобни въпроси“. — Тогава, той ми посочи края на полицейското следствие, съ моя собственоръченъ подписъ и съ завѣрката на двама радовишки граждани, които бѣха присѣтствували на разпита. Това кратко време на обяснения ми възвърна самообладанието. Съ свѣткавична бързина обмислихъ своя отговоръ. Изведнажъ цѣлата работа ми стана ясна. Спомнихъ си, че полицаятъ Жико, когато приключвайки следствието, разточи разпита въ продължение на повече отъ петъ часа, презъ което време си пиеше своята ракия и записваше нѣщо въ дознанието следъ всѣки мой отговоръ. Сега вече, схванахъ цѣлата игра и капана, който ми бѣ подготвилъ предварително. Разбрахъ сѣщо, защо прокурорътъ не бѣ ме питалъ нищо по петото дѣло. Обърнахъ се къмъ сѣдитѣ и сѣдебнитѣ заседатели и заявихъ твърдо:

3. Въ връзка съ атентатитѣ и, изобщо, съ четническитѣ действия, въ навечерието на нашето влизане въ Европейската война, сръбитѣ ме измѣчваха много: съ цель да узнаятъ какви връзки е имала Македонската Революционна организация съ германцитѣ, тъй като, при предварителното следствие, нѣкой четникъ казалъ, че сѣ били употребени нѣмски машини и експлозиви. Днесъ нѣма защо да се крие една известна вече истина. Въ началото на Общоевропейската война, Организацията, на чело съ Тодоръ Александровъ, бѣ въ близки връзки съ Виена и Берлинъ, понеже германцитѣ признаваха открито нашата справедлива национална кауза, нашитѣ права и интереси. Понеже нашитѣ идеали за освобождаване на Македония и нашитѣ борби противъ узурпаторската сръбска власть се схождаха напълно съ германскитѣ интереси и съ правилно очертаващата се политика на България, то, по силата на едно тайно разбирателство, ние получавахме отъ Германия нѣкои отъ необходимитѣ ни материали за атентати и, въобщо, за четническитѣ действия. Въ преговоритѣ за това сътрудничество взе голѣмо участие д-ръ Д. Точковъ, отъ Охридъ, германски възпитаникъ, привърженикъ на идеята за пълното сходство на българскитѣ и германски интереси.

Въ днешната война, тогавашната българска политика намира не само своето продължение, но и пълно потвърждаване за правилната посока. Обвинението за нѣкаквъвъ фантастиченъ бюджетъ въ Б. Н. Банка, разбира се, е измислица.

„Моето самопризнание, споредъ прочетения полицейски актъ, не е вѣрно. Азъ не съмъ се занимавалъ съ шпионажъ. Вѣрното е, че съмъ събиралъ сведения, отъ куриери и бѣжанци, но тѣ се отнасяха до насилията вършени отъ четитѣ на Ив. Бабунски, Василия Търбичъ и др., а сѣщо и до неправдитѣ и тормоза надъ мирното българско население отъ страна на сръбскитѣ жандарми и граничари. Тия сведения азъ систематизирахъ и изнасяхъ въ българската преса, а по-важнитѣ отъ тѣхъ съобщавахъ на професоритѣ Милетичъ и Георговъ, които, пъкъ, ги публикуваха въ чужбина. Ето, за тия сведения ме питаше полицаятъ Жико, тъй азъ му отговаряхъ съ обяснения,

достатъчно ясни, тъй като през времето на сръбския режим от 1913 до 1915 год. само в Радовиш и околията сж били избити 108 души българи”.

„При произвеждането на полицейското разследване, присътствуваха като свидетели — поемни лица гражданитѣ Димитъръ Григоровъ и Георги Гавритовъ. За установяване на истината, сждътъ е длъженъ да ги разпита, дали изобщо съмъ билъ разследванъ за шпионажъ.

Дѣлото е много сериозно и наказанието ще бжде много тежко, затова се налага пълно изясняване. Затова сж установени и сждилищата. Лъжливото самопризнание азъ подписахъ, безъ да ми бжде прочетено, макаръ че настоятелно молихъ да го прегледамъ лично азъ. Най-после, нека бжде повиканъ поне единиятъ отъ гражданитѣ поемни лица, който се намира въ сжда (той бѣ разпитванъ по друго дѣло и стоеше вѣнъ въ коридора). Ако не за друго, то поне за успокоение на сждийската съвѣсть, нека той бжде разпитанъ при закрити врата, или, дори, само предъ сждиитѣ и сждебнитѣ заседатели. Нека отговори само на единъ въпросъ: Питанъ ли съмъ отъ полица за шпиониране на сръбската армия. Ако отговорътъ бжде утвърдителенъ, то сждътъ нека изрече спокойно моята смъртна присжда.” Моето възражение направи впечатление. Забелязахъ по лицата на председателя и на сждиитѣ едно, бихъ казалъ, маймунско изражение, смѣсь отъ смущение, ядъ и недоумение. Председателятъ на сжда, следъ като се посъветва тихо съ дѣсния, стария сждия, отхвърли моята молба, съ мотивировка, че съмъ билъ възрастенъ и достатъчно интелигентенъ, та щомъ признавамъ подписа си и тѣзи на двамата свидетели, трѣбва да приема и вѣрността на своето самопризнание.

Преди да успѣя да протестирамъ противъ тази сждийска несправедливостъ, председателятъ взе едно листче отъ масата и се обърна къмъ мене съ думитѣ:

„Въ последнитѣ дни на сжденето, срещу Васъ се оформи още едно неофициално дѣло. Вчера дойде въ сжда единъ висшъ фронтвъ офицеръ, кавалеръ на ордена за храбростъ и, подъ своята честна войнишка дума, ни заяви, че преди известно време се срещналъ съ английския поручикъ Хюсъ. Този английски офицеръ му разправилъ, че Ви е пленилъ въ гр. Струмица, понеже единъ висшъ чиновникъ и нѣкои граждани му докладвали тайно за Вашитѣ нови комитски акции, и то следъ подписването на примирието въ Солунъ. Следъ като сте се били завърнали въ Струмица, организирали сте куриери и чети, за сръбска и гръцка Македония. Питамъ Ви да отговорите откровенно, доколко сж вѣрни твърденията на английския офицеръ, като Ви заявявамъ, че каквото и да отговорите, за сжда то ще бжде само едно сведение.”

— Това бѣ още единъ ударъ изъ засада. Но бѣх вече така възбуденъ, щото отговорихъ веднага, съ голѣмо възмущение: „Не се съмнявамъ, че е имало много по-голѣми доносничества и клевети против мене, обаче въ едно време на голѣма реакция, когато българската армия бѣ вѣнъ отъ строя, заедно съ своитѣ македонски дивизии, невъзможно бѣ и да се помисли за нѣкаква конспиративна дейностъ. Иначе поручикъ Хюсъ не би могълъ да сложи ржка върху мене, и то въ предѣлитѣ на свободна България, а това значи, че неговото твърдение е абсурдъ”.

Скоро следъ тия последни разправи, сждебното дирене се привърши. Нѣма защо да се говори за обвинителната речъ на прокурора — той искаше смъртни присжди и най-тежки наказания.

Последниятъ день на процеса, седмиятъ, бѣше определенъ за защитата и даване дума на обвиняемитѣ. Цѣлиятъ предиобѣдъ говориха адвокатитѣ. Въ сжщностъ, тѣ бѣха кратки, но обвиняемитѣ бѣха много.

Нашият адвокат Гюро Гюкичъ бѣше слабо интеллигентенъ и боязливъ човѣкъ, но все пакъ има смѣлостта да заяви, че сръбскиятъ сѣдъ не е компетентенъ да сѣди Ципушева за неговитѣ дѣла, понеже последниятъ е живѣлъ въ България дълги години, както се вижда отъ представеното общинско удостоверение. Не каза почти нищо друго, но изтъкването на неподсѣдността ми послужи.

Изслушахъ съ напрегнато внимание речитѣ на защитницитѣ и споредъ тѣхъ си начертахъ плана, какво да кажа, когато ми дадатъ последна дума, главно — на кой пунктъ да наблегна. Замолихъ прокурора да ми даде хартия и срокъ поне два дни, за да напиша обширна и добре обоснована защита. Той ми отказа решително, понеже съмъ щѣлъ да пиша на български езикъ и въ такъвъ случай речта ми трѣбвало да се изпраща за преводъ въ Министерството на Външнитѣ работи въ Бѣлградъ, а тази процедура би отнела много време. Тогава, презъ краткото време на обѣдната почивка, нахвърлихъ набързо бележитѣ си за последната ми защита.

Настѣпи моментъ да кажа поедната си дума. Тя продължи цѣли три часа, но бѣ изслушана търпеливо и внимателно. Дадохъ ми, дори, чаша вода, за да говоря по-свободно. Види се, бѣха любопитни да чуятъ, какво ще каже „македонскиятъ царъ“.

Започнахъ речта си много развълнуванъ, но полека-лека се успокоихъ и станахъ все по-самоувѣренъ. Силата ми произлизаше отъ съзнанието, че сѣдбата ми е решена предварително, че непременно ще бѣда осѣденъ на смъртъ и — езекутиранъ. Но искахъ да направя всички възможни възражения; да се възпротивя на сръбския сѣдъ, който бѣ предъ мене, — като олицетворение на сръбската тирания надъ българския народъ. Трѣбваше да запазя своята българска честъ.

При моята, набързо приготвена, защита, азъ не само не отказахъ, че съмъ билъ членъ на ВМРО, а, даже подчертахъ това съ гордостъ, като, разбира се, отбѣгнахъ да изтъквамъ, че съмъ работилъ прѣко противъ сръбитѣ и тѣхната вѣоръжена сила. Следъ като разкритикувахъ по отдѣлно всѣко дѣло, спрѣхъ се по-надълго върху Валандовския атентатъ и обвиняването ми въ шпионажъ. За атентата, заявихъ, че съмъ научилъ късно следъ извършването му, — отъ многото бѣжанци, които минаха на българска земя. По тази точка обвинението бѣ, изобщо, слабо развито и падна по недоказаностъ.

Що се отнася до обвинението ми въ шпионажъ, сѣщността на моята защита бѣ: по времето, преди влизането ни въ европейската война, българската войска, ВМРО и Комитетътъ бѣха достатъчно силни да събератъ сведения, направо задъ гърба на сръбската армия, която тогава бѣ на р. Сава и на Дунава; нито е имало нужда, нито пъкъ смисълъ да събирамъ азъ сведения, и то отъ Струмица; да, имахъ куриери, събирахъ сведения, но, както казахъ и при разпита ми, целта ми бѣ да установявамъ и записвамъ сръбскитѣ насилия въ поробена Македония, за да помогна въ защита на нашия народъ предъ свѣта; борѣхъ се за своитѣ нещастни братя, но шпионажъ не съмъ вършилъ.

Успокоявахъ се все повече и повече. Повторихъ, че се гордѣя за участието ми въ редоветѣ на ВМРО като прибавихъ, съ ирония, че трѣбва даже, да ми се благодари, че съмъ помогналъ за изгонването на турцитѣ отъ Македония. На края заявихъ твърдо и високо:

„Нѣма сила или право, които да ме осѣдятъ за това, че съмъ работилъ въ полза на своя народъ и държава, нито пъкъ да ме заставятъ да работя за чуждъ народъ. Повтарямъ, българинъ съмъ и всичко, което съмъ направилъ, е било направено отъ мене съзнателно, въ полза на българския народъ“.

Въ залата бѣ настѣпила пълна тишина. Завършихъ речта си, съ настоятелно искане да се отбележи като резюме:

1. Азъ съмъ български поданикъ. Главнитѣ дѣла, които ми се приписватъ, сѣ извършени презъ първитѣ месеци на Европейската война. Ако въ Версайлъ е взето нѣкакво решение за сѣдене по такива обвинения, то, споредъ желанието на френцитѣ, ще бѣде учреденъ единъ международенъ сѣдъ; само той би билъ компетентенъ да сѣди и мене.

2. Моята просвѣтна и революционна дейность въ Македония презъ турския режимъ би трѣбвало да ми се признае като активъ, защото голѣмитѣ жертви, които ние, българитѣ, понесохме въ Македония, сѣ причина за отстраняването на полумесеца отъ македонската земя.

3. За пълното изясняване на петото дѣло, за шпионажа — да се отложи сѣденето поне за една седмица.

Сѣдътъ отхвърли последната ми молба, тѣй като присѣдата ми можеше да се оформи главно възъ основа на петото дѣло [4]. Следъ това мълчаливо се оттегли на съвещание.

Почти всички българи се държаха достойно предъ сѣда. Въ затвора се бѣ изковалъ единъ общъ духъ. Всички се чувствувахме длѣжни да не показваме слабостъ. Особено гордо и твърдо бѣ държанието на четника Христо Коцевъ. Спокойни и решителни бѣха и Евтимъ Васевъ, отъ с. Подерешъ, и куриерътъ Христо Илиевъ-Лисицата.

Следъ дълго съвещание, късно презъ ноцъта на 27 декемврий 1919 год., сѣдътъ изрече присѣдата: 1) Мене, Евтимъ Васевъ, четника Христо Коцевъ и куриера Христо Илиевъ осѣжда на смъртъ чрезъ застрелване; задочно осѣжда на смъртъ и Никола Георгиевъ, адвокатъ въ Радовишъ, и войводата Петъръ Овчаровъ; 2) Мане Мишовъ, Петре Ечменовъ и Траянъ Коцевъ — на двадесетъ години строгъ тъмниченъ затворъ, въ тежки окови; 3) братенеца ми Константинъ В. Ципушевъ — на петнадесетъ години строгъ тъмниченъ затворъ, безъ окови, като малолѣтенъ. Всички останали бѣха оправдани, но ги задължиха да заплатятъ тежки сѣдебни разноси и всѣки да даде на защитата по 6000 динара.

Смъртната присѣда не ме изненада, тѣй като я очаквахъ. Богъ реши, да остана живъ да видя по-голѣмата частъ отъ Македония освободена. Но още сѣщия день падна първата скѣпа българска жертва. Следъ прочитането на присѣдата връщаме се къмъ затвора, разбира се, много уморени и изтощени. Стражата бѣ невнимателна, ноцъта бѣ тъмна. Възползуванъ отъ това, четникътъ Христо Коцевъ се опита да избѣга. Наистина, той успѣ да се измъкне въ страничнитѣ улички, ала случайно патрултъ го срещналъ и го застрелялъ. Той бѣше единъ отъ най-примѣрнитѣ и неустрашими бойци въ

4. По-късно, сѣрбитѣ съжалеваха за своето избѣрзване, защото тѣ заеха наскоро Струмишката околия. Тогава се появили много тѣхни агенти, почти всички турци, които разправяли цѣли легенди за мене, въ връзка съ четническитѣ действия и атентатитѣ.

Радовишката районна чета. Баща му — Коце Даскала, отъ с. Лубница, бѣ много вѣренъ българинъ; сѣрбитѣ го убиха въ 1913 година, заедно съ много още наши селяни, активни членове на Революционната Организация.

На четвъртия день следъ изричането на присѣдата, бѣхъ повиканъ въ канцеларията на прокурора, кѣдето чакаше и моятъ адвокатъ. Съгласно закона, трѣбваше да се приготви и подпише касационна жалба Секретарътъ почна да пише, подъ диктовка, тѣхната шаблона формула, обаче, азъ настоявахъ да се изтъкне и моето

изрично твърдение, изказано още предъ сѣда, че съмъ български поданикъ, заловенъ и задигнатъ отъ България; че никога не съмъ живѣлъ на сръбска територия; че при тия обстоятелства, сръбскиятъ сѣдъ не е компетентенъ да ме сѣди. Това личеше ясно и отъ общинското удостоверение, издадено по искането на самия сѣдъ и прочетено преди започването на процеса. Въ него се казваше изрично: „поведението на Ципушевъ е неизвестно, понеже последнитѣ двадесетъ години живѣше въ България.”

Като подписахъ касационната жалба, върнаха ме въ затвора, да очаквамъ сѣдбата си. Отново минаваха еднообразни, безкрайни дни. Следъ коледнитѣ празници председателятъ на сѣда съобщи публично на четника Серафимъ, отъ с. Кучино, отъ Кочанската чета, че отъ дворцовата канцелария е дошло потвърждение на смъртната му присѣда. Серафимъ, който бѣ осѣденъ преди насъ, по друго дѣло, изслуша съобщението стоически и заяви съ твърдъ гласъ: „Азъ, като добъръ българинъ, изпълнихъ своя дългъ и не се кая”. На другия день въ тъмни зори го изведоха, добре окованъ, и го изпратиха до родното му мѣсто, кждето го застреляли.

VIII. Испитания

Наскоро следъ екзекуцията на Серафимъ, презъ януарий 1920 год. въ затвора ме посети окръжниятъ управитель Гръшковичъ. Следъ обичайното живо-здро, каза ми, че отъ мене зависи да спася живота си и да стана честенъ човѣкъ. Погледнахъ го въпросително. Тогава, безъ много заобиколки, той ми предложи да стана тѣхенъ човѣкъ, следъ което ще последва пълна амнистия и освобождение. За награда щѣли да ме назначатъ окръженъ управитель или училищенъ инспекторъ въ Куманово или Тетово, т. е. въ отдалечени мѣста отъ Щипския окръгъ, а, на това отгоре, щѣли да ми дадатъ и много пари. Нито помислихъ, а отговорихъ веднага: „Българинъ съмъ и ще си остана такъвъ. Моето чело е бѣло и не ща да го зачернямъ. Предпочитамъ гроба, отколкото да стана измѣнникъ на своя народъ”. Преди да си отиде, Гръшковичъ ми каза: „Помислете си добре. Имате достатъчно време. Иначе Ви чака куршумъ”.

Изтекоха още нѣколко дни. Наскоро, окръжниятъ управитель дойде отново въ затвора, заедно съ единъ отъ най-виднитѣ полицаи отъ Бѣлградъ, инспектора Лазаревичъ. Веднага се виждаше, че този човѣкъ не вѣрва въ никакви идеали и свети чувства. Сухъ, съ изпито и жълто лице, съ неприятна усмивка и подигравателенъ погледъ, той ми повтори официално предложението да стана ренегатъ, като направи единъ малъкъ предговоръ: „Сега Александровъ и Протогеровъ се разхождатъ изъ софийскитѣ улици съ автомобилъ и живѣятъ въ изобилие и луксъ, за ваша смѣтка, а вие тукъ броите последнитѣ си дни и часове. Не е ли жално, да увѣхне младостъта ви така безславно”? Възразахъ му спокойно и просто: „Сѣдбата ми била такава”. — „Да”, каза Лазаревичъ, малко поетически: „Сѣдба, сѣдба! Но това важи за простолюдieto. Интелигентниятъ човѣкъ самъ гради сѣдбата си”. Следъ това се доближи до мене и тихо ми прошепна: „Мисли му добре. Въмѣсто мъжи и страшна смъртъ, очаква те разкошъ и голѣмъ чинъ”. — „Що да му мисля? Зная си моето, господинъ инспекторе. Оставете ме, съ чиста съвѣсть да влѣза въ гроба. Ако азъ стана измѣнникъ и се продамъ на васъ, сърбитѣ, то нѣма да бжде искрено, а лицемѣрно. Сигуренъ бждете, че измѣнникътъ е винаги гузенъ и по-лошъ отъ змия.”

Съ тия думи се раздѣлихме съ високитѣ господа. Като излѣзли на двора, единиятъ отъ тѣхъ казалъ: „Коравъ българинъ, брей”!

На 22 февруарий 1920 година Българският Касационенъ Сждъ потвърди смъртната ми присжда, съ едничкия мотивъ, че съмъ защитилъ слабо моето българско поданство. Като ми съобщи потвърждението, прокурорътъ Глишичъ ми обясни, че сега остава само последната инстанция — дворецътъ, и съ особенъ апломбъ допълни: „Днесъ окръжниятъ сждъ телеграфира въ дворецовата канцелария, че за удовлетворение на народното желание отъ цѣлия Щипски окръгъ, трѣбва да се потвърди издадената противъ Васъ присжда“! — да бѣда ексекутиранъ за примѣръ и назидание.

Сега за мене бѣше ясно, че нѣма надежда за спасение. Обаче, не изгубихъ присжствието на духа и възразихъ на прокурора: „Съ изключение на пришълцитѣ-сърби, отъ мѣстнитѣ жители на Щипския окръгъ, пѣкъ и отъ всички останали околии, едва ли ще се намѣри ренегатъ, който би пожелалъ моята смъртъ“

Отъ този мигъ нататкъ, за мене настѣпиха мжчителни дни, когато човѣкъ се прощава съ живота си и очаква последния ударъ. При все това, азъ се стараехъ да бѣда спокоенъ и твърдъ, защото затворътъ бѣше препълненъ съ другари, които очакваха своя редъ; трѣбваше да имъ дамъ примѣръ на самообладание.

Дворътъ на затвора бѣ малкъ, а всичкитѣ четири стаи бѣха претѣпкани съ наши хора, та при излизането на обичайната едночасова дневна разходка ние можехме да си размѣнимъ мисли и да се утешаваме единъ другъ. По-важнитѣ нѣща си съобщавахме писмено. Благодарение на българскитѣ левове, които действуваха смекчително върху стражата, а особено върху началника, старшията Милое Георгиевичъ, отъ Алексинечко, който бѣ много жаденъ за пари, ние си устройохме редовна тайна връзка съ нѣкои наши познати въ града. Така получавахме често известния и новини. По едно време ни пристигна и радостна вестъ, че шурейтъ ми Тодоръ Александровъ е дошълъ съ четата си въ Кратово и скоро ще слѣзне до Кочанско и Щипско. Това съобщение внесе бодростъ и оживление у всички, ала скоро заглѣхна. Днитѣ продължаваха да текатъ еднообразно, но за мене твърде мжчително, понеже приближаваше Великденъ. Отъ сръбска страна бѣ пусната мълва, че ще бѣда убитъ на нѣкой голѣмъ празникъ, и то въ присжтствието на много народъ, за да подействува застрашително. Съ трепетъ очаквахъ съобщението отъ дворецовата канцелария, а заедно съ туй и деня на моята ексекуция. Затова, почнахъ да си кроя планъ за последнитѣ минути, какви думи да кажа като последенъ протестъ противъ неправдата и тиранията надъ поробения български народъ. Случваше ми се често да прекарвамъ безсънни ноци въ размишления, едно отъ друго по-тягостни. Най-много ме измжчваше мисълта, че оставамъ жена и едничко невръстно дете, безъ срѣдства и защита. Вѣрно е, че имахъ близки, роднини и приятели, но народната мждростъ казва: „Сиромаштъ и умрѣлиятъ лесно се забравятъ“.

Очаквахъ така деня и часа на последната раздѣла, когато на велики четвъртъкъ преди обѣдъ въ стаята ми влѣзна ненадейно старшията Милое и ме запита, съ особенъ тонъ: „Какво сънува, Костадине, тази ноцъ“? — Ужасни трѣпки побиха тѣлото ми. Настѣпи малка пауза. Като отдѣгнахъ и си помислихъ малко, промълвихъ: „Сънувахъ, че се раздѣлямъ съ домашнитѣ си и трѣгвамъ на пѣтъ незнаенъ“. Тогава той усмихнато изрева: „Видишъ ли, какъ сънищата предсказватъ? Само че, кой знае да ги тълкува“! — Настѣпиха още по-мжчителни моменти, дълги като години. Заедно съ малцината другари отъ нашата стая, ние го гледахме втречено и въпросително, а той, като ни изгледа заповѣднически и самонадеяно, сякашъ е голѣмъ познавачъ и философъ, — въ сжщностъ бѣ много простъ човѣкъ — продължи: „Така, така, сънищата предсказватъ. Това го зная отъ моята майка и баба, па и азъ имамъ опитъ отъ живота. Ето, ноцесъ ти

си сънувалъ този сънъ, и днесъ ще се видишъ съ жена ти” При последната дума, презъ мене мина силенъ токъ. Усѣтихъ, че лицето и ушитѣ ми се загрѣватъ отъ напливъ на кръвъ, а сърдцето ми започна буйно да бие. Бѣхъ просто като зашеметенъ. Пъкъ имаше и защо!

Следъ съобщението на тази вестъ, право бѣше старшията да си поиска бакшишъ. Дадохъ му всички книжни левове, които имахъ у себе си, съ молба да поръча кафе за стражата и за всички затворници отъ нашата стая. Следъ това се опитахъ да се съвзема отъ вълнението. Главата ми се въртѣше. Радостъ, тъга и надежда се смѣсиха въ душата ми.

Тъкмо се бѣхъ поуспокоилъ малко, съобщиха ми*, че идва жена ми, придружена отъ прокурора Глишичъ, който ме предупреди: „Съ председателя на сѣда дълго мислихме догдето Ви разрешимъ това свиждане. Бъдете внимателни въ вашитѣ разговори, ако желаете да се виждате пакъ съ госпожата, докато престои въ Щипъ”. Разбира се, че бѣхме много внимателни, защото и двамата знаехме, въ какви рѣце бѣхъ попадналъ.

Колкото и дълго да бѣше първото ни свиждане, то мина много бързо, тъй като си говорихме за здравето и живота на милото ни дете, какъ е въ училището, има ли си добри другарки, жадува ли за мене и пр. Изглежда, че прокурорътъ остана задоволенъ отъ нашето държание, та, при раздѣлата, разреши да се виждаме по два пѣти седмично, но само ако нашитѣ разговори се водятъ на „фамилиарни теми”, безъ никаква политика.

Като се завърнахъ въ мрачната стая на затвора, потънахъ въ мисли и мечти, едни отъ други по-фантастични. Обаче най-много мислѣхъ и се чудѣхъ: отъ где се взе този куражъ у жена ми, да напустне свободна България и да дойде въ лапитѣ на вълка, — въ това време, още размирно и несигурно, и то само съ една обикновена пропускателна бележка отъ нѣкаква френска мисия въ гр. Петричъ и отъ нашия пограниченъ офицеръ при гара Златарево. Обяснението бѣше само едно: Идва да си вземе сбогомъ и да подслади, поде отчасти, тежкитѣ часове на своя другаръ, съ когото е дѣлила радости и скърби цѣли осемнадесетъ години. . .

Възвърнахъ се мислено къмъ миналото. Много работи ми станаха ясни. Жена ми бѣ много изстрадала за мене; отъ кжде черпѣше тя своята сила? Не напраздно тя бѣ първото дете на Александъръ п. Орушовъ. Той умрѣ твърде младъ и остави жена — вдовица и седемъ невръстни сирачета. Само тя, Екатерина, бѣ стѣпила на крака. Тогава тя се отдаде напълно на грижитѣ за семейството и невръстнитѣ деца. Тя ги поддържаше; за нея бѣ каженъ девизътъ: „Всичко за другитѣ, нищо за себе си”. При най-голѣма спестовностъ и при тогавашната баснословна евтиния, тя успѣ да ги поддържа и изведе нагоре. Затова азъ така я обикнахъ, — не само защото бѣ хубава и миловидна, а и заради тази нейна чиста душа и твърда воля. Затова Богъ ѝ даваше сега сила, да дойде да ме види въ най-тежкитѣ часове отъ живота ми. . .

Скоро следъ първото свиждане съ жена ми, азъ се постаряхъ да ми доставятъ повече наши левове, които още вървѣха на Щипската чаршия, пъкъ и малко злато, което имаше магическо влияние върху погледа на старшията Милое, защото се надѣвахъ, че при нѣкоя отъ последнитѣ срещи ще присѣтствува само той. Скоро моитѣ предположения се оправдаха. Още на първото ни свиждане следъ Великденъ, бѣхъ удостоенъ да видя само него, между насъ двамата. Тогава жена ми успѣ да ми обясни, накратко, какви усилия е направила, за да може да се отмѣни смъртната ми присѣда. — „Notre Noi”, каза тя „направи потрѣбното”. — Повече не ми трѣбваше!

Едва след осемнадесет години, когато се завърнах във България от затвора на Сръмска-Митровица, узнах подробностите по моето спасяване. Смъртната ми присъда е била отменена само благодарение на енергичната и твърде бърза интервенция на нашия Царь, и то във последния мигъ, преди да стане късно.

Въ тия часове на изпитание, жена ми намърнала опора само във твърдата си християнска вяра — главния лостъ на човършката душа.

Презъ време на сжденето ми, шурейтъ ми Тодоръ Александровъ, съ малка четица, пристигналъ въ Кратовско. Специаленъ куриеръ отишелъ при него и му, съобщилъ за смъртнитъ присъди. По сжщото време, Тодоръ получилъ отъ Скопие и онзи брой отъ в. „Стара Сърбия“, въ който се описватъ моитъ революционни действия противъ сърбитъ. Безъ да губи време, той изпратилъ този вестникъ, заедно съ една бележка, че съмъ осжденъ на смъртъ, до жена ми въ София, за да се опита да направи каквото може за облекчаването на моята участь. Жена ми се изплашила много и тръгнала да търси съветъ. За щастие тя срещнала веднага С. Радевъ, моя добъръ приятель още отъ Женева, близъкъ на семейството ми, и му разправила своята тревога.; Той ѝ казалъ: „Ние сме сега победена и осакатена държава. Никой не ни зачита. Нма българинъ, ако ще би и министъръ, който би могълъ да помогне въ случая. Единственото, което ни остава, е авторитетътъ на младия нашъ Царь“.

Жена ми побързала да отиде въ канцеларията на Двореца и поискала да бжде приета отъ Негово Величество. Казали ѝ да подаде необходимото заявление. Но тя заявила, че нма време, че въпросътъ е крайно бързъ и настоявала да бжде приета веднага. — „Господа“, казала тя, „трбва да се спаси живота на единъ виденъ българинъ, осжденъ на смъртъ отъ сърбитъ. Трбва да видя Негово Величество и лично да му обясня, кой е той и какъвъ е случаятъ“. Най-последно я въвели въ приемния салонъ.

Малко следъ това, влзълъ Царътъ. Жена ми била така развлнувана, щото понататъкъ всичко минало като на сънъ: тя направила поклонъ, искала да колъничи, но Царътъ я хваналъ за ръка, като ѝ казалъ:

— Чакайте. Коя сте, и кой Ви изпрати при мене?

Жена ми обяснила всичко, коя е, защо идва и че само у Него е надеждата за спасяването ми; че идва в крайния моментъ. . .

Негово Величество я успокоилъ, казалъ ѝ, че ще направи всичко, което е възможно.

Жена ми напуснала двореца, съ твърдата вяра, че моятъ животъ е спасенъ. И, наистина, незабавната интервенция на Царя осуети изпълнението на смъртната ми присъда.

По сжщото време, братанецътъ ми Илиа Ципушевъ, тогава студентъ въ Българградъ, далъ молба и изложение до Английската легация; сжщо така, покойниятъ Григоръ Василевъ, старъ нашъ другаръ отъ първитъ години на македонското движение, при когото жена ми отишла за съветъ, съставилъ молби до Министертвото на Външнитъ Работи въ Лондонъ, чрезъ тогавашния американски министъръ въ София, както и до председателя на Комитета за защита правата на човка, въ Парижъ. Но тзи постъпки, по самото си естество бавни, нмаше да могатъ да изпреваратъ сръбското усърдие.

Идването на жена ми и успокоителнитъ вести, които тя ми събщи, възвърнаха надеждитъ, съня и апетита ми. Вървахъ, че извършената противъ мене неправда ще бжде поправена, следъ като мине първото озлобление отъ войната. Живехъ съ мечти за скорошно, по-добро бждеще.

Срещитѣ съ моята вѣрна другарка, въ мизерния Щипския затворѣ, ми дадохъ утѣха и сила. Ала радостѣта ми бѣ краткотрайна. Само следѣ две-три свиждания старшията Милое бѣ изпратенѣ на служба при Нишкия затворѣ, а на негово мѣсто дойде младшията стражарѣ Трифунѣ. Той бѣ здравѣ, набитѣ селянинѣ, но зълѣ, грубиянѣ, съ отвратително дрезгавѣ гласѣ — човѣкъ съ кървясали очи и сурови инстинкти. Особено бѣ неприятенѣ, когато се напиеше. Тогава най-голѣмата му хвалба бѣше да разказва, колко души българи е измѣчвалѣ, колко е осакатилѣ и убилѣ, презѣ време на неговата служба въ Царево-Село и Малешѣ. А пѣкъ за посърбяването на Македония, споредѣ него трѣбвало да се избиятѣ всички по-събудени българи по села и градове. Ето, тоя достоенѣ синѣ на Шумадия ми устрои едно горчиво изпитание, особено тежко, че ме завари неподготвенѣ.

— Презѣ една късна пролѣтна нощѣ, когато се бѣхѣ унесълѣ въ пѣрвия нощенѣ сънѣ, усѣтихѣ ударѣ по краката си и скокнахѣ, уплашенѣ. Видѣхѣ до леглото си стражара Трифонѣ, съ неговия волски камшикъ въ рѣжа. Запитахѣ го, какво има, а той ми изрева диво: „Хайде, пригответи се и излизай“.

Облѣкохѣ се набързо и, при отварянето на вратата, видѣхѣ гледка, която ме ужаси. До стената се бѣ изправилѣ младѣ полицейски приставѣ, съ кѣса манлихера при нозе. Задѣ него стоеха единѣ старши и двама младши стражари, всички съ натѣкнати ножове на пушкитѣ си. Въ рѣжетѣ си държаха запалени восѣчни свѣщи и всички ме гледаха втренчено. Помислихѣ си, че това сѣ моитѣ палачи, и че сѣ настѣпили последнитѣ минути на живота ми. Неволно сърдцето ми започна да тупти силно и неравно; по цѣлото ми тѣло пробѣгнаха трѣпки. . . Приставѣтъ каза тихо нѣколко думи, отѣ които разбрахѣ само: „Хайде“! — Тогава се хванахѣ съ лѣвата рѣжа за грѣдѣта надѣ сърдцето и мислено си казахѣ: „Сърдце мое, бѣди кораво, да издържишѣ до край, безѣ всѣкаква слабост“ . . .

Направихѣ нѣколко крачки въ двора и замолихѣ пристава за една цигара. Той ми поднесе учтиво своето „пѣрво качество“. Като запушихѣ жадно, въ този тихѣ полунощенѣ часѣ, нервитѣ ми започнаха постепенно да се успокояватѣ. Погледнахѣ въпросително шефа на джелатитѣ, за да чуя, какво ще стане съ мене и какѣ ще ме погубятѣ. Обаче въ този моментѣ въ двора влѣзна единѣ стражарѣ и пошепна нѣщо на старшията, а той, отѣ своя страна, обади нѣщо на пристава. Чухѣ само думитѣ „другѣ пѣтъ“, изговорени може би нарочно по-високо. Минаха още нѣколко мига догдето си изпуша цигарата, следѣ което приставѣтъ ми каза: „Сега можете да се върнете обратно на мѣстото си. Спете спокойно. Всичко остава до второ нареждане“.

Като се върнахѣ въ мрачната стая, трѣшнахѣ се облѣченѣ на леглото и остатѣка отѣ тази паметна нощѣ прекарахѣ въ ужасни мисли. Че губя живота си за своя народѣ и за идеалитѣ си, не ми бѣ мѣчно, понеже самѣ бѣхѣ избралѣ този трѣнливѣ пѣтъ. Обаче удачно и тежко ми бѣше, че следѣ себе си оставямѣ нещастни жена и дете, далече отѣ роденѣ край.

Следѣ тази нощна случка следващитѣ дни и часове минаваха вече помѣчително, но все пакѣ имахѣ голѣмата утѣха да виждамѣ жена си, която ме посещаваше редовно два пѣти седмично. Времето течеше бавно, все въ очакване на неизвестното бѣдеще.

По сѣщото време, между другаритѣ, затворници отѣ третата стая се породила мисълѣта за бѣгство. Решихме да се действува внимателно и бързо. Стражарѣтъ Шерифѣ, турчинѣ отѣ гр. Щипѣ, донесе единѣ старѣ щикѣ и други желѣзни парчета за прокопаване на подземенѣ каналѣ, подѣ тѣсниятѣ заденѣ дворѣ до съседната турска

кжща. По-късно достави и пила за преръзване на оковитѣ. Следъ тримесечна мъчителна нощна работа, съ негодни съчива и при постоянна опасностъ отъ разкриване, каналътъ бѣ прокопанъ. Презъ нощта на 10 августъ 1920 г., всички отъ тази стая побѣгнаха. Между тѣхъ бѣха куриерътъ Христо Илиевъ-Лисицата, четниците отъ Щипската районна чета, Богданъ, Дане, Илия, отъ с. Шопоръ и др., а също и турцитѣ Вейселъ и Шабанъ, които бѣха тежко осъдени. Разбира се, че азъ наблюдавахъ цѣлата работа и, когато каналътъ бѣше къмъ своя край, опитахъ се чрезъ подкупъ да бѣда премѣстенъ въ третата стая, но ми отказаха. Нѣщо повече, въ моята стая имаше нарочно поставени турци и цигани, които ме следѣха непрестанно.

Планътъ сполучи, но бѣгството бѣ открито твърде скоро, още сжщата нощъ. Стражата откри, че стаята е праздна. Вдигна се тревога за търсене и залавяне на бѣглицитѣ. Далече по Радовишкия пѣтъ застигнаха куриера Христо Илиевъ и го убили безъ предупреждение. Какво е станало съ другитѣ, не зная точно. Стражарътъ Шерифъ билъ изненаданъ и заловенъ въ момента когато се готвѣлъ да бѣга, съ оръжието си. Следъ това арестуваха стария му баща, майка му, жена му и ходжата — стопанинъ на кжщата, въ чийто дворъ излизаше каналътъ. Всичкитѣ бѣха измъчвани въ двора на затвора, и то въ присѣтствието на прокурора Глишичъ, който бѣ загубилъ обикновеното си самообладание и лично удари нѣколко пѣти младата жена на Шерифъ.

На другия день сутринта направиха грижливо претърсване на останалитѣ три стаи, като ни съблѣкоха полуголи. На мнозина отъ насъ ограбиха дрехи и обуца. Петъ дни наредъ ни даваха само хлѣбъ и вода безъ никакво свиждане съ близки или храна отъ кжщи. Въ затвора идваха само чиновници и офицери, за да разглеждатъ канала. Нѣкои се отбиваха и при мене. Дойде и познатиятъ ми майоръ Вуичъ, съ група офицери, на които ме представи театрално, съ думитѣ „Ето, това е прочутиятъ царь македонски“. Прокурорътъ бѣше въ много лошо настроение, когато дойде въ затвора, и ми се закани сърдито: „Внимавай добре, българино, защото те чака куршумъ въ челото“.

Три дни следъ бѣгството на затворниците отъ трета стая, на 13 августъ 1920 година, сжбота, окръжниятъ управителъ нареди да бѣде екстернирана жена ми, презъ Радовишъ-Струмица, въ България. Така си останахъ и безъ тази моя единствена утеха. Трѣбваше да минатъ повече отъ петнадесетъ години, за да видя отново скжпата ми другарка, все още като затворникъ въ Сръмска-Митровица около две години преди освобождението ми.

Следъ заминаването на жена ми изпаднахъ в много тягостно настроение. Преживѣхъ поражението на България въ 1918 година, за да бѣда задигнатъ отъ англичани и предаденъ на сърбитѣ. Две години, почти бѣха изминали, откакъ бѣхъ затворенъ. Изгърпѣхъ физически и мораленъ гнетъ, който не бихъ искалъ да разказвамъ въ подробности. Видѣхъ страданията и смъртѣта на толкова другари. . . , а сега продължавахъ да седа окованъ, съ смъртна присѣда на врата, — въ очакване на едно бѣдеще, което, и въ най-добрия случай щѣше да бѣде мъчително. Жена ми, съ самото си идване и съ успокоителнитѣ съобщения, бѣ ми вдѣхнала бодростъ и вѣра. Сега и нея я нѣмаше. . .

Минаха нѣколко мрачни дни. Презъ една тъмна нощъ, пакъ преживѣхъ едно загадъчно пробуждане.

Ключарътъ на затвора ме разтърси и ми прошепна: „Пригответи се бързо и излѣзъ“. На двора чакаше командирътъ на стражата, капитанъ Томичъ и четирима стражари, съ ножове на пушкитѣ. Старшията ми заповѣда да седна на срѣдата, между

стражаритѣ. Настѣпиха отново мѣчителни минути на изпитание. Какъ съмъ ги преживѣлъ, и какво съмъ мислилъ, всѣки може да си представи. Спомнямъ си само, че мислено пакъ се прощавахъ съ тоя бѣлъ свѣтъ и съ всичко мило и драго. Като седнахъ на плочитѣ, старшията колѣнчи предъ мене и почна да завива оковитѣ ми съ парчета отъ наши пояси. Следъ кѣсо време отключиха втората стая, отъ кѣдето извадиха братанеца ми Костадинъ, комуто свързаха съ синджирѣтъ рѣцетѣ назадъ, понеже той не бѣше окованъ. Следъ него, при най-голѣма тишина, изкараха още четирима осѣдени Радовишани, Евтимъ Васевъ, Мане Мишонъ, Петре Ечменовъ и Траянъ Коцевъ, на които сѣщо обвиха съ пояси оковитѣ, за да не звѣнтятъ.

Когато всичко бѣше готово, комендантѣтъ нареди да вървимъ боси, тихо, следъ него; подире ни трѣгнаха стражаритѣ. Предъ вѣншната врата на затвора чакаха две коли брички, въ които ни настаниха по трима, и до всѣкиго по единъ стражаръ. Напредъ трѣгнаха двама конни стражари, а отзадъ — командирѣтъ съ още нѣколко конника. Бѣше много тъмно, та не можахъ да схвана, накѣде ни водятъ и где ще бѣде нашето лобно мѣсто. Пѣтувахме съвсемъ мѣлчаливо въ мрачната нощъ. Всѣки мигъ очаквахме края. Най-после, въ ранни зори, спрѣхме на почивка въ нѣкакво село. Почна да се развидѣлява. Тогава се поогледахъ и разбрахъ, че сме въ Сарамзалино, по пѣтя за гр. Велесъ. Малко ми олекна.

Следъ кратка почивка, потеглихме пакъ по шосето и къмъ обѣдъ стигнахме на Велешката гара. Едва сега командирѣтъ ми каза, че ще пѣтуваме съ трена нагоре. Разреши да ни се купи нѣщо за ядене и ни предупреди, че при пѣтуването не трѣбва да говоримъ съ чужди хора и, въобщо, да бѣдемъ предпазливи. На края той се сбогува съ мене, съ думитѣ: „Виждате ли, колко сме културни ние, сѣрбитѣ. Съ васъ тази нощъ трѣбваше да стане друго нѣщо, но щастие то ви помогна“. — По-късно, въ Нишкото тюрме, при среща съ мои роднини, узнахъ, че сѣрбскитѣ власти въ Щипъ се уплашили отъ нѣкакви слухове за четитѣ на шурея ми Тодоръ Александровъ и на Иванъ Бърльо, които се готвѣли да нападнатъ затвора или да ни пресрещнатъ по пѣтя, за да ни освободятъ. Въз такъвъ случай, стражаритѣ въ колитѣ щѣли да ни избиятъ, а после да помогнатъ въ борбата на своитѣ колеги конници.

IX. Затворѣтъ въ Нишъ

На Велешката гара не стояхме дълго. Скоро влакѣтъ пристигна. Настаниха ни въ едно купе и продължихме пѣтя си, все така оковани и мѣлчаливи. Бѣхме много уморени отъ тревожната нощъ между Щипъ и Велесъ. Обхвана ни нѣкакво сънно безразличие, а мислитѣ бѣха все едни и сѣщи. Нѣмаше какво да си блѣскаме главата. Отивахме къмъ нѣкой сѣрбски затворъ, едни — за да излежатъ наказанието си, а ние, осѣденитѣ на смъртъ, — за да дочакаме сѣдбата си: или екзекуция или дълги години строгъ тъмниченъ затворъ. Всички бѣхме се борили съ лозунга: „Смъртъ или свобода“. Дилемата се бѣше опростотворила: за едни — затворъ, за насъ — смъртъ или затворъ; алтернативата „свобода“ бѣ изключена.

Влакѣтъ бавно пѣплѣше нагоре по течението на любимата българска рѣка, Вардара. Но ние нѣмахме очи да гледаме. Тѣжно е да пѣтувашъ, когато те каратъ въ вериги и до тебе седи сѣрбски стражаръ-тиранинъ. Вънъ грѣеше лѣтното слѣнце, а намъ бѣ сиво предъ очитѣ.

Привечеръ пристигнахме въ Скопие, съ който ме свързаха толкова спомени. Но въ града не ни заведоха. Останахме да пренощуваме на открито, всрѣдъ нашитѣ

стражари, край стари вагони на гарата. Въ ранни зори продължихме пътуването си презъ Куманово за Нишъ.

Навсѣкжде край желѣзопѣтната линия се виждаха прѣснитѣ още следи отъ военнитѣ действия. Повечето гари, както и по-важнитѣ мостове бѣха вече поправени, ала въ страни отъ желѣзния пѣтъ все още стърчаха вещественитѣ белези на една голѣма борба. На гара Ристовецъ имаше цѣли купища разрушени вагони и военни коли. Тукъ бѣ нѣкогашната турско-сръбска граница, така добре позната намъ. На нея ние, българитѣ отъ Македония, прекарвахме тежки митарства, когато отивахме въ свободна България, по работа или за наука. При това, тормозътъ бѣ не толкова отъ турска, колкото отъ сръбска страна. Внезапно възникна въ мисълта ми единъ споменъ отъ моята младостъ:

Когато напустнахъ за първи пѣтъ Македония, — следъ свършването на Солунската гимназия, и отивахъ да се уча въ Софийското Висше училище, тукъ, на сжщата тази гара Ристовецъ, сръбскитѣ приставъ ми направи голѣми неприятности. — Паспортитѣ ни бѣха взети при преминаването на границата. Когато спрѣхме на сръбска територия, паспортниятъ приставъ почна да вика по име, всѣки да се вземе тескерето. Единъ отговаряше „я“, другъ казваше „тукъ“. Когато чухъ името си „Ципушевъ“, обадохъ се: „азъ“. Сърбинътъ ме погледна, и дръзко ме запита: „Па що си ти“? Отговорихъ му: „Азъ съмъ българинъ отъ Радовишъ, Скопския вилаетъ. Заминавамъ за София да следвамъ висши науки. Тогава, господинъ приставътъ ме изруга сърдито на майка българска и почна да крещи: „Въ Скопие, па и въ цѣла Македония нѣма никакви българи, а вси сж сърби, подкупени отъ Екзархийската пропаганда“. Отговорихъ му: „Господине, идете въ Македония и ще видите, какво е населението тамъ.“ Отъ тия мои думи приставътъ побѣсне и скжса на две паспорта ми; само благодарение на молбитѣ на наши гурбетчии отъ Западна Македония, той благоволи да ми върне паспорта, въ последния моментъ преди тръгването на трена.

Колелата тракаха, веригитѣ тегнѣха а мислитѣ ставаха все по-нерадостни. Въ нашето купе имаше двама сръбски чиновници отъ поробена Македония, дръзки и неприятни, младежи. Единиятъ отъ тѣхъ бѣ наскоро ожененъ за бедна наша българка. Тя гледаше съ просълзени очи нашитѣ тежки вериги, безъ да може да ни каже ни една утешителна дума. На гара Враня, когато младата девойка слѣзна да се поразтѣпчи, другиятъ сърбинъ, съ подигравателенъ гласъ, се обърна къмъ старшията на нашия конвой, съ думитѣ: „Ето, така ни шириме сръбството“.

Пѣтътъ отъ Скопие до Нишъ не е много дълъгъ. Сжщиятъ день, следъ обѣдъ, ние стигнахме на Нишката гара. При слизането ни отъ влака, много народъ се събра да ни гледа. Нѣкои запитаха стражара: „Кои сж тѣзи злосторници, оковани въ двойни вериги и свързани съ синджири“? — „Тѣ сж българи отъ Македония“. Че се чува нѣколко псувни на българска майка, излишно е да се казва. Така, въ окови, ние влѣзохме въ старинната българска крепостъ Нишъ.

Споредъ тѣхнитѣ, сръбски, закони, трѣбвало най-напредъ да ни представятъ предъ председателя на окръжния сждъ въ града. Нѣмаше какво — ние, въ сжщностъ, не бѣхме злосторници, а поробени българи. Най-последно, нека видимъ този сръбски голѣмецъ.

Председателятъ на Нишкия окръженъ сждъ, нѣкой си Мика Поповичъ, ни посрещна чист по сръбски. Предъ насъ се възправи едно дребно старче, съ изпито лице и козя брадичка, съ малки, неспокойни очи. Г-нъ Поповичъ ни прие съ особено

предубеждение, дори и съ боязънь, тъй като билъ предупреденъ, че ние сме опасни злодеи, станали нетърпими за сръбскитѣ власти въ Щипъ.

Съ тънъкъ, пискливъ гласъ, господинъ председателятъ почна да ни ругае и едва следъ като изкара своя, познатъ вече намъ, прологъ, почна да ни разпитва за нашитѣ дѣла. Понеже бѣше много досаденъ, съ своитѣ подробности, не можахъ да се стърпя и го прекъснахъ: „Господинъ председателю, сждътъ си каза вече думата и сега очакваме края“.

Сжщиятъ този висшъ сръбски сждия билъ интерниранъ, въ началото на българската окупация, въ гр. Сливенъ. Тамъ го принудили да носи тухли на гърба си — поне така ми се оплакваше. Но понеже проявилъ добро поведение, скоро билъ възвърнатъ въ Нишъ и дори назначенъ на служба въ Комитета по Прехраната. — „Съ трудъ и икономия, едва успѣхъ да спестя около стотина хиляди лева“, завърши своитѣ жалби този виденъ сръбски магистратъ.

За всѣки случай, нашето приемане представляваше едно малко събитие. Г. Поповичъ използва обстановката и произнесе една учена речъ, предъ насъбралитѣ се чиновници отъ сжда, повечето жени. Той разви, доста пространно, своята теза за южното славянство и населението на Балканския полуостровът „Въ Македония“, повтаряше той, „живѣятъ южни славяни безъ опредѣлено национално съзнание. Бждещето ще докаже, дали сж прави сърби или българи“. Разбира се, той се надѣваше, че бждещето ще бжде благосклонно за сърбизма.

Най-после бърборството на г. председателя на сжда пресекна. Той даде нареждане на старшията да ни пази добре и да ни закара въ Нишкия окръженъ затворъ, кждето ще стоимъ, догдето се получи окончателния отговоръ на Бѣлградъ.

И това скучно митарство се приключи. Закараха ни въ Нишкия окръженъ затворъ, кждето прекарахме достатъчно време, за да го разучимъ и „оценимъ“.

Нишкиятъ окръженъ затворъ се помѣщаваше въ три приземни стаи. По-долу ще се постарая да го представя на читателя.

Както и въ другитѣ сръбски затвори, навсѣкжде въ бивша „Югославия“, на беднитѣ затворници се даваше хлѣбъ, който, заедно съ сждебнитѣ разноски и опредѣлената такса за наемъ на затвора, се пресмѣта при произнасянето на присждата и се събира по установения редъ. Освенъ нишлиитѣ, на които домашнитѣ носѣха ядене, храната на осжденитѣ, които разполагаха съ пари, се купуваше отъ града. Съ други думи, важеше правилото: Горко томува, който нѣма.

Въ затвора заварихме единъ нашъ старъ познайникъ отъ Щипъ, старшията Милое Георгиевичъ, — все така сухъ, все съ сжщитѣ бледи сини очи, все така жаденъ за пари. Знаехме си го.

Въ Нишъ Милое бѣ подхваналъ сдѣлките си по на едро. Той си бѣ организиралъ доходи, които надминаваха чувствително заплатата му. Чрезъ него можеше да се закупуватъ хранителни припаси, разбира се срещу добра комисиона; освенъ това, Милое доставяше отъ родното си село, контрабанда тютюнъ на листа, който продаваше на много скъпа цена. Но най-важното му перо бѣ събирането на парса отъ комаръ. Чрезъ свои довѣрени затворници, Милое раздаваше карти или зарчета въ всѣка стая, и по цѣли нощи се разиграваха игри, лѣвската частъ отъ които събираше пакъ той. Но по една случайностъ, цѣлата тази оживена търговска дейностъ биде разкрита. Заловиха даже и тютюнови листа. Наказаха го, обаче само съ глоба, понеже билъ награденъ съ кръстъ за храбростъ.

Нишкиятъ окръженъ затворъ бѣ изобщо едно отъ най-мизернитѣ наказателни заведения, каквито съмъ виждалъ. За хигиена и редъ, не можеше да става ни дума.

Нѣкаква пародия на чистота се поддържаше отъ самитѣ затворници. Паразити отъ всички видове се намираха въ изобилие. Омръзна ни да се чешемъ.

Помѣщението на затвора бѣ съвсемъ недостатъчно. Стаитѣ бѣха претѣпкани. Но нѣмаше какво да се прави. Почнахъ да се различамъ чрезъ наблюдения надъ затворницитѣ сърби, въ чиято срѣда ми бѣ писано да попадна.

Въ нашата стая имаше четирима осѣдени на смъртъ за разбойничество и убийства. Най-опасниятъ отъ тѣхъ, Никола Врянчанче, носѣше на краката си окови, тежки надъ 18 килограма. При разходка едва можеше да движи краката си, защото масивнитѣ пранги бѣха свързани само съ три халки; той не ходѣше, а се влачѣше. Обаче, заедно съ неговата опасна банда, бѣ осѣдено на 8 месеци и едно съвсемъ младо момче — Светославъ Киричъ, отъ Пиротъ, като съучастникъ въ кражба на агнета. Вследствие на голѣмитѣ мѣчения, на които е билъ подложенъ отъ полицията, този момъкъ бѣше станалъ сомнамбулъ и, въобщо, се бѣше съвсемъ забъркалъ. Предъ сѣда всички съучастници се заклели, че той не е знаелъ нищо за тая нощна кражба. Сѣдътъ, обаче, го осѣдилъ, само възъ основа на показанията предъ полицията, изтрѣгнати отъ него чрезъ адски мѣчения.

Интересенъ бѣ и другъ случай: едно момче отъ Нишъ откраднало малъкъ фотографически апаратъ отъ стаята, кѣдето пренощувало и го продало за 250 динара. Окрѣжниятъ сѣдъ го бѣ осѣдилъ на 3 месеца затворъ, а пѣкъ то бѣ излежало вече 11 месеца предварителенъ арестъ. Изобщо, нѣмаше никаква съразмѣрность между престѣплението и наказанието.

Следъ като се запознахъ съ всички наши „съквартиранти“, можахъ лесно да разбера, че вмѣсто училища и други просвѣтни учреждения, сърбитѣ сѣ градили усилено затвори. Имало ги нѣколко вида: следствени, сѣдийски и казамати, — „казнени затвори“, както ги наричаха тѣ. Отъ полицейския участъкъ, кѣдето става първото разследване, и то въ повечето случаи съ побой и мѣчения, арестуваниятъ се предава въ затвора при сѣдебния следователь, кѣдето бива разпитванъ въ присѣтствието на двама свидетели. Ако рече да отказва показанията си, дадени предъ полицията, връщатъ го назадъ, „за да бѣде вразуменъ“, за тази му дързость. Следъ оформяването на следствието следователтъ изпраща лицето, като подсѣдимъ въ затвора при окрѣжния сѣдъ, кѣдето чака своя редъ на сѣдене. Цѣлата тази процедура минава за нѣколко месеца, при най-проститѣ дѣла; при по-важнитѣ, тя отива дори до две години. По стария сръбски наказателенъ законъ, предварителенъ арестъ не се пресмѣташе въ присѣдата. Мисля, едва отъ 1925 г., споредъ една специална наредба, почнаха да го признаватъ, и то три дни за два.

Следъ като сѣдътъ каже думата си, изпращатъ осѣдения въ казармата, затвора, за изтърпяване на присѣдата. Въ Югославия имаше десетъ такива: въ Нишъ, Пожаревацъ (съ нѣколко поддѣления), Бѣлградъ, Скопие, Срѣмска-Митровица (съ отдѣления за малолѣтни), Стара-Градишка, Лепоглава, Зеница, Мариборъ и Глина (съ изправителенъ домъ за малолѣтни). Най-голѣмитѣ бѣха въ Лепоглава, Пожаревацъ и Срѣмска-Митровица, гдето постоянно имаше по 1200–2000 затворници; съ най-лоша слава се ползуваха Лепоглава и Срѣмска-Митровица.

Въ нишкия окрѣженъ затворъ ние преживѣхме четири месеца и половина, догдето се получи отъ Бѣлградъ окончателната присѣда. Тукъ ние прекарахме голѣми морални терзания, понеже надъ насъ се вършеха сѣщински неправди, а не можехме никому да се оплачемъ.

Отъ день на день ставахъ по-нервенъ, понеже и нощитѣ, вмѣсто да бѣдатъ почивка и да дадатъ малко забрава, само удвояваха мѣченията ми. Точно срещу

нашитѣ затворнически стаи се намираха нѣколко малки подземни карцери, които полицията използваше като затворѣ за разследване. Тукѣ се извършваше първото „разпитване“ на всѣки новѣ затворникѣ въ Нишѣ. Почти всѣка нощѣ слушахме плачове и охкания, често пѣти женски ридания и безпомощни детски плачове и викове. А колко пѣти подѣ ударитѣ на закона, понѣкога съвсемѣ несправедливи, попадатѣ нещастници или дори съвсемѣ невинни хора!

Презѣ цѣлия денѣ се мѣчехѣ съ своитѣ мисли, а нощѣта ми носѣше нови терзания. Немилосърдни стражари, подѣ диктовката на полицейския чиновникѣ, систематически блѣскаха жертвитѣ си, догдето се съгласятѣ да подпишатѣ предварително готовитѣ „самопризнания“.

Вѣ такива тягостни нощни часове, азѣ забравяхѣ дори и моята смъртна присѣда и, съ отвръщение къмѣ всички тирани и безсъвѣстни блюстители на закона, прекарахѣ безсънни нощи въ размишления, едно отѣ друга по-ужасни и по-жестоки. Анализирайки всички неправди въ живота, азѣ си обяснявахѣ причинитѣ за всички революционни подеми, както и оформяването на безстрашни до себеотрицание борци.

Бѣ се изминала повече отѣ една година отѣ деня на издаването на нашата присѣда, а ние все още бѣхме въ неизвестностѣ. Всички се измѣчвахме, но най-много — ние, Васевѣ и азѣ, двамата отѣ осѣденитѣ на смъртѣ по нашето дѣло, които бѣхме останали живи [5]. Много нерви и търпение трѣбва да има човѣкѣ, за да изтрае толкова продължително време въ неизвестностѣ, като брой всѣки часѣ и минута, и очаква решение за смъртѣ или животѣ. Тогава човѣкѣ се примирява съ затвора, само да не дойде смъртѣта, непоправимото приключване на живота, когато има още здраве и сили.

Най-после настѣпи решителниятѣ мигѣ. Сутринѣта на 31 декемврий 1920 година преди обѣдѣ, председателѣтѣ на сѣда ни повика при себе си. Знаехме за какво е, бѣхме много развълнувани. Съ устремѣнѣ въ менѣ погледѣ, висшиятѣ сръбски магистратѣ ни съобщи съ натъртенѣ гласѣ: „Вие днесѣ, незаслужено, получавате голѣма милостѣ отѣ нашия регентѣ Князѣ Александърѣ. Вамѣ и на Евтимѣ Васевѣ смъртното наказание е замѣнено съ 20 години строгѣ тъмниченѣ затворѣ, въ тежки окови. На останалитѣ четирима наказанието остава същото“.

Усѣтихѣ, че отѣ гърба ми падна тежѣкѣ товарѣ. макарѣ че ми предстояха още дълги, почти безкрайни страдания. Но човѣкѣ не може да си представя аритметически времето; — а има животѣ, има и надежда ...

Сѣщия денѣ, привечерѣ, ни заведоха въ полицейското управление. Тукѣ, въ две бетонирани тъмни килии, които едва побираха по 2–3 души, прекарахме безсънна нощѣ, не толкова отѣ вълнения, колкото, че бѣ много студено. Не мога съ думи да

5. Примомнямѣ, че Христо Илиевѣ и Христо Коцевѣ, другитѣ двама осѣдени на смъртѣ по нашето дѣло, загинаха още въ Шипѣ, единиятѣ — непосредствено следѣ произнасянето на присѣдата, другиятѣ посетне, при организираното бѣгство отѣ затвора.

описа тия подземни дупки, предназначени за полицейски затворѣ. Стана ми ясно, че тукѣ мнозина сѣ загубили и ще загубятѣ здраве и животѣ, особено пѣкѣ при специалнитѣ начини на разследване, за които казахѣ по-горе.

На следната сутринѣ, 1 януарий 1921 година, силенѣ екскуртѣ ни закара въ старото Нишко кале, кѣдето бѣше управлението на тюрмето, и ни предаде на тѣхни стражари. Изобщо, добре започнахме новата година!

Разстоянието отъ полицейския затворъ до калето бѣ кжсо. Минахме по улицитѣ къмъ 11 часа преди обѣдъ, ала Нишкитѣ граждани бѣха така свикнали да виждатъ оковани нещастници, щото почти никой отъ минавачитѣ не ни обърна внимание, като се изключатъ нѣколко любопитни жени, които ни поизгледаха мълчаливо.

Въ двора на калето чакахме дълго време пристигането на директора. На обѣдъ двама с в о б о д н я ц и [6] донесоха храна на десетъ души затворници, които работѣха въ една малка дърводѣлска работилница въ калето. Презъ време на обѣда, единъ отъ тѣзи свободняци дойде при мене, даде ми цигари и ми каза на хубавъ български езикъ: „Директорътъ на затвора е строгъ. Но каквото и да каже, мълчете си — лютилата му скоро минават. Голѣмъ рушветчия е. Довечера ще отидете въ казамата, гдето ви чакатъ нѣколко наши братя отъ Македония. Азъ съмъ отъ Гевгели и те знаа отъ бурнитѣ дни на Валандово и Струмица“. Едва сега го познахъ. Наистина, при мене въ Струмица бѣха идвали много хора; пѣкъ и затворническитѣ дрехи промѣняватъ много външния видъ на човѣка. Но като ми се обади и се вгледахъ внимателно въ него, разбрахъ че е куриерътъ Глигоръ отъ гр. Гевгели. Не се учудихъ, че е въ затвора: по това време всички сръбски зандани бѣха препълнени съ българи, повечето — отъ нашата Революционна Организация. Благодарихъ му за цигаритѣ и за сведенията и търпеливо чакахъ новия нашъ „началникъ“.

Думитѣ на Глигоръ се оказаха много вѣрни. Директорътъ на Нишкия затворъ, Яша Ненадовичъ, бѣ високъ и мършавъ човѣкъ, съ дълга, посивѣла брада. По-късно научихъ, че билъ далеченъ роднина на кралъ Петъръ, по женска линия, т. е. нѣщо като сръбски аристократъ. Въ Нишъ бѣше известенъ главно съ своята ненаситна жажда за пари и че билъ нѣкога черногорски комита и войвода — „сияенъ юнакъ“. Презъ европейската война билъ запасенъ капитанъ. Билъ подведенъ много пжти подъ отговорностъ за гешефтарски дѣла.

Яша Ненадовичъ ни изгледа кръвнишки, а на мене се закани съ думитѣ: „Ти ли си, бре, той прочутъ македонски царъ, отъ когото е треперилъ цѣлъ народъ? Вие съ Царъ Фердинандъ се сдружихте съ нѣмцитѣ противъ славянитѣ. Мисли му добре“. — Между всѣка дума изригваше, по сръбски обичай, по една вулгарна псувня, главно на българската майка. Но бързо утихна, даде нарежданията си и си отиде. Тогава ни заведоха при секретаря на затвора, гдето ни разпитаха по редъ, кои сме, за какво и на какво сме осждени и ни вписаха въ черния списъкъ на затворницитѣ. Това отне доста време.

Късно привечеръ ни заведоха най-после въ затвора, който се намира на около петъ километра отъ града. Тукъ ни посрещнаха командирътъ на стражата и икономътъ, разбира се, съ нови псувни, като единиятъ отъ тѣхъ завърши ругатнитѣ

6. „Свободнякътъ“ е затворникъ въ Сърбия, който е излежалъ повече отъ половината отъ наказанието си. Такъвъ се пуца на работа извънъ затвора, безъ стража. Въ затвора свободняцитѣ сж настанени въ отдѣлно помѣщение. При сръбската корупция, имаше затворници, които бѣха сполучили да станатъ предсрочно свободняци, разбира се срещу голѣми подкупи!

съ думитѣ: „Отъ тукъ живи нѣма да излѣзнете“. Но ние бѣхме вече обрѣгнали на сръбски псувни и заплашвания.

Х. Животътъ въ нишкия затворъ

Нишкиятъ затворъ е построенъ на високъ хълмъ край р. Нишава. Зданието е триетажно, съ две крила. На всѣки етажъ имаше по шестъ стаи и една голѣма килия за дисциплинарни наказания.

Въ всѣка стая, опредѣлена за четиридесетъ души, бѣха натѣпкани по шестдесетъ и повече затворници, а пѣкъ въ отдѣлението за женитѣ имаше даже до 80 въ стая. Женитѣ бѣха временно тукъ, догдето се поправи специалниятъ затворъ въ Пожаревацъ.

Всички стаи имаха свои старейшини, които се грижеха за чистотата, както и за тишината презъ времето, опредѣлено за почивка и спане. Като довѣрени лица на командира на стражата, тѣ продаваха кафе, чай, цигари и др., отъ което печелѣха много, а тѣзи печалби дѣлѣха съ командира.

Между тюрмето и Нишава се простираше една градина, която непрестанно се увеличаваше, за смѣтка на землището на съседното село Поповци. По нареждане на директора, всѣка пролѣтъ група затворници подпѣлваха лѣвия брѣгъ на рѣката и засаждаха културни върби. При пълноводие Нишава се разливаше и си отваряше ново легло въ землището на въпросното село. Селянитѣ бѣха ужасени отъ този пладнешки обиръ, но оплакванията имъ оставаха винаги безъ последиствие, защото, както казваха тѣ: „Богъ е високо, царъ — далеко“.

Следъ двудневна почивка заведоха ни въ ковачницата за да ни смѣнятъ щипскитѣ окови. Не зная по чия заповѣдъ, на мене поставиха най-тежки окови — около 10 килограма, съ дълги „клюнове“, които ми прѣчеха много при спането.

На третата заранъ ни заведоха да работимъ въ градината на затвора. Споредъ срѣбския наказателенъ законъ, всички осѣдени на строгъ тъмниченъ затворъ сж принудени да работятъ съответно на работата, която сж упражнявали, когато сж били свободни. Така че азъ и братанецътъ ми трѣбваше да работимъ или канцеларска работа, или нищо, но за насъ нѣмаше законъ. Поставиха ни да работимъ наравно съ другитѣ затворници.

Споредъ установения редъ въ затвора, всѣки присѣственъ день, въ ранни зори, бие желѣзно клепало, и всички здрави затворници излизатъ на двора въ дълга редица по двама. Следъ прочитане на молитвата: „Отче нашъ“, командирътъ разпредѣля затворниците по групи, които, водени отъ пазачи, отиваха на опредѣлената имъ работа. Имаше вѣжари, ковачи, кошничари, шивачи и четкари. Най-много затворници работѣха въ градината, а нѣколко малки групи отиваха въ града, по разни обществени учреждения и предприятия. Презъ лѣтния сезонъ около двеста души най-здрави и силни затворници се изпращаха на работа въ една тухларница вѣнъ отъ града. Единъ пѣтъ месечно, командирътъ провѣряваше оковитѣ, дали сж здрави или е правенъ опитъ за прерѣзване и бѣгство.

Презъ 1921 година въ Нишкия затворъ бѣхме около 840 затворници, отъ които 200 жени. 274 отъ мъжетѣ бѣха оковани въ тежки вериги и повече отъ 200 — въ леки.

Храната бѣше много слаба. Даваха само обѣдъ и вечеря, предимно чорби отъ бобъ, зеле, картофи, спанакъ и др.; само въ недѣля и четвъртъкъ на обѣдъ даваха малка порция месо. По-заможнитѣ отъ затворниците можеха да се хранятъ сравнително добре, защото бѣше позволено да се купуватъ хранителни продукти отъ града.

Нѣколко дни следъ като започнахме да работимъ директорътъ на затвора дойде въ градината за прегледъ. Като се доближи до нашата малка група, той ме изгледа внимателно и ми каза: „Отъ сѣдебнитѣ актове узнахъ, че сте били гимназиаленъ учителъ и сте преподавали химия и естествени науки“. Следъ това заповѣда на иконома Димитъръ Беговичъ, сжщо черногорецъ: „Занапредъ този човѣкъ да

надзирава работитѣ при топлитѣ лехи. Той ще ни бѣде полезень". Така положението ми се облекчи малко.

Икономѣтъ на затвора, запасенъ поручикъ, произведенъ отъ подофицеръ, съ основно образование, бѣ много любознателенъ. Искаше да научи много нѣща отъ историята и географията на Европа, особено на Царска Русия. Затова често ме викаше въ канцеларията, гдето имаше географска карта. Трѣбваше, разбира се, да му разправямъ това, което би било по-леко усвоимо, и то на популяренъ стилъ. Той слушаше много внимателно и учеше съ усърдие. За мене тѣзи беседи бѣха, все пакъ, едно разнообразие и почивка отъ ежедневието.

Човѣкъ има голѣмата дарба да се приспособява къмъ обстановката. Влачехъ своитѣ окови, чувствувахъ се често пѣти много угнетенъ, ала днитѣ, все пакъ, минаваха. Мислѣхъ си, че може-би наказанието ми ще бѣде смекчено следъ нѣкоя и друга година, че не е невъзможно да бѣда освободенъ преди срока. Минаха седмици, минаха месеци. Презъ това време почнахъ да се запознавамъ съ затворницитѣ. Общата сѣдба сближава много хората, пѣкъ и поддържа тѣхния духъ.

Най-напредъ къмъ мене се приближиха нѣколко българчета отъ Македония и въобще, всички, които бѣха осѣдени за политически дѣла. Единъ отъ най-добритѣ ми другари бѣ д-ръ Геза Вайсъ отъ Буда-Пеща, за когото ще кажа нѣколко думи по-долу.

Въ Нишкия затворъ ние, политическитѣ затворници, бѣхме заедно съ криминалнитѣ престѣпници, както бѣше, впрочемъ, и по-късно, въ затвора на Срѣмска-Митровица. Еднообразниятъ затворнически животъ ме подбуди да се заинтересувамъ за всички затворници, преди всичко, кои сѣ, за какво сѣ осѣдени и пр.

Първоначално, за всѣки политически затворникъ е нѣкакси неприятно да общува съ „криминалнитѣ", пѣкъ и тѣ се държатъ недовѣрчиво. Времето изглажда, обаче, първитѣ настроения. Наблюдението надъ затворницитѣ, дори когато сѣ закоравѣли престѣпници, е винаги много интересно и дава възможностъ за ценни заключения. Най-после, писано ми бѣ да гледамъ бившата „Югославия" отъ перспективата на затвора, но и подобни ограничени и едностранчиви наблюдения често пѣти допълнятъ картината на една държава.

На първо мѣсто, нека отбележа, че мнозина, криминални затворници бѣха осѣдени за много дребни дѣла. Напримѣръ, Тошо Богдановичъ, отъ Нишъ, бѣ осѣденъ на 15 години строгъ тъмниченъ затворъ загдето, презъ време на окупацията, въ неговата кѣща живѣлъ нашъ офицеръ. Понѣкога тѣ вечеряли заедно и пѣли българския химнъ и др. български пѣсни. Отъ тия невинни веселби сѣдѣтъ извадилъ заключение, че Тошо е билъ интименъ съ нашитѣ власти и въ услуга на българското коменданство. Затова го и осѣдилъ. Вѣроятно, не малка роля е изигралъ въ случая сръбскитѣ шовинизъмъ и омраза къмъ България. Селянчето Душанъ Димитриевичъ бѣ осѣдено на 10 години затворъ, — като малолѣтно, само за това, че когато пасѣло овцетѣ си, при него дошло едно отдѣление наши войници, които преследвали отстѣпващитѣ сръбски войски и го запитали: „Кой е прѣкиятъ пѣтъ за с. Матеевци, Нишко"? Естествено, то имъ посочило пѣтя. За това му деяние сѣдѣтъ не бѣ се поколебалъ да му наложи жестоко наказание. Интересното е, че Касацията е отхвърляла на два пѣти присѣдата му, като несправедлива и прекалено строга, ала окръжниятъ сѣдъ си останалъ на своето. Майката на това дете, пѣкъ, е била осѣдена на 12 години строгъ тъмниченъ затворъ, понеже поздравила наши войници, съ думитѣ, „Добре дошли, братя българи", при влизането имъ въ тѣхното село. Много шумно бѣ и дѣлото противъ група нишки търговци, които презъ време на войната купили съ

свои средства аероплана „Нишава“ и го подарили на нашата армия. Дълото имъ бѣ струвало повече отъ 600,000 динара, но по този начинъ бѣха сполучили да се отърватъ.

Политическиятъ затворници въ Нишъ не бѣха малко. На първо мѣсто, разбира се, бѣхме ние, българитъ. Но имаше и нѣкои чужденци. Съ мене се сближи много д-ръ Геза Вайсъ, за когото споменахъ по-горе. Съ него станахме нераздѣлни другари, особено следъ като ме освободиха отъ работа въ градината. Ние беседвахме по всички въпроси, които ни вълнуваха и правѣхме планове за бъдещето, което, навѣрно, щѣше да бѣде по-благосклонно къмъ нашитъ народи. Вайсъ бѣ адвокатъ отъ Буда-Пеща, запасенъ капитанъ въ унгарската армия. Осъденъ бѣ на 15 години строгъ тъмниченъ затворъ, когато би трѣбвало да бѣде обикновенъ военнопленникъ. Презъ време на европейската война, капитанъ Вайсъ, като унгарски комендантъ на Прищина, издалъ писмена заповѣдъ, да бждатъ преследвани, залавяни или убивани всички забѣгнали и въоръжени сърби въ гората. При една престрелка съ такива „шумци“, унгарскитъ войници убили единъ отъ бандититъ, чиято жена се оплакала на сръбскитъ военни власти, следъ завръщането имъ отъ Солунския фронтъ. Понеже д-ръ Вайсъ при отстъплението трѣбвало да мине презъ Босна, за да се завърне въ Унгария, той се натъкналъ на едно сръбско войсково отдѣление и билъ плененъ. Следъ това го осъдили, противно на всѣкакво международно военно право. За всѣки случай, въ 1924 година, унгарското правителство успѣ да наложи неговото освобождение, по силата на едно спазумение съ Сърбия за размѣняване на пленницитъ. Той ми се обади съ една картичка отъ Буда-Пеща, когато бѣхъ вече премѣстенъ въ затвора на Сръмска-Митровица; бѣ писалъ и на домашнитъ ми въ София, да направятъ постѣпки да бѣда размѣненъ срещу сръбски пленници въ България, но това разбира се, не можеше да стане, тъй като ние нѣмахме вече никакви пленници въ български рѣце, — сръбитъ си ги бѣха прибрали още при примирието.

Нека ме прости читателтъ, че ще повтора нѣколко пѣти за еднообразието на живота въ затвора. Но то е най-сжщественото, най-мжчителното при вегетирането задъ решеткитъ. Минаха дни и седмици може-би месеци — твърде бавно, но следъ като бѣха изтекли, тѣ се сливаха въ нѣнаква неопредѣлена мъгла. Затова затворникътъ помни само най-яркитъ случки, а между тѣхъ се разстила много време, което се запълня все съ сжщата мжка на лишения отъ свобода човѣкъ. Трудно е да се спазва и нѣкакъвъ точенъ редъ при излагането на по-важнитъ събития въ единъ затворнически животъ.

Много време бѣ изтекло отъ пленяването и задигането ми въ Струмица. Разследването въ Радовишъ, процесътъ въ Щипъ, всевъзможни митарства и теглила сжщо се губѣха въ миналото, — години бѣха изтекли. Азъ бѣхъ затворникъ, бѣхъ вече свикналъ донѣкъде да влача оковитъ. Бѣхъ се приспособилъ къмъ условията и възможноститъ на затворническия животъ. Бѣхъ се запозналъ съ всички, които, — макаръ и по съвсемъ различни причини, сподѣляха сжщата участь. За мене бѣ голѣмо развлѣчение да наблюдавамъ сръбскитъ престѣпници, съ които сждбата ме постави заедно, при една и сжща работа, при еднакъв условия.

Особенъ интересъ възбудиха у мене многобройнитъ тежки престѣпници, осъдени за разбойничество и убийства. Тукъ имаше нѣколко групи, и то една отъ друга по-прочути. Повечето бѣха отъ Шумадия, сърдцето на Сърбия. Очудването ми бѣ голѣмо, когато разбрахъ, че въ Сърбия разбойничеството е било нѣщо като занаятъ. Научихъ сжщо, че на много мѣста сжществувало още кърваво отмъщение, подобно на албанската „беса“. При това, всѣки окръгъ си ималъ своитъ прочути главатарии на

разбойнически банди, поддържани, пазени и опжтвани отъ опитни ятаци. Грабеното дѣлили по равно. Разбойничеството дори е било популярно до тамъ, че сръбското книжовно дружество е издало романа „Горски царь“, кждето сж описани подвизитѣ на нѣкой-си прочутъ шумадийски разбойникъ, който зимувалъ въ самия Бѣлградъ.

Въ Нишкото тюрме бѣха добре застѣпени и апашитѣ. Имаше ги отъ всички специалности: бомбаджии, касоразбивачи, майстори на шперца и др. разновидности. Крадцитѣ на дребно наричаха кокошкари — това бѣ най-долното стѣпало на занаята. Докато апашитѣ бѣха почти изцѣло рекрутирани отъ улицата и мизерията на голѣмия градъ, разбойниците бѣха, въ грамадната си часть, селски чеда, родени и израсли на село, и то следъ като минали презъ казармата.

При дългогодишното ми съжителство съ тѣзи грѣшници, които отговаряха за злодеяния, отъ най-дребнитѣ до най-ужаснитѣ, много ясно изпѣкваше, че, покрай мизерията, простотията има твърде голѣмо влияние върху престѣпността. Въ това отношение, Пожаревацкиятъ окржгъ, населенъ предимно отъ власи, кждето църквитѣ и училищата сж били голѣма рѣдкость, бѣ широко представенъ въ Нишкия затворъ, и то съ дѣла за грозни убийства, пладнешки обири и безчислени кражби. На едно отъ първитѣ мѣста бѣ и Моравската областъ, въ която, до 1919 година, училищата и черквитѣ сжщо сж били рѣдкость. За читалища да не говоримъ. А поповетѣ често си живѣели по градоветѣ, отъ кждето селянитѣ трѣбвало да ги взиматъ за най-необходимитѣ обреди. Затова пъкъ рѣдко има сръбско село, кждето да нѣма по едно или нѣколко кафенета-кръчми. Тукъ се пие тѣхната превъзпѣта „шливовица“, а въ празнични дни свирятъ свирачи, и „брача сърби думпуватъ“. Най-много такива веселия ставатъ презъ зимния сезонъ, когато сърбитѣ празнуватъ своитѣ „слави,“ — праздненства въ днитѣ на патронния празникъ на всѣко село или домакинство. Нищо чудно, че при тѣзи предпоставки, престѣпността въ Сърбия бѣ твърде висока.

Медицинската помощъ въ Нишкия затворъ бѣше много слаба. Докторъ идваше два пжти седмично, но вършеше прегледа си съвсемъ повърхностно. Една малка стаичка служеше за амбулатория, кждето се даваха обикновени лѣкове, главно хининъ и аспириинъ. Сериознитѣ заболявания лѣкуваха въ градската общинска болница.

За хигиената въ затвора нѣма какво да се каже, тѣй като тя, изобщо, не сщществуваше. Затова паразити отъ всички видове се бѣха навѣдили въ голѣмо изобилие и бѣха плѣзнали по всички стаи и помѣщения. Едва презъ есенъта на 1922 година, втората, която прекарахъ въ Нишкия затворъ, докараха машина за пране, та почистихме поне отмалко дрехитѣ и помѣщенията. Нека добавя, че почти цѣли две години спѣхме на земята. Къмъ края на 1922 година се получиха кровати, но тѣ бѣха малко та трима затворника трѣбваше да спятъ на две легла. При това, въпрѣки че бѣхме откжснати отъ свѣта, явно бѣше че въ Сръбското кралство се бѣ появило вече голѣмо брожение, тѣй като затворътъ все повече се препълваше. Азъ се стараехъ съ цѣлото напрежение на волята си, да не се разболѣя, тѣй като виждахъ, че това би било много опасно. Докторътъ, запасниятъ полковникъ Петковичъ, бѣше такъвъ шовинистъ, че не само не искаше да ме види, а открито ми се закани, че вмѣсто лѣкове, щѣлъ да ми даде отрова.

Въ канцеларията и продоволствения магазинъ работѣха нѣколко затворници-писари. Отъ тѣхъ узнахъ, че по-голѣмата часть отъ труда на затворниците, особено пъкъ на тѣзи, които работѣха въ частнитѣ предприятия, отивала въ джоба на директора.

Писаритъ Чудомиръ Йовановичъ, отъ Зайчаръ и шумадиецътъ Тихомиръ Тодорчевичъ ми показаха тетрадитъ отъ продоволствения складъ, въ които се вписваха приходитъ и разходитъ на хранителнитъ продукти. Въ тѣхъ многократно бѣха вписани дажби отъ оризъ, макарони и др., а вмѣсто тѣхъ ни бѣ дадена чорба отъ спанакъ, или зеленчуци, събирани отъ градината на затвора. По едно разходно перо бѣха вписани 42 килограма захаръ за зимна храна на 10 кошера пчели. Не само че тази храна не бѣ дадена на пчелитъ, но и всичкитъ медъ се носѣше въ кѣщата на директора. Но най-доходната дѣлка за директора бѣ хлѣбътъ. Затворническиятъ типовъ хлѣбъ се бѣ превърналъ въ смѣсъ отъ разни отпадъци, макаръ че въ договора за доставката бѣ опредѣленъ точния му съставъ. Отъ това постоянно злоупотребуване, директорътъ и хлѣбарътъ си дѣлѣха голѣми печалби.

Най-сетне избухна нечуванъ скандалъ: нѣколцина добре подобрани затворници излизаха да крадатъ, съ знанието на директора. За насъ това бѣ добре известна „тайна“. Въ затвора се запознахъ съ Иванъ Рашевски, руснакъ, електротехникъ, осъденъ за измама. Той бѣше много подвиженъ, любезенъ и интелигентенъ човѣкъ, винаги въ добро настроение и въ тюрмето се чувствувахе като у дома си; при това, бѣше остроуменъ и приятенъ събеседникъ. Той лично ми разправи цѣлата работа, тъй като бѣше единъ отъ рѣководителитъ на нощнитъ операции. Заедно съ десетъ души затворници, опитни апаши, подъ охраната на десетаря Жико, тѣ отивали нощемъ въ гр. Нишъ и въ селото Поповци и вършили редовни обири за нуждитъ на затвора. Така, отъ магазини въ града бѣха задигнали три прѣскачки за лозе, стѣкла за прозорци, разни желѣзарии, сѣдове за готвене и др.; бѣха напреднали дотамъ, че задигнали цѣлъ локомотивъ за вършачка, отъ двора на единъ селянинъ въ Поповци. Ограбениятъ стопанинъ успѣ, впоследствие, да си възвърне обратно машината по сѣдебенъ редъ, но едва следъ смѣняването на директора.

Всички тѣзи кражби и злоупотребувания, вършени отъ директора и неговитъ помощници, бѣха добре известни на Министерството на правосъдието въ Бѣлградъ, отъ кѣдето често идваха инспектори на ревизия. Въпрѣки това, всичко си вървѣше по стария редъ. Ненадовичъ бѣше виденъ радикалъ, преданъ партизанинъ на Пашичъ, — господа ревизоритъ си затваряха очитъ. Но последнитъ подвизи бѣха така скандални, щото политическитъ противници на Пашича, демократитъ, успѣха да наложатъ смѣняването на ненаситния Яша. Презъ лѣтото на 1922 година пристигна внезапно самиятъ началникъ на отдѣла за затворитъ при Министерството на правосъдието, Душанъ Марковичъ, който се залови да приключи възмутителнитъ дѣлки. Съ специаленъ указъ най-после уволниха директора-харамия и неговитъ помощници. Но смѣняването на управлението на затвора не бѣ благоприятно за мене, тъй като бѣхъ успѣлъ да си уредя добра връзка съ домашнитъ ми и съ Тодоръ Александрова. Освенъ това бѣхме подготвили и планъ за бѣгство, който имаше изгледи да успѣе напълно. Смѣната на рѣководнитъ лица се отрази зле и въ дветъ посоки.

Моятъ шурей Тодоръ Александровъ нито за моментъ не бѣ престаналъ да мисли за мене. Той бѣ вече успѣлъ да ми изпрати хиляда динара, чрезъ видния нишкия търговецъ на желѣзария, Жика Станковичъ. Директорътъ лично ми предаде тия пари. Въпросътъ е билъ уреденъ по следния начинъ:

Презъ време на нашата окупация на Сърбия, Жика Станковичъ, като виденъ радикалъ, билъ арестуванъ и, заедно съ други сърби, изпратенъ за Сливенския пленнически лагеръ. По пѣтя ешалонътъ трѣбвало да престои 2–3 дни на Софийската гара. Станковичъ успѣлъ да влѣзе въ връзка съ столичния адвокатъ д-ръ Зжбовъ, родомъ отъ Пиротъ, и го помолилъ да му помогне. Д-ръ Зжбовъ отишълъ при шурей

ми, ходатайство да направи каквото може, защото познавалъ лично търговеца, като видень и мирень гражданинъ на Нишъ. Тодоръ успѣлъ да издействува възвръщането на Станковичъ въ родния му градъ, при задължение да бѣде напълно коректенъ, което, впрочемъ, той изпѣлни най-добросъвѣстно. Сега пъкъ Тодоръ решилъ да използва направената на времето услуга, за да ми помогне.

По това време азъ се бѣхъ запозналъ въ затвора съ свободняка Жика Петровичъ, отъ гр. Неготинъ, дезертъоръ отъ сръбската армия. Той избѣгалъ въ България отдавна, още преди войнитѣ, поскиталъ изъ затѣнтени градове, докато най-последно се установилъ въ София, като съдържателъ на кръчмата „Кривата Круша“. Въ България той бѣ прекаралъ цѣли двадесетъ години. Следъ европейската война, помислилъ си, че миналото е вече забравено, завърналъ се въ Нишъ и отворилъ кафене и хотелъ. Ала скоро, поради завистъ, го издали, и военниятъ съдъ го осѣдилъ на 20 години строгъ тъмниченъ затворъ. Чрезъ щедри рушвети, които далъ на Яша Ненадовичъ, той бѣ успѣлъ да стане, въ кѣсо време, свободнякъ и отиваше често въ града.

Единъ день, когато работѣхъ въ градината, Жика Петровичъ дойде при мене и ми съобщи, че неговиятъ познатъ, търговецъ Жика Станковичъ получилъ писмо отъ София, въ което д-ръ Зжбовъ му напомнялъ за нѣкогашната услуга; следъ това изтъкналъ, че е успѣлъ да му помогне на времето, чрезъ съдействието на единъ голѣмъ човѣкъ, чийто зетъ, професоръ Константинъ Ципушевъ, се намира сега въ Нишкия затворъ; че е дошло време да отплати услуга за услуга и да направи каквото може за Ципушева.

Търговецъ Станковичъ, който билъ много благодарень за направената му нѣкога услуга, ми изпрати казанитѣ 1000 динара чрезъ самия директоръ на затвора. Една сутринъ Яша Ненадовичъ дойде въ градината, повика ме на страна и ми предаде сумата, съ следнитѣ думи: „Ето Ви 1000 динара, изпратени отъ Вашитѣ домашни отъ България. Бѣдете търпеливъ, защото отъ София голѣми хора се интересуватъ за Васъ. Ще настѣпятъ по-добри дни“. Отъ тогава строгото отношение къмъ мене, както и пазенето ми значително отслабнаха. При това положение, започнахъ да подготвямъ планъ за бѣгство, заедно съ братанеца ми Костадинъ и съ двама мои другари — български войници. Скоро намѣрихъ човѣкъ, готовъ да ми помогне.

Въ затвора се бѣхъ запозналъ съ мнозина затворници-сърби. Трѣбваше да потърся нѣкой съучастникъ помежду тѣхъ. Изборътъ ми се спрѣ на Душанъ Стаменковичъ, младо и решително момче, съ открито сърдце и добра воля. Полека-лека успѣхъ да го предумамъ да избѣгае заедно, а той убеди двама отъ пазачитѣ да ни помогнатъ и да дойдатъ съ насъ.

Душанъ Стаменковичъ, по занаятие касаче, запасень подпоручикъ презъ войната, билъ войвода — помощникъ на Коста Пекянецъ, въ устроения отъ него бунтъ въ Прокуплье и Кюприя. Скитането изъ шумата му омръзнало и понеже не билъ извършилъ никакво убийство на българи, той се предалъ доброволно на нашитѣ военни власти и прекаралъ две години въ Сливенския пленнически лагеръ. Тамъ се намѣрили благородни хора които се отнесли хуманно къмъ него. Запазилъ бѣше много добри спомени отъ България.

Когато се завърналъ въ Сърбия, наклеветили го за едно отмъщение, което той извършилъ надъ лични свои неприятели — сърби отъ Прокуплье, за което го бѣха осѣдили на 20 години тежки окови. Мисълта за бѣгство го завладѣ напълно, защото го теглѣше неудържимо къмъ свобода и не можеше да се помири, че сѣ го затворили. Нѣколко пѣти ми бѣ вече разправялъ своята сѣдба. — „Ципушевъ“, казваше той, „съ моитѣ неразумни дѣла къмъ българитѣ, азъ заслужавахъ смъртъ, но Царъ Фердинандъ

помилва моя животъ, и то въ военно време, съгласно Царската си прокламация. А тукъ сърбитъ ме осъди на двадесетъ години тежки окови". Освенъ страстното му желание за свобода, добритъ спомени отъ България и възмущението му отъ една присъда, която считаше за несправедлива, той вѣрваше, че ще му помогна да заживѣе спокойно въ България, което азъ можехъ да му обещаая съ чиста съвѣсть.

Работата зрѣеше. Пазачитъ, които се готвѣха да избѣгатъ съ насъ, трѣбваше да ни дадатъ своитъ две пушки. Снабдихме се и съ пили за претъркване на оковитъ. Бдителността надъ насъ бѣ, по това време, намалѣла. Съобщихме този планъ на шурея ми Тодоръ, чрезъ братанеца ми Илия Ципушевъ, студентъ въ Бѣлградъ, който идваше отъ време на време въ Нишкия затворъ, да ме види и ободри. Когато всичко бѣ вече почти съвсемъ готово, Илия пакъ дойде да ме посети и ми каза: „Тодоръ е съгласенъ да стане операцията, само ако има пълна гаранция да се извърши безболезнено, защото е близу до сърдцето“.

Отъ Нишъ до границата се надѣвахме да стигнемъ най-много за две нощи. Душанъ Стаменковичъ, казваше: „Ципушевъ, на грѣбъ ще те нося до българската граница. Ще имаме две пушки, едната за тебе, другата за мене. Ако искашъ, за твоя гаранция, моята пушка ще дадемъ на братанеца ти. Отъ тебе искамъ само да ми дадешъ честна дума, че ще ми запазишъ живота и ще ми помогнешъ да захвана занаята си, било въ Сливенъ, било въ другъ нѣкой по-отдалеченъ градъ“.

Готвѣхме се вече да избѣгаме. Свободата бѣ като че ли, съвсемъ близко. Смѣняването на директорка и на помощницитъ му разбърка картитъ.

На мѣстото на Яша Ненадовичъ назначиха за директоръ нѣкой-си Душанъ Петровичъ, бившъ основенъ учителъ и финансовъ чиновникъ, чийто главенъ цензъ бѣ, че е партизанинъ на Никола Пашичъ. Трѣбва, обаче, да призная, че този човѣкъ постави известенъ редъ въ затвора и внесе, донѣкъде, справедливостъ, а това бѣ най-нуждното. Въ кжсо време хлѣбътъ, храната, чистотата се подобриха и станаха поносими. Направиха и баня съ душеве, кждето ние, затворницитъ, можехме да се кжпемъ единъ пжтъ месечно. По-рано кжпането ставаше въ р. Нишава, и то само два пжти годишно, презъ лѣтото. На мене, братанеца ми Коста и на д-ръ Геза Вайсъ директорътъ забрани да ходимъ на работа, тѣй като споредъ правилника трѣбваше да ни се намѣри подходяще занятие, съответно на онова, което сме имали преди да влѣземъ въ затвора. Това решение бѣ справедливо, ала увеличаваше еднообразието на затворническия животъ.

За облекчение на скуката и за разсѣиване на мислитъ, погрижихъ се да си доставя малко духовна храна. Сполучихъ да си набавя нѣколко книги, а освенъ това получавахъ нелегално, чрезъ свободняци, ежедневнитъ встници „Политика“ и „Бѣлградски вестникъ“, чрезъ четенето на които поддържахъ връзка съ свѣта, отъ който бѣхъ изключенъ. Наистина, тия вестници представяха събитията подъ своето, сръбско освѣтление. Но все пакъ научавахъ и долавяхъ много нѣща. Така, отъ единъ опозиционенъ вестникъ разбрахъ за жалкото положение на нашитъ пленници, попаднали въ сръбски ржце следъ Солунското примирие. Въ демократическия вестникъ „Правда“ бѣше напечатанъ протестъ на една американска мисия, чийто складъ отъ дрехи, завивки и храни билъ ограбенъ, а виновницитъ останали ненаказани. Подобна голѣма кражба била извършена и отъ склада на друга, английска, мисия въ гр. Пиротъ. Разбира се, крадцитъ пакъ не могли да бждатъ открити. За мене и двата случая бѣха много ясни: въ такива „сдѣлки“ апашитъ, обикновено, бѣха ортаци съ сръбската полиция. Все отъ вестницитъ разбрахъ, че борбата въ Македония е възобновена и ВМРО създава голѣми тревоги на бѣлградскитъ насилници.

Забелязваше се, освенъ това, че кипещтъ въ изкуствената държава „Югославия“ е започналъ въ всички несръбски земи.

Така, днитѣ минаваха въ известното затворническо еднообразие, което изхабява човѣка. Връзката ни съ външния свѣтъ бѣ недостатъчна и едностранчива. Намирахме утеха въ другарскитѣ разговори, а най-вече въ рѣдкитѣ посещения на близки хора. Идването на братанеца ми Илия за мене бѣ сѣщинска живителна струя, която ме ободряваше за дълги седмици. Между това, изтекоха годинитѣ 1921 и 1922. Числото на затворницитѣ се увеличаваше постоянно. Всички стаи бѣха вече препълнени. Затова въ началото на 1923 год., дирекцията получи отъ Бѣлградъ заповѣдь за премѣстването на 140 затворници отъ Нишъ въ гр. Мариборъ, Словения. Въ транспортния списъкъ влизаха най-много албанци, отъ Санджака и Косово, по-малко сърби и 9 души македонски българи, между които — братанецътъ ми и азъ. Въ края на февруарий с. г. потеглихме за новото ни мѣсто, натоварени въ 6 товарни вагона.

Нѣма какво да се каже за това пътуване. Въ затворенитѣ товарни вагони, ние бѣхме като стока-добитъкъ, който се превозва отъ една станция до друга, отъ единъ оборъ въ другъ. Презъ дългото вече време, което бѣхъ прекаралъ въ затворъ, получихъ оная особена кора на равнодушие и търпение, който помага да се изживѣватъ днитѣ и месецитѣ. Нѣкога бѣхъ свободенъ, но това бѣ далеченъ споменъ. Отивахме къмъ определено назначение: да продължимъ своя затворнически животъ; съ малката надежда за предсрочно освобождаване и смѣтни планове за бѣгство, дори при най-малка възможность.

На полунощъ, срещу 31 мартъ 1923 година, пристигнахме въ Мариборъ. Още въ първитѣ дни, четникътъ Евтимъ Васевъ, който бѣше съ насъ отъ Щипъ, бѣ изпратенъ въ затвора на Лепоглава, заедно съ други затворници. Въ Мариборския затворъ, ние съ братанеца ми прекарахме около два и половина месеци, които се оказаха помжчителни, отколкото можехме да очакваме, въ четвъртата година на затвора ни, пета отъ задигането ни отъ Струмица.

Презъ време на пътуването ни до Мариборъ, азъ си направихъ кратка равносмѣтка. Прекаралъ бѣхъ вече 3 и половина години въ тежки окови, отъ които три — въ нишкитѣ затвори. Изминали бѣха повече отъ 4 години отъ момента, когато бѣхъ грабнатъ отъ свободния животъ. Предстояха ми още 16 години затворъ.

XI. Въ затвора на Мариборъ

Началникъ на нашия конвой бѣ десетарътъ Жико, който отиде въ Мариборъ нѣколко часа по-рано. При предаването на съпроводителнитѣ книжа, той се похвалилъ на директора, че въ транспорта има и единъ професоръ „булгаринъ“, прочутъ комита. Дали заинтересуванъ отъ това, или пъкъ по длъжность, директорътъ дочака нашето пристигане. Следъ като ни строиха и преброиха, нечий гласъ извика: „Който отъ васъ е бугарскиятъ професоръ, да си вдигне ржката“. Тогава до мене се приближи единъ високъ, строенъ господинъ и ми каза учтиво, че той билъ директорътъ на затвора. Помоли ме да бжда спокоенъ „до утре“, когато ще се опознаемъ по-добре.

На зараньта ни окъпаха и изпариха всичкитѣ ни вещи. До обѣдъ ни вписаха въ чернитѣ тефтери и ни съобщиха нашитѣ затворнически номера. Съгласно правилника имъ, прибраха въ касата всичкитѣ ни пари, часовници, пръстени и др. ценности. Следъ това ни разпредѣлиха, временно, въ общитѣ затворнически стаи.

Директорът на Мариборския затвор, Юлиус Фишер, словенец, бѣ високъ, добре сложенъ човѣкъ, съ приветливо и умно лице. Билъ запасенъ майоръ въ австрийската армия. Още първия день, на обѣдъ, той дойде да ме види, както ми бѣ казалъ. Доброто му възпитание, обносикитѣ му на културенъ човѣкъ ми направиха голѣмо впечатление, следъ като бѣхъ опозналъ, по неволя, мнозина сръбски голѣмци. Чрезъ него, сякашъ, видѣхъ ясно прокарана онази черта, която отдѣля българи, хървати и словенци отъ типичния шумадиецъ.

Директорътъ поговори надълго съ мене, разпита ме подробно, кой съмъ, отъ къде съмъ и защо съмъ осъденъ. На излизане ме замоли, да се пазя отъ интимностъ съ останалитѣ затворници и завърши: „Всички законни искания на брата-българинъ ще бждатъ задоволени.“

Мариборскиятъ затворъ е масивна триетажна сграда, на края на града, къмъ полето, построена въ видъ на петолъчна звезда. Въ централнитѣ части на първия етажъ бѣха канцелариитѣ; на втория — болница, училище, черква и библиотека, а на третия — складове. Две отдѣления, разположени въ лъжитѣ на звездата бѣха единични килии, а останалитѣ три — общи стаи за затворницитѣ. Малолѣтнитѣ престѣпници бѣха отдѣлени и поставени при по-лекъ режимъ. Тѣ посещавахъ училището и имаха добъръ църковенъ хоръ.

Правилникътъ и дисциплината въ Мариборския затворъ бѣха по типа на ирско-белгийската система, приложена въ повечето западно-европейски държави. Излежаването на наказанието е раздѣлено на три етапа. Първитѣ три месеца затворникътъ прекарва въ единична килия; това е времето за покаяние. Следъ това го премѣстватъ въ общия затворъ, и директорътъ му опредѣля работа, съобразно занаята, който е упражнявалъ, когато е билъ свободенъ гражданинъ. Следъ изтърпяването на половината отъ наказанието, поправилиятъ се затворникъ се пуска на външна работа, т. е. става „свободнякъ“ и дирекцията го представя за условно освобождение. Всѣки три месеца, управлението приготвява подробни списъци на затворницитѣ, които иматъ право на условно пускане на свобода и изпраща сведенията въ Министерството на правосъдието. Тамъ особенъ съветъ опредѣля, кой може да бжде освободенъ. Условно пустнатитѣ затворници се поставятъ подъ надзора на съответнитѣ общини, където живѣятъ, додето си намѣрятъ трайна работа.

Въ Мариборския затворъ храната бѣше по-добра, отколкото въ Нишъ. Медицинската помощъ бѣ достатъчно осигурена; имаше постояненъ лѣкаръ и добре обзаведена болница. Хигиената бѣше сравнително много добра.

Режимътъ бѣ, общо взето, справедливъ. Ала надъ насъ, българигѣ, особено надъ мене, винаги тежеше ржката на Бѣлградъ; тя осуетяваше всѣко възможно подобрене, дори точно въ границитѣ на закона и правилника.

Въ първитѣ дни отъ пристигането ни въ Мариборъ, въ затвора дойде по инспекция Миланъ Костичъ, началникъ въ Министерството на правосъдието, човѣкъ съ робска душа. Той бѣ привилегированъ чиновникъ на Австрийската империя (австрийски директоръ на затворитѣ въ Сръмска-Митровица), а сега бѣ преданно оржде на велико-сръбството. Костичъ нареди изрично, да бждемъ пазени най-строго, като особено опасни хора. Затова, когато следъ нѣколкодневна почивка, доведенитѣ отъ Нишъ затворници бѣха разпредѣлени окончателно по общитѣ стаи и въ работилницитѣ, мене и братанеца ми оставиха въ единична килия, следъ като бѣхме вече прекарвали години затворъ. Натискътъ отъ Бѣлградъ можеше да ни докара даже и затваряне въ отдѣлни килии, но директорътъ удовлетвори моята настоятелна молба, да ни оставятъ поне заедно.

Съгласно правилника, трѣбваше и ние да ходимъ на работа. Братанецътъ ми бѣ изпратенъ въ книгоезницата, а мене настаниха въ библиотеката, където всѣки предобѣдъ трѣбваше да помагамъ на архиваря. Библиотеката разполагаше съ 12.000 тома. Най-много бѣха книгитѣ на словенски, нѣмски и италиански езикъ, а по-малко — на хърватски. Смѣняването на книгитѣ ставаше всѣки четвъртъкъ. Правѣше впечатление, че повечето словенци владѣха нѣмски езикъ, а така сѣщо и италиански.

Въ библиотеката намѣрихъ книги, писани за България или пъкъ преводи отъ български езикъ. Така наприимѣръ, отъ проф. Безеншекъ имаше кратка българска история, писана на популяренъ словенски езикъ, и то съ много снимки отъ нашата България. Тази книга ми достави голѣма радостъ. Освенъ това, въ нѣколко последователни броя на списанието „Домъ и свѣтъ“ отъ 1912–1913 година бѣше описана подробно Балканската война и славнитѣ победи на българската армия надъ турцитѣ. Боеветѣ при Лозенградъ, Люле-Бургасъ, Одринъ и др. бѣха описани така величествено отъ словенския специаленъ дописникъ, че много ясно личеше голѣмата обичъ на словенцитѣ къмъ българския народъ.

Животътъ въ Мариборския „казаматъ“ минаваше еднообразно и тежко, както въ всѣки затворъ. Добре, че бѣхме заедно съ братанеца ми, та имаше съ кого да си приказваме, въ часове на тѣга. Освенъ това, записвахъ се съ книги и вестници и се стараехъ да поддържамъ духа си твърдъ и непреклоненъ въ нещастieto. Но единствената ми истинска радостъ бѣха рѣдкитѣ писма отъ близкитѣ ми и още по-рѣдкитѣ посещения на братанеца ми Илия. Той идва нѣколко пѣти да ме види въ Нишкия затворъ. Сега се бѣ премѣстилъ да следва въ Грацъ. Наскоро следъ настаняването ми въ Мариборския затворъ, той дойде да се видимъ. Неговото посещение ме ободри твърде много, защото, както ще разправа по-долу, ми донесе надеждата за свобода. Почувствувахъ нови сили за понасяне на затворническитѣ терзания.

Докторътъ на затвора, усмихнатъ и благъ словенецъ, бѣ много внимателенъ къмъ мене. Безъ никаква молба отъ моя страна, той ми предписа и получихъ цѣлъ месецъ хубава болнична храна. Каза ми сѣщо, да се обръщамъ винаги къмъ него, когато не се чувствувамъ добре, защото той се поставя съ готовност на мое разположение. Нѣколко дни преди Великденъ, презъ априлъ 1923 г., по неговъ рапортъ, директорътъ на затвора нареди да ми се снематъ оковитѣ. Олекна ми малко, защото се бѣхъ измѣчилъ да влача краката си, съ унизителното чувство на вързанъ човѣкъ, при омразния звѣнъ на веригитѣ. За жалостъ това трая само два месеца.

Въ първитѣ дни на м. юний бѣхъ повиканъ на специаленъ рапортъ. Въ присѣтствието на тъмничаря, директорътъ ми прочете едно строго-повѣрително писмо отъ Министерството на правосѣдието въ Бѣлградъ, което имаше приблизително следното съдържание: „Министерството на Външнитѣ Работи има сведения отъ легацията ни въ София, че хората на ВМРО приготвяватъ въоръжена група, която, чрезъ Грацъ, да мине нелегално югославската граница при гр. Мариборъ, съ цель да освободи Константинъ Ципушевъ и братанеца му отъ тамошния затворъ. Обръща Ви се внимание да пазите строго тия затворници“. И преди да дочака отговоръ отъ мене, директорътъ самъ добави: „Разбира се, Вие не знаете нищо, какво вършатъ хората въ София, нито пъкъ сте отговорни за това. За всѣки случай, азъ съмъ принуденъ пакъ да Ви окова, понеже оковитѣ Ви снехъ на моя лична отговорност“. Следъ половинъ часъ краката ми отново бѣха въ тежки окови, нишко наследство.

Въ действителность, имаше единъ добре обмисленъ планъ за бѣгство, съ знанието и подъ директивитѣ на Тодоръ Александровъ. Инициаторъ и посрѣдникъ бѣ

братанецът ми Илия Ципушевъ. Той уговорилъ съ единъ словенецъ, емигрантъ въ Грацъ, щото братовчедъ му, който бѣ старши стражаръ въ затвора, да ни помогне да се измъкнемъ навънъ.

Малко време преди бѣгството да се уговори окончателно братанецътъ ми дойде при мене да ме види и ми каза, че скоро ще получа поздравъ по единъ „братъ хърватъ“, въ когото да имамъ пълно довѣрие. И, наистина, единъ день, скоро следъ посещението на братанеца ми, въ библиотеката, кждето работѣхъ, дойде старшиятъ стражаръ, началникъ на склада за дрехи, и ме повика при себе си. Бѣхме сами. Той извади бързо една бележка и ми я подаде. На листчето бѣ написано: „Това е братътъ хърватъ“, подписътъ бѣ „Илия“; познахъ и почерка. По сжщото време бѣхъ получилъ и писмо отъ жена ми Екатерина, въ което ми пишеше: „Скоро ще те посети нашиятъ роднина Иванъ“.

Запитахъ старшията съ нетърпение: „Какъ ще стане т о в а “?

— Когато ще бжда нощенъ пазачъ, ще ви отключа отъ килията и ще ви изведе вънъ отъ затвора, презъ единъ таенъ входъ; вънъ ще ви чакатъ ваши хора.

Близостта на границата улесняваше прехвърлянето въ австрийска територия. За нещастие, този добъръ планъ бѣ осуетенъ, поради донесението отъ София, а така сжщо и поради премѣстването ни въ затвора на Срѣмска-Митровица, което последва само следъ нѣколко дни.

На 9 юний 1923 година още въ тъмни зори, въ килията ни дойде единъ отъ надзирателитѣ и ни каза да се приготвимъ набързо, защото ни предстои пжтъ. Това не бѣ изненада за насъ, следъ като ми бѣ прочетено писмото отъ Бѣлградъ.

Приготвихме се и напустнахме мрачната килия, въ която бѣхме прекарали цѣлото време въ Мариборския затворъ. Вънъ ни чакаше директорътъ и трима стражари, съ заредени пушки.

Директорътъ ме отведе на страна и прошепна: „Извинете, азъ съмъ принуденъ да действувамъ така. Но за васъ има нѣщо ново и интересно. Тази нощъ въ София е извършенъ държавенъ превратъ. Правителството на Стамболийски е свалено и дохождатъ надъ властъ военни, съ представители отъ разни партии. Може-би за Васъ ще бжде по-добре“. Следъ това се сбогува съ насъ, като даде нарежданията си на старшията да бжде внимателенъ къмъ насъ и да ни достави добра храна, споредъ нашето желание. Напустнахме Мариборъ и потеглихме къмъ новото си „назначение“. Отново пжтувахме, отново колелетата се въртѣха и потракваха по желѣзния пжтъ; отнасяха ни съ себе си къмъ новъ затворъ. — Оставахме едно минало, обаче не отивахме къмъ никакво бждеще.

Късно следъ обѣдъ, стигнахме въ Загребъ. Понеже трѣбваше да се чака цѣлата нощъ, до тръгването на влака за Срѣмска-Митровица, заведоха ни въ затвора при окръжния сждъ. Старшията на конвоя ни достави достатъчно количество суха храна и сладкиши, обвити въ най-новия брой на в. „Новости“. Цѣли страници бѣха изпълнени съ подробности по тогавашнитѣ събития въ София и българската провинция. Съобщенията бѣха, наистина, важни. У мене се събуди надеждата, че ще се тури край на сервилната политика къмъ сърбитѣ; че българскиятъ национализъмъ ще закрепва все повече и повече. Съ тия мисли неусѣтно съмъ заспалъ.

На следната сутринъ продължихме пътя си за Срѣмска-Митровица. Пристигнахме около обѣдъ въ прочутия затворъ, кждето трѣбваше да прекарамъ повече отъ четиринадесетъ години отъ своя животъ.

ХІІ. Задъ решеткитъ на Срѣмска-Митровица

Следъ онѣзи въ Пожаревацъ и Лепоглава, затворътъ на Срѣмска-Митровица бѣ най-голѣмиятъ въ бивша Югославия. Той се намира на около 3 километра отъ града близу до гарата, а наоколо сж прѣснати стражарски кжщички.

Затворътъ на Срѣмска-Митровица представлява сборъ отъ нѣколко здания, построени на обширна площъ и обградени съ високи стени. Най-голѣмото здание бѣше общъ затворъ — триетажна желѣзобетонна постройка, съ много дебели стени. На всѣки етажъ имаше по три голѣми стаи, съ по 60 легла. При напливъ на затворници, обаче, въ всѣко помѣщение поставяха много повече хора. Друго триетажно здание, сжщо отъ желѣзобетонъ, бѣше разпредѣлено на 120 единични килии. Въ пространния дворъ имаше отдѣлни постройки за черква, училище, болница и разни работилници. Вънъ отъ общата ограда, въ отдѣленъ кръгъ, се издигаше още едно триетажно здание за малолѣтни престѣпници, а до него се свиваха две бараки за свободняци, една малка фабрика за брашна, друга за тухли и отдѣлни, дълги обори за работния добитъкъ, крави, свине, както и кокошарници. Затворътъ притежаваше голѣми чифлици въ две съседни села.

Въ Срѣмска-Митровица ни посрѣщнаха съ особена строгостъ, понеже предварително бѣ съобщено за причинитѣ на премѣшването ни. По изрично нареждане отъ Бѣлградъ, поставиха ни въ отдѣлни, единични килии, съ размѣри 3 м. на 1.50 м.

Презъ малкото прозорче на моята килия едва-едва проникваше слънце, и то, разбира се, само презъ лѣтнитѣ месеци, понеже тя бѣ приземна; въ подобни килии изолирваха дисциплинарно наказанитѣ затворници. Заедно съ тѣхъ, всѣка сутринъ ни извеждаха по единъ часъ на чистъ въздухъ. Презъ време на тази разходка, трѣбваше да вървимъ единъ задъ другъ, на стояние отъ по три метра. Говоренето бѣ строго забранено и при нарушение се налагаха тежки наказания.

Нѣма нищо по-мжчително отъ самотния животъ въ единична килия, но той става все по-непоносимъ и убийственъ, колкото повече се продължава. Не вѣрвамъ да има нѣщо по-съкрушително за човѣка отъ подобно дълго насилствено осамотяване между четири стени, кждето и слънце едва наднича. Не рѣдко се случваше нѣкои затворници, съ по-слаби нерви, да полудѣватъ и то само за времето, опредѣлено за покаяние — най-много три месеца. Мене и братанеца ми ни държаха цѣли четири години, при строго наблюдение и подъ истински гнѣтъ.

На такъвъ беззаконенъ и нечовѣченъ, отмжстителенъ режимъ бѣхме подложени петъ души. Единиятъ отъ тѣхъ, Милутинъ Раичъ, отъ Бѣлградъ, членъ на радикалската опозиция, краенъ шовинистъ, бѣ осжденъ, защото стрелялъ противъ автомобиля на Никола Пашичъ. Следъ 18 месеца единично затваряне, при връщане отъ едночасовата разходка, той издебна подходящъ моментъ и се хвърли отъ втория етажъ на килиитѣ; нарани се смъртно и, впоследствие, умрѣ въ болницата. Другитѣ двама, пречанскиятъ сърбинъ Спасое Стаичъ и унгареца Чаки Лайошъ, отъ Нови-Садъ, анархо-комунисти, бѣха осждени презъ 1922 година, за несполучливо покушение противъ кралъ Александъръ. И двамата полудѣха. Останахме здрави само азъ и братанецътъ ми, макаръ че бѣхме поставени при още по-тежки условия.

Животътъ въ единичната килия бѣ непоносимъ, тягостенъ. Отъ време на време, еднообразието се нарушаваше отъ посещения на разни инспектори, висши чиновници или офицери, които идваха отъ Бѣлградъ или другаде, само за да видятъ „чудовищата-

бугари". При мене тѣ пристигаха съ особено любопитство и често се впускаха въ разговори върху Балканскитѣ проблеми и борбитѣ между българи и сърби. Мнозина отъ тѣхъ, възгордѣни отъ случайнитѣ успѣхи, при разговоритѣ си бѣха надменни, па даже и арогантни. Обаче, азъ не имъ оставахъ длъженъ. Нервитѣ ми се бѣха изопнали дотамъ, че мъчно можехъ да понасямъ и най-малкитѣ лъжи и изкривявания на историческитѣ истини. Реагирахъ винаги съ достоинство, безъ да обръщамъ внимание на строгия редъ. Преди всичко, и надъ всичко, стоеше моятъ идеалъ и правата кауза на многострадалния български народъ.

Много предизвикателно се държеше къмъ мене затворническиятъ свещеникъ Сава Райковичъ. Повечето пжти той идваше при мене пиянъ и съ особена злоба разправяше за геройскитѣ подвизи на сръбското племе, като проявяваше напълно неговата грандомания. Съ голѣма гордостъ, той ми заявяваше, че всички интеллигентни сърби считатъ Македония за люлка на сръбството. Голѣми усилия трѣбваше да употребявамъ, додето дочакахъ удобенъ моментъ и му отговорихъ, предъ свидетели, че въ Македония болшинството сме ние, българитѣ, и че тамъ нѣма сърби, а има само пришълци.

По-късно, когато дойдохъ въ допиръ съ затворницитѣ отъ общия затворъ, узнахъ, че отецъ Сава е човѣкъ безскрупуленъ, и то съ всевъзможнитѣ човѣшки слабости и пороци. Обичното му питие било виното. Въ обикновения си животъ билъ невъзможенъ скжперникъ, но — твърде щедъръ въ оргиитѣ си съ леки жени. Затова първата му жена се самоубила. Следъ смъртъта ѝ, той живѣеше въ конкубинатъ съ своята балдъза, нѣщо обикновено даже и въ сръбскитѣ села.

Дѣдо попъ много завиждалъ на добрия животъ и колегиалностъ между чиновницитѣ, та чрезъ доносничества ги скаралъ и после злорадствувалъ, като сжщински велзевулъ.

Отъ омраза къмъ всичко българско, отецъ Сава не ми предаде едно българско евангелие, изпратено отъ жена ми. Когато го запитахъ, защо не ми се дава евангелието, книга позволена въ всички затвори по свѣта, той ядно ми отвърна: „Боже пази, да дамъ въ твоя ржка българската книга, па била тя и евангелие“.

Този пороченъ свещенослужителъ и достойниятъ му колега — учителъ на затвора бѣха цензоритѣ.

Директорътъ на затвора, Миланъ Кнези, пречански сърбинъ, родомъ отъ Нови-Садъ, бившъ окръженъ сждия презъ австрийския режимъ, не бѣ лошъ човѣкъ. Той бѣше пълень, русъ и червендалестъ чревоугодникъ веселякъ, който обичаше да си попийва винце. Но, като интеллигентенъ и възпитанъ човѣкъ, бѣ добросъвѣстенъ въ работата си и доста справедливъ. Не бѣ той виновенъ, че трѣбваше да изпълнява нарежданията на безчовѣчнитѣ бѣлградски тирани. Когато идваше при мене, той признаваше открито, че спрямо насъ се постжпва много строго, даже — че ние съ братанеца ми сме поставени внъ отъ закона, поради изричното нареждане на началника на Министерството на правосждието, Миланъ Костичъ.

За да не се измжчваме много, директорътъ нареди да ни се дадатъ книги за прочитъ, а понѣкога и канцеларска работа. Първоначално такава получавахме отъ архивното отдѣление, което ни даваше да преписваме разни обвинителни актове и присжди, издадени отъ хърватски и сръбски сждилища. До 1930 година, всички сждилища въ земитѣ, откъснати отъ бивша Австрия се ржководѣха по австрийскитѣ наказателни разпоредби, които бѣха, явно, по-свършени и хуманни, сравнение съ особено строгия сръбски наказателенъ законъ.

За нѣколко месеци азъ успѣхъ да препиша сръбски и 7 хърватски присѣди. Въ всички сѣдебни дѣла, гледани отъ сръбскитѣ сѣдилища, обвиняемитѣ се оплаквахъ, че показанията имъ предъ полицията сѣ били изтрѣгнати съ насилие и затова не отговарятъ на истината. Въпрѣки това, сѣдилищата сѣ издавали присѣдитѣ си само на основание на полицейскитѣ рапорти и показания. Особено голѣмо впечатление ми направиха две присѣди. Съ едната, окръжниятъ сѣдъ въ Велико-Градище, до Бѣлградъ, осѣждаше трима селяни по на 15 години строгъ тъмниченъ затворъ и да заплатятъ по 12.000 динари за обезщетение, сѣдебни разноски и възнаграждение на адвокати, заедто сѣ откраднали по 100-тина килограма сѣно отъ три плѣвника, намиращи се вънъ отъ селото, а вратитѣ имъ били само затворени; докато Бѣлградскиятъ окръженъ сѣдъ осѣждаше Симо Степичъ, секретарь-касиеръ на Министерството на Вътрешнитѣ Работи, на 12 години строгъ тъмниченъ затворъ, заедто е ограбилъ държавната хазна въ размѣръ на около 25 милиона динара. При това, кражбата е била вършена систематически, въ течение на нѣколко години. Почти всички тия милиони сѣ били похарчени за оргии, вършени заедно съ неговия шефъ — министъръ Божа Максимовичъ. За тази целъ, Симо поддържалъ най-люксовия баръ въ Бѣлградъ. Обикновено, два пѣти седмично тамъ се е лѣло шампанско и скѣпи ликьори, при добъръ оркестъръ, въ компания на млади момичета, примамени отъ Австрия и отъ пасивнитѣ приморски покрайнини на бивша Югославия.

Къмъ края на лѣтото, 1923 г., затворътъ бѣ посетенъ отъ прокурора при Областния сѣдъ въ Загребъ, д-ръ Александъръ. Като ме видѣ окованъ въ тежки вериги и осамотенъ въ единична приземна килия, той обърна внимание на директора, че този произволъ е несъвмѣстимъ съ наказателния законъ.

Д-ръ Александъръ остана при мене цѣлъ часъ и ме разпита подробно за всичко, което ме е довело тукъ. Най-много се учуди на английското коварство, което стана причина за моитѣ страдания. Запита ме, дали познавамъ професоръ Б. Цоневъ, съ когото били съученици въ Виена, както и за други нѣкои видни българи, имената на които сега не си спомнямъ. Този братъ-хърватъ за първи пѣтъ, ми каза топли и утешителни думи, ала тѣ не можеха да облекчатъ страданията ми, защото бѣлградскитѣ сатрапи бѣха неумолими.

Д-ръ Александъръ бѣ човѣкъ надъ петдесетгодишна възраст, сръденъ ръстъ съ посивѣли коси и умно, слабо и замислено лице. Говорѣше много приятно. Проличаваше веднага неговата човѣшка мѣдростъ и чувство за справедливостъ. Почувствувахъ, че той е човѣкъ, който се издига надъ посръдственото и низкото. Преди да си трѣгне, той ме запита: „Нѣмате ли нѣкой високопоставенъ роднина, който да се застъпи за Вашето освобождение чрезъ замѣняване“?

Докато отговоря на поставения въпросъ, директорътъ на затвора подхвърли: „Тодоръ не мисли ли за Васъ“? Отговорихъ му: „Тодоръ мисли и се грижи постоянно за мене, ала ние сме победена държава, и Версайлскитѣ диктати ни поставиха въ тежко унижено положение“. На това директорътъ отвърна: „Па не може ли Тодоръ да пипне нѣкой нашъ висшъ офицеръ отъ границата“?

Разбрахъ, че това е шега, но какво можехъ да му отговоря. Приключихъ: „Тодоръ си знае работата“. Следъ това, д-ръ Александъръ си отиде, като остави единъ свѣтълъ лѣкъ въ моята мрачна килия.

Изминаха три месеца, откакъ бѣхме хвърлени въ единичнитѣ килии на Сръмска-Митровица. Къмъ сръдата на м. септемврий 1923 г. въ затвора се получи помилване на затворници, по случай рождението на престолонаследникътъ на сръбската династия.

Разбира се, азъ не получихъ никакво намаление на наказанието ми. Но, по силата на този указъ, дойде най-после редъ и до мене да получа поне малко облекчение. Свалиха ми оковитѣ, които бѣха ме тормозили цѣли четири години.

Който не е носилъ окови, не може да си представи, какво значи да му освободятъ краката. Въ първитѣ дни азъ просто залитахъ. Главата ми се въртѣше. Свикналъ бѣхъ да имамъ тежести на краката си и сега чувствувахъ една особена лекота — тѣлото ми нагоре бѣ тежко, а долу — леко, и нѣмаше какво да го прикрепва къмъ земята. Но скоро равновесието се възстановява, и къмъ физическото облекчение се прибави и вътрешната радостъ, че си свободенъ отъ вериги, че можешъ да ходишъ както всички божи хора; че не си вързанъ като доленъ звѣръ.

Снемането на оковитѣ облекчи малко положението ми. Задължиха ме да посещавамъ църковната служба, въ недѣлни и празнични дни, но това бѣ разведряване за мене, защото ми даваше възможность да излѣза отъ своята самотия, да видя хора, да чуя човѣшки гласове, поне еднажъ седмично. Пакъ споредъ правилника за вътрешния редъ, позволиха ми да получавамъ хранителни продукти отъ вънъ, както и колети, единъ пѣтъ месечно. Най-после, разрешиха ми да бѣда посещаванъ отъ мои близки.

Така се отървахъ, поне отчасти и за известно време, отъ безкрайнитѣ вътрешни монолози, съ които запълвахъ времето си. За мое щастие, двама отъ братовитѣ ми синове, Иванъ и Страхилъ Ципушеви, служеха въ отдѣлни полкове, но близу до Срѣмска-Митровица. Веднажъ на двата месеца тѣ идваха при мене и братанеца ми Коста, и редовно ни донасяха позволенитѣ количества хранителни продукти. Сжщо така, два пѣти годишно ме посещаваше и братанецътъ ми Илия Ципушевъ, който, както казахъ, бѣ студентъ въ Грацъ.

Нѣма по-голѣма радостъ за затворника отъ едно, макаръ и кратко свиждане съ близки хора. При това, не материалнитѣ подаръци иматъ значение, а она лѣхъ на свобода, който посетителътъ носи съ себе си. Той оживотворява замрѣлия духъ на затворника. Особено важно е това за хора, които сж свикнали да се борятъ за една политическа кауза.

Свижданията ни даваха не, само сила и импулсъ, но и твърдостъ въ отпора срещу насилието и неправдата. Нашитѣ посетители бѣха близки и преданни наши хора, тѣ ни донасяха поздравии отъ всички другари и приятели, както и отъ нови македонски борци. Тѣ ни говорѣха по начинъ, разбираемъ само за насъ, пошепваха ни познати имена, съобщаваха ни за станалитѣ събития, — кжде атентатъ, кжде сражение, и всѣка казана дума бѣ за насъ утеха и упование, защото значеше само едно: Македония продължава борбата за свобода; нашитѣ другари не сж изоставили свящото българско дѣло.

Все пакъ, малкитѣ облекчения, които ми донесе снемането на оковитѣ, не бѣха достатѣчни. Продължавахъ да се измжчвамъ въ единичната килия. Нѣма нищо потежко отъ това да те затворятъ самъ съ себе си продължително време. Колкото и да си даровитъ и дълбокъ, скоро ще забележишъ, че вътрешнитѣ запаси се изчерпватъ и, въ сжщность, се въртишъ все въ единъ кръгъ, кога по-бързо, кога по-бавно. Въ края на краищата, почва да ти се струва, че всичко е една панаирска въртележка, която се движи безъ спиръ, при една и сжща музика.

Килийната тишина гнети душата на осамотения затворникъ. Още по-неприятно е, понѣкога, нарушаването ѝ. Внезапно се чуваха зловецитѣ дрънкания на окови и стоноветѣ на дисциплинарно наказанитѣ затворници. Това възвръща къмъ мжчителната действителность, често пѣти въ минути, когато си сполучилъ да се

унесешъ и да забравишъ, че си затворникъ. Може ли да има нѣщо по-мжчително, да чувашъ, въ своето угнетение, плача и охканията на хора, които страдатъ, особено пъкъ ношно време!

Споредъ правилника, дисциплинарнитѣ наказания вървѣха по градация, споредъ вида и голѣмината на провинението. Най-много нарушения се вършеха около доставянето и пушенето на тютюнь, — единственото почти развлѣчение на затворника; а то бѣ строго забранено въ затвора, както въ двора, така, още повече, въ помѣщението.

За да се снабдятъ съ нѣкоя цигара, затворницитѣ отиваха до крайностъ; беднитѣ крадѣха разни предмети отъ работилницитѣ и складовѣтѣ и ги замѣняваха срещу съвсемъ скромна отплата въ цигари; по-заможнитѣ, пъкъ, продаваха топлитѣ си зимни дрехи и хранителнитѣ продукти, които получаваха отвѣнъ за подобрене на слабата затворническа храна. Понеже при тѣзи тайни здѣлки ставаше голѣмъ гешефтъ, то винаги се намираше по нѣкой стражаръ, който доставяше контрабанда цигари, чрезъ нѣкой свой довѣренъ агентъ-затворникъ.

Нуждитѣ сж направили човѣка изобретателенъ. Така и затворницитѣ, за запалване на придобититѣ съ толкова жертви цигари, сж открили своето огниво: едно малко чиличено колелце, което произвежда искра при търкането съ кремъчно камъче. Тази искра лесно подпалва огънь, при подходящъ запалителенъ съставъ черенъ прахъ, по маджарски казано: „фекете“, полученъ отъ изгарянето на чисто памучни парцали.

Тѣй или иначе, затворникътъ все ще се провини въ нѣщо, най-малко — въ пушенето на тютюнь. А наказанията бѣха несъразмѣрно, тежки спрямо нарушенията.

Имаше разни степени за „дисциплиниране“. Най-тежкитѣ дисциплинарни наказания въ Сръмска-Митровица бѣха: тежки; двойни окови на рѣцетѣ и краката, кжси и двойни окови за рѣцетѣ и краката и „луда кошуля“ — познатата усмирителна риза за буйно-луди. Последнитѣ две наказания сж така мжчителни, щото подложенитѣ на тѣхъ изпитватъ голѣми болки, стенатъ, плачатъ, а често и ридаятъ, високо и болезнено. Само каленитѣ престѣпници, рецидивисти, особено апаши, чийто животъ вѣчно се е движилъ между „свободната практика“ и „пандизъ“, бѣха посвикнали съ подобни наказания. Това, именно, като че ли идва да потвърди, че никакви карцери и тежки тѣлесни страдания не могатъ да помогнатъ за поправянето на човѣка, а само задебаватъ постепенно неговата чувствителностъ и озлобяватъ сърдцето му.

Колкото и да е неприятно, трѣбва да опиша какво представляваха тежкитѣ дисциплинарни наказания въ затвора на Сръмска-Митровица, и изобщо въ сръбскитѣ затвори.

Наказанието т е ж к и о к о в и се състоеше въ оковаване на краката и рѣцетѣ съ окови около 12 килограма тежки, свързани съ единъ синджиръ, отъ краката до пояса и отъ пояса до рѣцетѣ. При това оковаване има известна свобода на движение, човѣкъ може да стои правъ и да се пообтегне; то е сравнително, по-леко поносимо. Гнѣтътъ е повече душевенъ. Но наказанието д в о й н и к ж с и о к о в и е крайно мжчително за нещастника, който трѣбва да го изпита. Тежестъта на самитѣ окови е почти сжщата — около 12 килограма, но човѣка превиватъ на две, като свързватъ дѣсната ржка съ лѣвия кракъ, а лѣвата ржка за дѣсния кракъ. Въ това положение, той скоро почва да чувствува страшни болки. Въ никой случай, дори и единъ здравъ тѣлесно човѣкъ не може да издържи такава положение повече отъ 6 часа. Затова и правилникътъ не допуска това наказание повече отъ два пжти седмично. Що се отнася до усмирителната риза, нѣма защо да я описвамъ.

Моля читателя да ме извини, че се впуснах да го занимавамъ съ такива тѣжни нѣща, но нека има една представа за сръбскитѣ затвори, въ които не единъ българинъ остави живота си или, най-малко — своето здраве. При това, ако за обикновенитѣ, тежки криминални престѣпници би могло да се намѣри нѣкакво оправдание, какво би могло да се каже за онѣзи, чиято единствена вина е била, че сѣ обичали своя народъ и сѣ се борили съ всички сили за неговото обединение.

Днитѣ въ Срѣмска-Митровица се влачеха непоносимо бавно и тягостно, поради лошитѣ условия, въ които бѣхме поставени. При това, бѣхме се поизтозили отъ прекаранитѣ вече въ затворѣ години. Все пакъ минаха нѣколко месеца. После дойде деньтъ, въ който ми свалиха оковитѣ. Това ме облекчи, но не бѣ достатъчно. Чувствувахъ се много съсипанъ, подъ двойния гнѣтъ на самотията и чувството за неправда, която се извършваше надъ насъ. Продължавахъ да прекарвамъ днитѣ си въ единична килия, предоставенъ на единъ непрекъснатъ разговоръ съ самия себе си и на онзи вътрешенъ запасъ, съ който човѣкъ, изобщо, разполага. За жалостъ, този запасъ се изчерпва твърде скоро, ако не се попълва съ нови впечатления.

Презъ месецъ априль 1924 година, директорътъ на затвора Миланъ Кнези почина отъ разривъ на сърдцето, тъкмо когато бѣ обещалъ да ни освободи отъ единичнитѣ килии. Наследи го прокурорътъ при окръжния сѣдъ въ Митровица, Стефанъ Бреберина, сѣщо така австрийски (пречански) сърбинъ.

И новиятъ директоръ постѣпваше съгласно закона и правилника за вътрешния редъ. И той бѣше, общо взето, справедливъ и възпитанъ човѣкъ. Но надъ насъ тежеше неумолимия гнѣтъ на сръбскитѣ тирани въ Бѣлградъ, а единъ чиновникъ не така лесно би се решилъ да направи нѣщо на своя глава. Самъ Бреберина оправдаваше нашето осмотяване въ огдѣлни килии съ нарочното нареждане отъ Министерството на правосѣдието отъ Бѣлградъ.

Но какво ни ползуваше, че директорътъ признаваше неправдата. Задържането въ единични килии повече отъ три месеца е беззаконие. Но Бреберина нѣмаше куража да даде, на своя отговорностъ, нареждане за прехвърлянето ни въ общия затворъ. Иначе, той бѣше любезенъ човѣкъ. Често пѣти ме посещаваше и се впускаше въ разговори върху научни и политически въпроси, повечето пѣти въ връзка съ Балканскитѣ проблеми, па даже и относно миналото и бъдещето на Македония. Веднажъ, дори, се излъга и се увлѣче твърде много. Запита ме, дали съмъ чель историята на професоръ Гобчевичъ, сърбинъ, и какво ми е мнението по изказанитѣ отъ него мисли върху Македонския въпросъ.

Тази книга азъ не бѣхъ чель, но бѣхъ достатъчно осведоменъ за нея. Казахъ му, че съмъ прегледалъ нѣкои рецензии и критики за тѣзи история, споредъ които тя е едностранчива и неточна, понеже изкривява историческитѣ факти. Изтъкнахъ, че всички научни книги за Македония, писани отъ европейски автори, признаватъ, че тя е старинна българска земя и населението ѝ е българско, въ своето болшинство, както по произходъ, така и по народностно съзнание. — Следъ този разговоръ, той вече никога не заговори съ мене на политическа тема.

Най-после, директорътъ на затвора, който виждаше явната неправда и беззаконие спрямо мене, потърси едно решение да облекчи нашето положение, безъ да влиза въ разрѣзъ съ нарочнитѣ инструкции отъ Бѣлградъ. Той нареди една малка, изолирана стаичка да служи като канцелария за мене и братанеца ми Коста, кждето да работимъ върху разни канцеларски актове. Въпрѣки, че бѣхме отдѣлени отъ останалитѣ

затворници и живѣхме въ единични килии, това бѣше голѣмо облекчение и за двама ни, понеже можехме да се виждаме всѣки день.

Полека-лека разстроени тѣ ми нерви почнаха да се възстановяватъ. Единичната килия не бѣ вече страшна, тъй като се превърна въ една стаичка, наистина мрачна и неприветлива, но където се прекарва малко време. Но и това не бѣ за дълго. Скоро нашитѣ страдания се възобновиха, още по-тежки, следъ краткия отдихъ.

Не бѣха минали и два месеца, откакъ работѣхме вѣнъ отъ килиитѣ, когато презъ Митровица минала съ екскурзианти учителката Мария Манева. Тя се срещнала случайно съ директора, и не зная какъ, станало дума за мене. Дали е имала нѣкакви съображения, не ми е известно; но ни направи, волно или неволно, голѣма пакостъ.

Тази бѣбрица каза, че ме познава много добре че азъ съмъ билъ рѣководителъ на Валандовския атентатъ и на други четнически нападения по долината на Вардара, и т. н. Естествено, това стреснало много директора. Отново ни върнаха въ единичнитѣ килии, безъ право да излизаме отъ тѣхъ. Остана ни само регламентираната едночасова разходка, на три метра единъ задъ другъ, безъ право да се говори.

Отново настѣпи тежката самотия, която гнѣти и убива. Лишени бѣхме отъ утехата да се виждаме помежду си, а още повече — съ другитѣ затворници. А, може-би, най-важното въ затвора е да не бѣдешъ самъ, да можешъ да виждашъ други хора, па било тѣ и криминални престѣпници. Наблюдение на другитѣ, дребни разговори, сподѣляне на новини, коментирание на нѣкоя дори нищожна случка, която въ затвора придобива значението на събитие — всичко това разведрява времето и премахва, отчасти, неговата убийствена тежестъ.

По това, мѣчително за насъ, време въ затвора пристигна нѣкой-си сѣдия Паничъ, който билъ служилъ въ Велешкия окръженъ сѣдъ. Той бѣше неприятенъ човѣкъ, слабъ, хилавъ, макаръ и отъ сѣщинска Шумадия, дребенъ на ръстъ, както и по душа, но пропитъ съ великосръбски шовинизъмъ. Той дойде нарочно при мене и започна да ми държи нраво-учителна беседа, когато нервитѣ ми бѣха на скѣсване: „Специално идвамъ отъ Македония, за да видя, дали сте таково чудовище, както сте обрисувани въ присѣдата и легендитѣ, които се ширятъ за Васъ. А тѣ сѣ толкова разнообразни“!

Бѣше ми болно и отвратително да слушамъ неговитѣ лигави думи. Искаше ми се да му отговоря, че който се бори за своя народъ, въ никой случай не може да бѣде чудовище. Но ми бѣ обидно да влизамъ въ обяснения съ подобенъ човѣкъ.

Следъ дълги приказки, сѣдията Паничъ завърши: Всичко може да Ви се прости, но не и Валандовската трагедия — не!, защото тамъ намѣриха гроба си стотици наши войници и добри офицери“. Неговитѣ тържествени фрази биха ми се видѣли смѣшни, ако не бѣхъ така изтерзанъ. Трѣбваше ли да го питамъ, какво бѣ виновенъ баща ми или зетъ ми, та ги убиха, както и неизброимитѣ скромни и мирни македонски българи, единствениятъ грѣхъ на които бѣ, че знаеха своя родъ и езикъ и искаха да си останатъ българи!

Следъ словоохотливостъта на Манева и шовинистическитѣ излияния на сѣдията Паничъ, нашето положение се влоши още повече. Управлението на затвора изпадна въ истинска паника и засили строгостъта си около нашитѣ килии.

Чувствахъ, че нервитѣ ми почватъ да се поддаватъ. Обхвана ме най-мрачно настроение. — Бѣха минали шестъ години отъ оня злосчастенъ день, когато английски офицеръ ме задигна и предаде на сърбитѣ; следъ това — следствието въ Радовишъ,

сжденето и изпитанията въ Щипъ, очакването на смъртта, затвора въ Нишъ; тамъ, поне, бѣхме въ общия затворъ; въ Мариборъ бѣше лошо, но все пакъ по-добре отъ тукъ: мжчителнитѣ спомени не искаха да се махнатъ отъ главата ми, макаръ, че се губѣха въ нѣкаква особена далечина. Колко отдавна ми се струваше времето, когато бѣхъ свободенъ човѣкъ.

Моето угнетение се засилваше отъ день на день. Почнахъ да линѣя. Не можехъ да спя, нѣмахъ никакъвъ апетитъ. Тъмнѣеше ми предъ очитѣ. По този поводъ, затворническиятъ учителъ Стефанъ Милошевичъ, човѣкъ съ слаби познания и груба, просташка външностъ, но буенъ сръбски шовинистъ, се бѣше похвалилъ въ училището, че „двамата бугараши“ ще остоятъ коститѣ си въ килиитѣ. — „Ето, вижда се, че стариятъ не ще може да изтрае дълго на тия мжки“. И наистина, килийната самота бѣ вече действувала много зле върху мене. Отслабахъ все повече и повече, изпадахъ въ часове на тѣпо безразличие или пѣкъ прекарвахъ безсънни нощи, въ размишления едно отъ друго по-ужасни. Какви ли не мрачни мисли не минаваха презъ главата ми.

Испаднахъ въ голѣма тѣга и отчаяние. Дори два пѣти решавахъ, че така не може да се живѣе повече и смѣтахъ да разбия главата си о дебелитъ стени на килията ми. Но въ последнитѣ минути предъ очитѣ ми изпѣкваха образитѣ на моята твърда и търпелива жена и на едничкото ми, любимо дете. Тия видения възпираха решението ми. Сѣщо така злорадството на учителя-шовинистъ ме опомни; то събуди моето упорство. Размислихъ добре и решихъ да продължа своята борба, да съживя своята издръжливостъ — напукъ на врага, и за утеха на моитѣ най-мили въ свѣта. Аз трѣбва да живѣя и да преодолѣя всички мжчения и неправди.

Заинатихъ се, вдигнахъ гордо глава и никога вече не допустнахъ да ме завладѣватъ песимистични мисли. Богъ ми помогна — издържахъ. И, следъ деветнадесетъ години страдания и неправди, видѣхъ не само моитѣ скѣпи близки, но и свободата на моя роден край.

Щомъ решихъ да издържа, у мене се появиха нови сили. Говорѣхъ гласно, за да се разсѣивамъ и не загубя навика да приказвамъ, движехъ се въ килийката колкото можехъ и напрегнахъ вниманието си да използвавамъ и най-дребнитѣ възможности за развлѣчение. Въ юношеството си бѣхъ челъ за страданията на самотнитѣ затворници — ето, че сега дойде редъ, лично да ги преживѣя.

Понеже килията ми бѣше приземна, забелязахъ, че въ нея идваха мравки, които търсѣха храна. Тѣзи нищожни живи сжщества се явиха като моя приятели, които разсѣиваха тежкитѣ ми мисли. Започнахъ да ги храня съ трохи хлѣбъ и захарни парченца, и тѣ идваха вече редовно, на цѣли върволици.

Голѣмо забавление ми достави единъ паякъ, който бѣ изтѣкалъ своята мрежа въ жгъла на прозорчето ми. По цѣли часове го наблюдавахъ, какъ очаква търпеливо да се хване нѣщо въ паяжината му; какъ се спускаше и изсукаше жертвитѣ си и какъ се прибираще отново на наблюдателното си мѣсто. Особено интересно бѣше, когато снесе въ една малка кисийка своитѣ яйчица, отъ които после се излюпиха малки паячета; тѣ веднага източиха своитѣ малки паяжинки — мрежи за ловъ и прехрана.

А когато на прозорчето ми кацваше случайно нѣкое врабче, радвахъ се като дете. Затова презъ зимата поставяхъ нарочно трохи и очаквахъ съ нетърпение да дойде нѣкой малъкъ, крилатъ гостенинъ.

Така, съ всички срдства, които можехъ да измисля, азъ се борѣхъ противъ убийственото въздействие на килийната самотия.

Бъхъ прекаралъ повече отъ една година въ единична килия, но не се оставихъ да падна духомъ. Днитѣ минаваха безкрайно бавно, но все пакъ времето не стоеше на едно мѣсто. Най-после, измина и зимата на 1924–1925 година.

Презъ единъ мраченъ пролѣтенъ день, вратата на моята килия се отвори съ голѣмъ шумъ, и при мене нахлуха двама луксозно облѣчени господа, заедно съ директора на затвора и неговия помощникъ. Личеше си, че сж видни гости. Отъ обръщенията на директора къмъ тѣхъ, разбрахъ, че и двамата сж началници на отдѣления, единиятъ — въ Министерството на вътрешнитѣ работи, а другиятъ — въ Министерството на правосъдието.

Единиятъ отъ тѣзи господа ме запита направо: „Какъ се казвате“? Отговорихъ му сухо: „Азъ се казвамъ Константинъ Ципушевъ“. — А защо на табелката на килията Ви пише „Ципушевичъ“? — Почувствувахъ, какъ ме обхваща упорство. Отговорихъ му: Кога това е написано и отъ кого, не зная. Още на времето, когато ме писаха Ципушевичъ, азъ протестирахъ, защото всичкитѣ ми документи, включително и Женевската ми диплома, сж на действителното ми име — Ципушевъ. Постоянно съмъ билъ българинъ — отъ самото си рождение. Никога не съмъ билъ друго нѣщо. Даже въ сжда сждиитѣ ми казваха „Ципушевъ“.

Следъ тази разправия, единиятъ отъ тѣхъ — този отъ Министерството на правосъдието, ме запита за образованието и занятието ми и дали е вѣрно, че съмъ зеть на Тодоръ Александровъ. Понеже запитването бѣ отправено много надменно, азъ отговорихъ твърдо; „Има ли нѣщо престѣпно въ това, господинъ началникъ? Не само, че съмъ неговъ зеть, но и сме били нераздѣлни другари, още отъ нашето детинство и заедно сме се борили противъ тиранията на турскитѣ султани“.

Сега пъкъ почна другиятъ: „Тогова борбата противъ турцитѣ е била добра, но сега Тодоръ Александровъ е най-голѣмиятъ злосторникъ за нашата държава. По негова диктовка, четитѣ на Бърлю и на други войводи вършатъ тероръ и атентати въ Македония. Помислете си, че всичко това става съ италиански сръдства и въ унисонъ съ италианската пропаганда въ Далмация. Освенъ това, Тодоръ е въ връзка и съ другъ нашъ неприятель и отцепникъ — това е хърватскиятъ водителъ Степанъ Радичъ“.

Понеже последнитѣ думи бѣха изговорени нервно и заканително, азъ възразихъ спокойно: „Какво прави сега Тодоръ Александровъ, азъ не зная, нито пъкъ мога да отговарямъ за това.“ — Но въ душата си дълбоко се зарадвахъ. Казахъ си: Нека да лежа въ сръбскитѣ тъмници, но нашитѣ не бездействуватъ; борбата за Македония продължава; Тодоръ подкопава сръбската сила.

Важнитѣ посетители си отидоха. Тѣхнитѣ злобни думи ми дадоха много материалъ за размишления. Наистина, азъ наблюдавахъ мозаичната държава, наречена „Югославия“, отъ тѣсния жгълъ на едно затворническо прозорче. Ала явно бѣ, че въ нея се развива бързо единъ процесъ на разложение, особено благодарение на сръбското кжсогледство и тирания. По-късно, когато затворътъ се изпълни съ хърватски борци за независима хърватска държава, това стана още по-ясно. Само въ Бѣлградъ продължаваха да не го виждатъ.

Измина още една година. Днитѣ пълзѣха по-бавно отъ охлюви, ала все пакъ минаваха. Не ги броехъ, — нѣмаше защо и да ги броя. Монотонниятъ животъ въ моята килия продължаваше. Бъхъ отслабналъ и изнемошѣлъ, но духътъ ми преодолѣ опасната криза. Въ килията ми носѣха книжа за преписване. Работата бѣ скучна, но все пакъ бѣ едно занимание, което заемаше време; безъ нея би било по-лошо.

Между писаритѣ на затвора имаше и единъ хърватинъ, Войко Миколи, отъ видно семейство въ Загребъ. Братъ му билъ сѣдия въ Сараево, а сестра му — лѣкарка въ окръжната болница въ Шипъ. Презъ месецъ септемврий 1926 година Миколи ми донесе цѣлъ купъ канцеларски книжа за преписване. Презъ време на работата ми намѣрихъ между тѣхъ една бележка, съ следното съдържание: „Тодоръ Александровъ убить отъ противници, нѣкъде въ Пиринъ-планина”.

Страшната вестъ скова всичкитѣ ми мисли. Прочетохъ я, не искахъ да повѣрвамъ. Препрочетохъ я съ още по-голѣмъ ужасъ. Въ главата ми се блѣскаха всевъзможни спомени, мисли, предположения. Цѣлата нощъ не можахъ да мигна. Не искахъ да се примиря, че това може да бѣде вѣрно. Мжчихъ се да оставя на страна личнитѣ си чувства на роднинство, приятелство и другарство въ една борба, на която той бѣ станалъ истински върховенъ вождъ. Мислѣхъ, колко жестока е тази загуба за Организацията. Скрѣбъ и тревога изпълваха сърдцето ми.

Първата ми мисль бѣ, че Тодоръ е убить отъ подкупническа ржка, защото знаехъ, че сръбското правителство е обещало да заплати единъ милионъ динара за главата му. Но какъ е било възможно това, при какви обстоятелства е станало, кжде точно е загиналъ вождътъ на ВМРО? Напраздно си блѣскахъ главата. Ясно ми бѣ само, че страшно нещастие е постигнало Организацията и че извършителитѣ сж били врагове на българската борба и на българската държава.

Следъ два дни при мене дойде свещеникътъ Сава, разбира се, пакъ пиянъ, и съ юдинска усмивка ме запита, дали съмъ чулъ нѣщо за убийството на моя шурей. Азъ се стреснахъ умишлено, като че ли нищо не зная и го запитахъ нервно и уплашено, кжде е билъ убить, какъ, отъ кого . . . Като забеляза моето смущение и тѣга, дѣдо попъ стана словоохотливъ и почна да разправя: „Ето цѣла седмица, европейската преса пише за това убийство и още то не е разяснено напълно. Установено е само, че Тодоръ е ходилъ въ Пиринъ-планина за нѣкакъвъ конгресъ, заедно съ Протогеровъ. Убити сж само Тодоръ и неговия тѣлохранителъ. Днешниятъ брой на в. Политика е пълненъ съ съобщения и телеграми отъ разни страни, а на първа страница има и неговия портретъ. Ехъ, вижда се, че е билъ волеви човѣкъ”.

Какво бѣ вътрешното ми състояние, докато сръбскиятъ попъ ми разказваше всичко това, азъ самъ си зная. Мислитѣ ми се лутаха, болка свиваше сърдцето ми. Наскоро следъ това, Войко Миколи успѣ да ми достави, между книжата, откъслечи отъ хърватскитѣ вестници, които пишеха приблизително сжщото, което вече знаехъ отъ сръбския свещеникъ.

Нѣма да занимавамъ читателя, какви мисли ми минаха презъ главата, когато научихъ за убийството на голѣмия македонски вождъ, мой роднина, близъкъ другаръ и приятель. Скрѣбната вестъ направи килията ми още по-мрачна и нетърпима. Чувствувахъ, че нервитѣ ми ще ми изневѣрятъ.

Най-после, къмъ края на 1926 година, управлението на затвора опредѣли една отдѣлна стая за писари, затворници съ по-тежки наказания. Въ тази стая бѣха настанени на работа всичко 5 души, между които и ние съ братанеца ми. Разбира се, че ние се зарадвахме най-много, защото помислихме, че се туря край на омразната самотия. Бѣхме се твърде много измжчили. Да работимъ заедно съ други хора, макаръ и въ затвора, ни се видѣ като нѣкакъвъ празникъ. Ободрихме се, бихъ казалъ, опомнихме се. Човѣкъ не може да живѣе изолиранъ въ страданията си — или ще полудѣе, или ще загине. Ала радостъта ни бѣ много краткотрайна.

Къмъ срѣдата на м. мартъ 1927 година въ Скопие изникна една провокаторска афера, създадена съ сътрудничеството на двама затворници. Въ нея замѣсиха и моето

име. Цѣлата работа е била скроена предварително отъ Скопската полиция, съ цель да бѣде ограбенъ единъ добъръ българинъ, съ цѣлото му семейство.

За тази афера научихъ най-напредъ отъ бѣлградския вестникъ „Време“, който бѣше изпълненъ съ най-сензационни известия, отъ специалния му пратеникъ въ Скопие. Доколкото си спомнямъ, нѣкой-си Душанъ Марковичъ, осѣденъ за кражби въ Шабацъ, билъ премѣстенъ отъ Срѣмска-Митровица въ Скопския затворъ, като майсторъ-обушаръ. Тамъ той се запозналъ съ единъ българинъ, синъ на бившия четникъ Гане, отъ Щипската чета.

Двамата тия затворници били пускани често въ града, за да купуватъ материали за обушарската работилница. Често пазарували при търговеца Богданъ Ивановъ. Той бѣ добъръ българинъ, нѣкогашенъ членъ на Македонската Организация; презъ турския режимъ често даваше приютъ на нелегални чети и, въобщо, подпомагаше работата на ВМРО; въ последствие се оттегли отъ борбата и стана миренъ гражданинъ, напълно легаленъ човѣкъ. Но сърбитѣ му хвърлиха око да го ограбятъ.

Единъ пазаренъ день двамата затворници — провокатори се заговорили, ужъ, да избѣгатъ и да отидатъ въ България. Оставили нѣкакъвъ пакетъ въ магазина на Богданъ Ивановъ, и се укрили въ една съседна кѣща. Полицията, която е знаела това и се навъртала наблизу, претърсила нѣколко кѣщи и ги заловила, като открила и въпросния пакетъ.

При полицейското дознание, Душанъ разправилъ, че като се научилъ за премѣстването му въ Скопие, влѣзълъ въ контактъ съ мене и поискалъ препорѣчка до нѣкои българи въ Скопие. Това бѣ чиста измислица. Достатъчно е да се припомни, че по това време азъ все още бѣхъ въ единичната килия, подъ най-строгъ надзоръ. — Споредъ Душанъ, азъ съмъ се билъ сѣтилъ за сина на Гане и съмъ му далъ препорѣчителна бележка до търговеца Ивановъ, за да имъ помага парично, и то за смѣтка на Организацията. Цѣлата работа бѣ скроена доста плитко, но сърбитѣ я представяха за чиста истина — нали въпросътъ бѣ да се злопостави Ципушевъ. По-късно узнахъ, че специалнитѣ дописници на в. „Време“ и на в. „Политика“ пристигнали въ Скопие съ аеропланъ, заедно съ известния полицай-българомразецъ Жика Лазичъ. Въ нѣколко броя подъ редъ тѣзи вестници дали обширни известия, подъ грѣмки заглавия: „Известниятъ българинъ Ципушевъ пакъ на сцената“ или „Новитѣ подвизи на татарата Ципушевъ, който и въ затвора не мирува“ и др. подобни. Разбира се и в. „Наша Стара Сърбия“, бр. 194 отъ 27 августъ не пропусналъ да публикува подробно хода на процеса, заедно съ лѣжливитѣ показания на Душанъ Марковичъ.

Търговецътъ Богданъ Ивановъ е билъ арестуванъ веднага и измѣчванъ заедно съ цѣлото му семейство. Сѣденето му е станало чакъ на 26 августъ и е билъ освободенъ като невиненъ. Презъ време на затвора, той е билъ принуждаванъ да посочи имената на 20-30 видни българи, търговци въ Скопие, като свои съучастници.

Моето убеждение по тази афера е, че не се касае до една провокация, насочена прѣко противъ мене, а до единъ полицейски похватъ за ограбване на българитѣ-търговци въ Скопие. Търговецътъ Богданъ Ивановъ сподѣли сѣдбата на мнозина други; пушнаха го като невиненъ, но го ограбиха. Въмъкването на моето име въ тази скроена работа, явно, е трѣбвало да засили давлението върху подсѣдимия; ако имаше най-малко нѣщо вѣрно, щѣхъ да бѣда изправенъ и азъ предъ сѣда. Все пакъ, злопоставиха ме. — Съ единъ куршумъ, два заяка!

Следъ като получилъ официално съобщение отъ Скопие по този детективски процесъ, директорътъ на затвора разпореди да бѣдемъ върнати, съ братенеца ми, въ единичнитѣ килии и отново ни поставиха подъ строгъ надзоръ.

Още на следния ден, азъ се явихъ при директора на рапортъ за обяснения. Но той не искаше и да ме слуша и ме нападна жлъчно съ думи и ругатни, каквито не бѣхъ чулъ отъ него до тогава. Той даже дойде следъ обѣдъ въ килията ми и съ заобикалки почна да ме разпитва за станалото въ Скопие. Като поомекна малко, азъ му изтъкнахъ сума аргументи противъ гнусното клеветничество и го замолихъ да бждемъ отново допустнати до канцеларска работа вънъ отъ килиитѣ ни, обаче той остана неумолимъ въ решението си. Така започна за мене пролѣтътъ на 1927 година, деветата отъ моя затворнически животъ.

Наскоро следъ насъ върнаха въ единична килия и затворника Моше Пияде, бившъ редакторъ на демократическия в. „Правда“. Презъ войната билъ свидетелъ на толкова много неправди, че ударилъ налѣво и станалъ комунистъ. Осжденъ бѣ на двадесетъ години строгъ тъмниченъ затворъ, за нелегална комунистическа пропаганда.

Моше Пияде бѣше нисъкъ и слабъ човѣкъ, кжсогледъ, съ типиченъ еврейски носъ; бѣше нервенъ и впечатлителенъ, но твърдъ и упоритъ. Говорѣше перфектно френски, нѣмски и английски. Запознахме се съ него презъ време на работата ни въ канцеларията, за която е казано по-горе. Той бѣ главниятъ организаторъ на гладната стачка на 9 души затворници, между които бѣхме и азъ, заедно съ братанеца ми Коста.

Стачката бѣ обявена на 1 априлъ и продължи 10 дни. Тя повдигна голѣмъ шумъ. Вследствие на едно антрефиле, което се появи въ в. „Политика“, на десетия денъ дойде въ затвора главниятъ инспекторъ при Министерството на правосъдието, д-ръ Гай по народностъ харватинъ. Той прегледа всички наши килии и ни разпита, по колко време сме осамотени. За мене и братанеца ми, директорътъ се опита да прикрие истината, но инспекторътъ изслуша внимателно моитѣ обстойни обяснения. Азъ изтъкнахъ, че съ изключение на незначителни прекжсвания, ние сме прекарали въ единичнитѣ килии на Мариборския и тукашния затворъ цѣли четири години, вмѣсто опредѣления отъ закона максимумъ: три месеца.

На 11 априлъ 1927 година насъ, които участвувахме въ гладната стачка, ни премѣстиха въ една малка стая, която се намираше въ съседното здание, предназначено за малолѣтни престжпници.

Най-после, следъ осемъ и половина години тежъкъ затворнически животъ, следъ четири безкрайни години на осамотение въ единични килии, настжпи и за мене и братанеца ми малко по-сносенъ режимъ. Настаниха ни въ обща стая, заедно съ седемъ души комунисти, между които и Моше Пияде.

ХІІІ. Въ зданието за малолѣтнитѣ престжпници

Споредъ особено писмено предписание отъ Министерството на правосъдието, направиха ни следнитѣ подобрения въ нашия затворнически животъ, извънъ правата, които ни даваше правилника за вжтрешния редъ: дневна разходка 2 часа; освобождаване отъ задължителна работа; получаване на книги и списания, одобрени отъ цензурата; писане писма на домашнитѣ, всѣки месецъ; купуване, съ наши пари, на повечко хранителни продукти; свободно пушене на тютюнъ. Но за мене и братанеца ми Костадинъ най-главното облекчение бѣше освобождаването ни отъ непоносимитѣ единични килии. Поставиха ни въ една стая; не се наемамъ да предамъ съ думи, какво значи, да бждешъ отново заедно съ близъкъ по кръвъ човѣкъ, който ти е напълно преданъ и съ когото сте прекарвали еднакви терзания; все едно, да дадешъ въздухъ на човѣкъ, който се е задушавалъ и едва още поема дѣхъ. При това, бѣхме въ обща стая,

заедно съ други хора; имахме възможност да общуваме съ хора, а това е най-жизненото нѣщо за отдѣлния човѣкъ.

Този новъ за насъ режимъ, сравнително лекъ и поносимъ, въ сравнение съ мжчителнитѣ години, които бѣхме прекарали, продължи около три години. Презъ това време, нервитѣ ми се успокоиха, апетитътъ ми се възвърна и повиши и почнахъ да се поправамъ.

Наскоро успѣхме да влѣземъ въ връзка съ младежитѣ отъ нашия етажъ. Повечето отъ тѣхъ отиваха на групи по работа въ града и макаръ че бѣха пазени отъ стражари, често успѣваха да ни доставятъ вестници. Ние пъкъ, имъ се отплацахме щедро съ храни и тютюнъ. По едно време, успѣхме дори да си уредимъ редовно получаване на вестници и поща. За тая целъ си служехме съ сръдствата и начинитѣ, присъщи на затвора, които тукъ нѣма защо да разказвамъ.

Голѣмо впечатление ми направи обстоятелството, че повечето отъ младежитѣ-затворници бѣха бивши питомци на затвора-изправителенъ домъ за малолѣтни въ гр. Глина, Хърватско. Тамъ тѣ сж били поставени подъ много по-лекъ режимъ, имали учителъ за възпитание, ползували се съ значителна свобода, както е въ едно такова заведение. Обаче, вмѣсто да се поправятъ, тѣ се бѣха развалили още повече; отъ тѣхнитѣ разкази, разбрахъ, че тамъ сж изкарвали сжщинска школа за специални апашки похвати, по разнитѣ клонове на „занаята“ и, щомъ напускали изправителния домъ, отдавали се още по-смѣло на своята, добре изучена специалностъ. Голѣма частъ отъ тѣхъ бѣха осждени за втори, трети, па и за повече пѣти. Всичкитѣ разправяха съ удоволствие за славнитѣ си подвизи. Никаква сѣнка отъ разкаяние или съжаление, или пъкъ стремежъ за поправяне, не се забелязваше у тѣхъ.

Премѣшването ни въ обща стая ни донесе още една голѣма радостъ: братанецътъ ми Кирилъ Ципушевъ, синъ на покойния ми братъ Христо, бѣ вече студентъ въ Бѣлградъ и почна да ни спохожда. Това хубаво и вѣрно момче бѣ последвало общия пѣтъ на нашия родъ; то бѣ членъ на Тайната Македонска Младежка Организация, която си бѣ поставила за целъ да поддържа упорството на българското национално съзнание въ поробената наша земя. Уви, отмъщението на враговетѣ го дебнѣше.

Само онзи, който е прекаралъ безкрайни години, усамотенъ и захвърленъ далече отъ роденъ край и скѣпъ домашенъ кѣтъ, само той може да оцени благотворното въздействие на свиждания съ човѣкъ отъ своя родъ и своята кръвь. Всѣка среща съ нашия милъ Кирчо даваше на мене и на братанеца ми Коста новъ подтикъ за бодростъ и търпение. Но сръбската тиранска власть която може да се гордѣе съ коварството и насилията надъ поробенитѣ македонски българи, помрачи внезапно душата ни за дълго време и ни отне най-голѣмата утеха. Този пѣтъ сръбската умраза покоси безмилостно живота на нашия любимецъ Кирчо, въ зората на неговата младостъ. Това бѣ четвъртата и най-скѣпа жертва на нашия родъ. Отиде при баща си, да си подадатъ ржка баща и синъ, загинали заради любовта си къмъ свидната българска родина [7].

7. Моятъ роденъ братъ, Хр. Д. Ципушевъ, баща на Кирилъ Ципушевъ, загина въ 1924 година. Сърбитѣ заловили у него бележка за вноски въ касата на ВМРО. На 28 априлъ го арестували и го измъчвали продължително и така жестоко въ затворитѣ на Радовишъ и Щипъ, че смъртта му била вече готова. Срещу голѣмъ рушветъ и при липса на всѣкакви сериозни доказателства, най-после го пустнали на свобода, но скоро следъ това той починалъ. Убитъ-недоубитъ, той поживѣлъ, колкото да дочака последния си часъ.

Едва що се бѣхме порадовали нѣколко месеца на неговитѣ посещения, когато вестницитѣ на бивша Югославия съобщиха, че на 19 октомврий 1928 година, въ

словенското село Ясеница, близу до Любляна, е извършено коварно убийство на младия студент Кирил Ципушев.

На следния ден прочетох показанията на един съпътник, студент, единствен свидетел на престъплението: „Един ден преди убийството, пътувах за Париж. Във същото купе се качиха и двама елегантно облечени господа. При запознаването, по-възрастният се препоръча за инженер при аеропланното депо в Нови-Садъ, а младият — като студент по право, на име Кирил Ципушев. Първоначално тѣ пътуваха до Загребъ, но после от там продължиха за Любляна. Сега, инженерът, полупиян, почна да се хвали съ револвера си, да разправя, че скоро ще извърши голѣмо дѣло“... По-нататък, вестникът обясняваше, че Кирчо е бил прободен съ кама въ гърба, а следъ това доубит съ револверен изстрелъ.

Разбира се, полицията вдигна голѣм шумъ, но убиецът не бѣ откритъ, защото е бил тѣхно орѣдие. Както по-късно ми съобщиха наши студенти от Бѣлградския университетъ, които, заедно съ Кирчо, бѣха членове на Тайната Македонска Младежка Организация, той е бил убитъ по заповѣд на известния македонски кръвопиец Жика Лазичъ, предъ когото е бил обвиненъ, че манифестира открито своитѣ български чувства. За погубването му, особено много е допринесло държането му въ едно кафене, където Кирчо, силно раздраженъ от нѣколцина сърби, не можалъ да се въздържи, а имъ казалъ: „Сърби, помнете 1915-та година, която скоро ще се повтори, и пакъ ще бѣгате от българския щикъ.“

Убийството на Кирил бѣ страшна загуба за цѣлия ни родъ. Ние, двамата затворници, я почувствувахме особено болезнено и дълго време не можехме да се утешимъ и помиримъ. Въ своето безсилие, стискахме юмруци и мислѣхме за нашия свиденъ момъкъ, когото нѣмаше вече да видимъ, и проклинахме неговитѣ убийци — сърбитѣ. Единствената утеха ни бѣше мисълта, че Кирил падна за свящото дѣло на българския народъ. Виждахме, че Югославия все повече се разтърсва и върви къмъ бързо и неизбежно разпадане. Вѣрвахме, че България ще се съвземе напълно и нѣма да забрави своитѣ поробени братя. Знаехме, че ВМРО нѣма да преустанови борбата и ще я води до край.

Приблизително, по това време, разбрахъ от вестницитѣ, че главенъ ръководителъ на ВМРО е станалъ младият секретаръ на Тодоръ Александровъ — Иванъ Михайловъ, отъ Щипъ, когото познавахъ въ ранното му детство.

Между това, днитѣ минаваха единъ следъ другъ. Влѣзохме въ 1926 година, единадесетата ми затворническа година. Презъ есенъта, въ затвора настѣпи голѣмо оживление, доколкото е умѣстна тази дума. И по-рано въ Сръмска-Митровица имаше доста политически затворници, но сега тѣ прииждаха на цѣли колони: на първо мѣсто, хърватски националисти, следъ това, доста комунисти и, най-последно, нова група българи отъ Македония и отъ Западнитѣ покрайнини. Всичкитѣ бѣха осждени по специалния законъ за защита на държавата, но управлението ги третираше като обикновени затворници, понеже били осждени на строгъ тъмниченъ затворъ. Това предизвика голѣми пререкания между директора на затвора и комуниститѣ отъ нашата стая. Ето защо, премѣстиха ги въ други сръбски затвори, а мене и братанеца ми отново ни върнаха въ единичнитѣ килии на Централния затворъ, но съ правото да ходимъ на дневна работа. Братанецътъ ми оставиха да се движи свободно, понеже му оставаше още малко време до излежаване на наказанието му, а мене поставиха за писаръ въ столарската работилница.

Въ тази работилница се изработваха скѣпи мебели за мнозина висши чиновници, па даже и за дворцовата канцелария, но ценитѣ бѣха толкова ниски, че

едва покриваха половината от похарчения материалъ. Такива гешефти, впрочемъ, имаше и по другитѣ работилници. Ала ще каже нѣкой: Какъ се покриваха тѣзи голѣми загуби? Чисто и просто: всичко ставаше за смѣтка на общото счетоводство, което имаше грамаденъ оборотъ. Освенъ отъ работилницитѣ, управлението получаваше голѣми доходи отъ земедѣлие, а така сѣщо и отъ отглеждане на свини, крави, домашни птици и т. н. Сѣщо така, голѣми икономии се правѣха и отъ надницитѣ на многобройнитѣ затворници, които работѣха въ работилницитѣ.

Сега, когато имахъ повече работа и презъ деня излизахъ отъ единичната килия, времето минаваше по-леко, и неусѣтно дойде деньтъ 27 мартъ 1930 година, когато братанецътъ ми напустна затвора и излѣзе на свобода. Той бѣ осѣденъ на 15 години строгъ тъмниченъ затворъ, но нѣкои помилвания го засегна и така, следъ като прекара въ разни „казамати“, 11 и половина години, — най-скѣпоценното време отъ младостта му, — той се приготви да излѣзне отъ затвора и да отиде при своитѣ родители. Презъ цѣлото време на затвора, той ми бѣ най-добриятъ другаръ и сподѣли всички мои изпитания. Неговата привързаностъ къмъ мене, както и моятъ дългъ да го подкрепвамъ морално, бѣха най-голѣмата ми утеха, а така сѣщо и вѣтрешна опора за самия мене.

Съ приближаването на деня на освобождението му, Костадинъ ставаше все по-нервенъ и мълчаливъ. Душата му се измѣчваше отъ предстоящата ни раздѣла и отъ голѣмата неизвестностъ за неговото бѣдеще въ поробена Македония. Още повече го гнетѣше моето несигурно бѣдеще.

Предстоящата раздѣла, естествено, ме нажаляваше, но азъ мислѣхъ повече за радостта на неговитѣ близки, да го видятъ, най-после, живъ и здравъ следъ толкова години мѣки и теглила. Отъ друга страна, знаехъ, че той ще ми бѣде много полезенъ, когато излѣзе отъ затвора. Догдето очаквахме освобождението му, наговорихме се надълго и нашироко, преповторихме всички страдания, които изживѣхме: отъ задигането въ Струмица презъ есента на 1918 година, презъ всички теглила въ Радовишъ, Щипъ и Нишъ, та чакъ до последнитѣ изпитания, ужаса на усамотението въ единичнитѣ килии на Мариборъ и особено тукъ, въ Сръмска-Митровица. Най-после, той бѣ дочакалъ деня да види отново слънцето на свободния животъ. Въ часа раздѣлата, прегърнахъ го мълчаливо и му пожелахъ въ сърдцето си всичко най-хубаво, което бѣ заслужилъ съ своята преданостъ и което бѣ предварително заплатилъ съ най-хубавитѣ години на своята младостъ. Отвориха се вратитѣ на сръбскитѣ зандани и пушнаха единъ страдалецъ, който бѣ сподѣлилъ мѣкитѣ на толкова много български борци.

Още отъ първитѣ дни на свободния животъ, братанецътъ ми Коста почна да ми пише често, да ме посещава, а така сѣщо нареди редовното изпращане пари, хранителни продукти и др. необходими нѣща, отъ братанеца ми Методи и братята му; отвори се още единъ проходъ къмъ свободния свѣтъ. Независимо отъ това азъ получавахъ непрекъснато срѣдства и отъ София, отъ моитѣ домашни, защото бѣхъ принуденъ да харча много, за да запазя своето здраве и животъ, а така сѣщо и да помагамъ на другаритѣ отъ Македония, които сподѣляха общата наша тежка участъ. Излишно е да изтъквамъ, че паритѣ сѣ много важно срѣдство въ затвора, съ което винаги може да се постигне известно фактическо облекчаване на положението; чрезъ тѣхъ се получаватъ малобройнитѣ възможни разнообразия въ монотонния животъ.

XIV. Сръмска-Митровица — въ Централния затворъ

Най-после, през месец юлий 1930 година, към края на дванадесетата ми затворническа година, се облекчи и моето положение. Директорът ми разреши да напусна килията и да се преселя във общия затвор. Тук, във две стаи, се бях вече събрали повече от сто души политически затворници. Ние, българите, бяхме 15 души, тъй като по-голямата част от нашите другари бяха пръснати по затворите във Скопие, Ниш, Пожаревац, Лепоглава и Градишка.

Поставиха ме във стаята, където бяха нашите българи и голяма част от хърватските националисти. Сега аз имах възможност да ги опозная отблизу, оценя и обикна. От тях най-напред пристигна; терористът Марко Ожанич, хубав и здрав момък, твърд и горд, смъл и непреклонен пред сръбските насилия. Във огнения му поглед свѣткаше стоманена решителност. Веднага спечели сърцето ми. Осъден бѣ несправедливо, за недоказано убийство на сръбски чиновник във Загреб.

Наскоро след Ожанич, доведоха купчина младежи, начело съ д-ръ Мачек, когото, обаче, отделиха във градския затвор, при много по-мек режим. Тази група отговаряше за няколко атентати, повечето безуспешни, извършени във Загреб над сръбски чиновници или над държавни обекти.

Не много след тази партия, пристигна внушителната дружина терористи на хърватския първенец д-ръ Драгутин Додт.

Д-ръ Додт бѣ истински мъж, висок, снажен, строен. Той изпъкваше съ две нѣща: голяма култура и непримирима омраза към сърбите. Рѣдко даровит и умен човѣк, той разбираше, колко несправедлива и неразумна е т. н. „Югославия“, — изкуствено построена държава, във която най-назадналият, невъзпитан и развален народ, сърбите, бѣ наложил своя терор над всичко по-ценно. Д-ръ Додт изпитваше към шумадийците не само омраза, но и безкрайно презрение; той имъ отричаше каквато и да било държавно-творческа мисия.

Д-ръ Драгутин Додт бѣше много образован човѣк. Завършил бѣ правото във Буда-Пеща и специализирал финансови науки във Германия, Швейцария и Франция; над всичко, — обширна начетеност и особено жив, страстен интерес към всички съвременни националисти, стопански и социални проблеми. Той се извисяваше като истински духовен първенец и водач. За външното държание на един човѣк съ установен мироглед се криеше страстен темперамент на политик и борец, неугасима омраза, стоманена твърдост. Личното му обаяние идѣше от съчетанието на ум и характер, проникателност и воля, както и от обноските му, във които личеше добрият произход и домашно възпитание, от най-ранно детство.

Д-ръ Драгутин Додт бѣ прекарал големи страдания. Заради неговата непримирима борба против Сърбия и сърбизма, във Загребската полиция бѣ изтезаван безмилостно, под ръководството на ренегата Янко Бедекович. От страшните побоища, пукната му бѣше костта на лѣвия крак. Един от другарите му бѣше полудѣл.

След известно време доведоха във затвора терористическата група на Желко Клемен, от Дяково, между хората на когото имаше нѣкои осъдени на доживотен затвор за атентат на ж. п. линия. Изобщо, все повече и повече хърватски националисти пристигаха във затвора, поради разпалващата се борба против сръбските поробители. Ясно бѣше, че кипещт се засилва бързо и че процесът на разпадането на Югославия нѣма да бѣде дълъг.

Въ Хърватско бѣха зачестили и ареститѣ на селяни, тъй като освободителното движение, което изникна въ срѣдитѣ на хърватската интелигенция, непрестанно се разширяваше и задѣлбочаваше, докато обхвана цѣлия хърватски народъ. Репресиитѣ, неправдитѣ и насилията само засилваха броженіето. Най-после се стигна до голѣмата, четническа акция въ областъта Лика, — упорита и кървава борба, която хърватитѣ нарекоха „Лички устанѣкъ“, Личко възстание. Една група смѣли хърватски революционери — усташи минаха границата откъмъ Италия и извършиха голѣмо нападение противъ една жандармерийска сръбска станция, разположена въ гориста планинска мѣстность. Къмъ четата се присъединиха много мѣстни бунтовници, и борбата се превърна въ истинско възстание.

Въ своята яростъ, сръбската полиция и войска предприеха езекутивни действия въ цѣлата областъ Лика, родното мѣсто на най-голѣмия хърватски революционеръ, Вожда на усташитѣ, д-ръ Анте Павеличъ, днешниятъ Поглавникъ на Независимата Хърватска Държава. По онова време, той живѣеше като емигрантъ въ Европа и ръководѣше цѣлата конспиративна и революционна дейность на Хърватско.

Возстанието въ Лика нанесе смъртенъ ударъ на идеята за нѣкаква „единна Югославия“. Сърбитѣ изгубиха всѣко самообладание. Насилията, побоищата, убийствата взеха невиждани размѣри.

Следъ потушаването на възстанието, въ затвора доведоха голѣма група хърватски селяни, начело съ запасния капитанъ Юцо Рукавина, следъ като ги бѣха жестоко измѣчили и осѣдили на най-тежки наказания.

Юцо Рукавина бѣше човѣкъ съ юначенъ видъ и отличителнитѣ черти на единъ истински бунтовникъ за свобода. Той имаше острото чувство за справедливостъ на вѣренъ идеалистъ. Държеше се твърдо и самоувѣрено.

Както всички хървати, Рукавина бѣше добре възпитанъ и приветливъ въ обноситѣ си. Следъ образуването на нѣкогашното Кралство на сѣрбитѣ, хърватитѣ и словенцитѣ, той постѣпилъ на служба въ югославската жандармерия, но така се погнусилъ отъ сръбскитѣ насилия и неправди въ Македония, кѣдето го изпратили, щото следъ кѣсо време си далъ оставката и се установилъ на частна работа въ Госпичъ. Отъ тукъ, поелъ пѣтя на хърватскитѣ борци-усташи. Осѣденъ бѣ на смъртъ, но въ послѣствие наказанието му бѣ замѣнено съ доживотенъ затворъ.

Трогателна гледка представляваха въ затвора групата студенти и други младежи, нѣкои отъ които дойдоха въ затвора съ своитѣ красиви носии отъ областъта Лика. Всички хърватски селяни, които имахъ случая да видя, бѣха чудно добри и благородни хора. Между младежитѣ-усташи бѣха Шиме Баленъ, Жупаничъ и много други, съ които се сдружихъ, но имената на които сега не си спомнямъ.

Споменитѣ ми за хърватскитѣ националисти, съ които се срещахъ въ затвора на Срѣмска-Митровица, сѣ едни отъ най-скѣпитѣ на моето сърдце. Обикнахъ ги за тѣхната чиста душа, за тѣхния идеализъмъ и честна привѣрзаностъ къмъ насъ, българитѣ. Уважавахъ ги за тѣхното достойно държание и силенъ революционенъ духъ. За тѣхъ може, наистина, да се каже, че сѣ наши братя, неспособни на подлостъ и коварство. Тѣ трѣбваше да минатъ по единъ пѣтъ на борби и страдания, въ много отношения, подобенъ на нашия. Най-после, тѣ бѣха щастливи да постигнатъ своето освобождение.

Днитѣ продължаваха да се влачатъ. Но сега азъ имахъ много приятели и времето минаваше по-леко. Разговоритѣ ми съ братята-хървати бѣха живителна струя за моята душа. Обикнахъ ги, станахме близки. По цѣли нощи имъ разправяхъ за подвизитѣ на македонскитѣ българи въ борбата за свобода, за Солунскитѣ

„гемиджии“, за Илинденската епопея и други по-важни акции. Тъ ме слушаха ненаситно и съ голѣмо увлечение.

Нишкитѣ на една обща борба противъ сърбиянството ни свързваха все по-тѣсно. Спомнямъ си, че въ единъ такъвъ моментъ, когато се бѣхъ впусналъ да разправамъ за нашитѣ борби, д-ръ Додтъ ми каза: „Брате българине, ако ние бихме имали вашата революционна опитностъ и силенъ революционенъ духъ, въ твърде кратко време бихме разгромили Югославия и, чрезъ това, бихме спечелили бързо нашата независимостъ“.

Между хърватскитѣ националисти, много близъкъ ми стана д-ръ Викторъ Гутичъ, съ своя непримиримъ духъ и своята безпредѣлна омраза къмъ сръбската тирания и всичко сръбско. Той бѣ адвокатъ въ Баня-Лука, Босна, интеллигентенъ човѣкъ и пламененъ хърватски родолюбецъ. Отъ начало го осѣдили на една година строгъ тъмниченъ затворъ, но заради смѣла и открита критика противъ жестоката сръбска диктатура; въ затвора получи още една година, защото остана непоколебимъ въ своитѣ убеждения. Следъ като го осѣдиха за втори пѣтъ, поставиха го въ единична килия, а после го възвърнаха въ централния затворъ, и то въ нашата стая.

Съ него станахме нераздѣлни. Той бѣше огненъ човѣкъ. По цѣли нощи сме си приказвали върху проблема за южното славянство и за искреното братство между българи и хървати. Той бѣ крайно непримиримъ въ своитѣ разбирания относно бѣдещата сѣдба на сръбското племе. „Когато и да е“ казваше той, „това должно племе трѣбва да изчезне и между насъ и васъ, българитѣ да се установи обща граница“. Нека призная, че голѣма частъ отъ неговитѣ предположния и предвиждания днесъ се осѣществиха.

Изминаха безкраино много дни, повечето тягостно-безцвѣтни, нѣкои — мъчителни до безумие, и съвсемъ малко, които допускаха слънчевъ лжчъ въ мрака на затвора; наредиха се въ дълга върволица отъ седмици, месеци и години.

Времето бѣ като че ли неподвижно: годината се дѣли на дни, а тѣ — на часове, после минути, секунди. Но всичко това е изкуствено: нѣкога, вчерашното ми се виждаше далечно, другъ пѣтъ — отдавнашното бѣ съвсемъ близко. Еднообразниятъ животъ въ затвора не позволява да се мѣри времето; днитѣ вървятъ съвсемъ бавно, а годинитѣ се превръщатъ въ аритметически числа. Знаехъ само едно: нѣкога бѣхъ свободенъ човѣкъ, то бѣше отдавна. Още въ 1930 година бѣхъ излежалъ половината отъ наложеното ми наказание и би трѣбвало да бѣда поставенъ въ положението на свободнякъ; но за мене, изглежда, общитѣ разпоредби на закона нѣмаха сила, а само повѣрителнитѣ писма на бѣлградскитѣ сатрапи.

Все пакъ, моето положение се бѣ подобрило, следъ като ме настаниха въ централния затворъ, въ една стая съ истински мои другари по сѣдба. Азъ бѣхъ заедно съ други политически затворници, българи и братя-хървати. Не бѣхъ самъ; можехъ да подържамъ своя духовенъ животъ, не само чрезъ книги, но и чрезъ разговори и наблюдения.

Въ общата затворническа стая, азъ се успокоихъ още въ първитѣ часове, защото се намѣрихъ между хора отъ моята сръда, съ еднакви разбирания, духъ и стремежи. При това, братята-хървати показваха къмъ мене искрена обичъ и уважение, като че ли да подчертаятъ смисъла на жертвитѣ и страданията. Вътрешнитѣ рани почнаха да заздравяватъ. Потъвахъ въ нѣкаква мъгла страшнитѣ години на окови, неправди и унижения, забравяхъ убийствената самота на единичната килия.

Моето вътрешно равновесие се възстанови напълно. Наблюдението ми се изостри. И всеки ден предъ мене изпъкнаха все по-ясно голѣмитѣ различия между народитѣ, които влизаха въ изкуственото понятие „Югославия“. Сега имахъ възможность да следя, макаръ и косвено, процеса на нейното разпадане.

И по-рано бѣхъ забелязалъ общата простотия и изостаналость на сѣрбитѣ, тѣхната грандомания, тѣхната развала, тѣхнитѣ грабежи и рушветчилъкъ; всичкитѣ тия пороци проличаваха не само у жалкитѣ затворници или задебѣли престѣпници, но и въ цѣлото имъ чиновничество. Хора, като Загребскія прокуроръ д-ръ Александъръ, добродушнитѣ и възпитани началници-словенци, въ Мариборскія затворъ, та дори и директоритѣ-сѣрби, но отъ областитѣ отвѣдъ Дунава (т. н. „пречански сѣрби“) отдавна бѣха подчертали за мене рѣзката разлика между шумадийцитѣ и останалитѣ народи въ бивша Югославия.

Но тукъ, въ централния затворъ на Сѣрмска-Митровица, азъ имахъ възможностьта да видя на купъ много братя-хървати, и то не само интеллигенти, но и хора отъ всички съсловия, занаятчии, работници и селяни. Всички бѣха интеллигентни, всички бѣха приветливи и възпитани, всички излъчваха онова човѣшко благородство, което произхожда отъ едно добро семейно и обществено възпитание.

Сега вече ми стана напълно ясно, че разпадането на омразната Югославия е неизбежно предопределено. Това ми вдъхваше търпение и бодрость. А борбитѣ, които успѣхме да спечелимъ противъ управлението и неговитѣ неправди, ми възвърнаха силата — борбата укрепява човѣка и му дава чувство, че живѣе пълень животъ.

Режимътъ, подъ който бѣхме поставени въ централния затворъ на Сѣрмска-Митровица, бѣше сѣщиятъ, както и за криминалнитѣ затворници, само че ни бѣше позволено да получаваме книги и списания, одобрени отъ цензурата. Затова ние си разпредѣляхме свободното време за четене и разисквания, а за слабограмотнитѣ устройхме часове за популярно преподаване. Наложихме си дисциплина и редъ, за да имаме достатъчно спокойствие и да използваме свободното си време въ полезни занимания. По този начинъ, запълвахме празнитѣ часове — и днитѣ минаваха побързо. Малко по-късно се намѣриха начини и срѣдства за получаване на вестници по нелегаленъ пѣтъ, за което, обаче, плащахме доста скѣпо.

Въ действительность нашето спокойствие и „уредень животъ“ продължиха само нѣколко месеца, защото управлението почна постепенно да се формализира и да ни прави всевъзможни прѣчки въ доставката на книги за прочит, и на хранителни продукти. Но най-тягостното бѣше беззаконието, което се вършеше надъ политическитѣ затворници въ зловещитѣ единични килии. За най-малкото невнимание или грѣшка, налагаха драконовски мѣрки и жестоки побоища. Всичко това породило голѣмо брожение и недоволство, което се изразяваше въ масови протести и демонстрации, често пѣти подкрепвани и отъ криминалнитѣ затворници, понеже възмуцението бѣ общо.

Следъ дълги борби и обяснения, политическитѣ затворници се видѣха принудени да обявятъ гладна стачка, която продължи десетъ дни. Това предизвика анкета отъ страна на главния инспекторъ при Министерството на правосѣдието. Като се увѣри, че гладната стачка е предизвикана отъ беззаконията на управлението, инспекторътъ даде писмено нареждане да се спратъ побоитѣ въ килиитѣ и работилницитѣ. Освенъ това, разрешиха ни двучасова ежедневна разходка, а въ празнични дни — цѣлия предобѣдъ. Допустнаха да си доставяме повече хранителни продукти и да получаваме по-често колети, както и свободно да се снабдяваме съ книги

за четене. Отново затворническият ни животъ тръгна по-леко. Ала не се мина много време отъ тази наша победа, и ние бѣхме изненадани отъ едно звѣрско злодеяние.

Една нощъ, нѣколко затворници направиха опигъ да избѣгатъ отъ затворническата болница; между тѣхъ бѣха двама хървати и единъ комунистъ. Тайната на заговора била издадена на управлението отъ единъ криминаленъ затворникъ. Тогавашниятъ директоръ на затвора, Радославъ Браловичъ, суровъ типъ отъ Крагуевацъ, вмѣсто да предотврати този опигъ съ легални срѣдства, наредилъ да се постави засада. Когато, следъ полунощъ, бѣгълцитѣ почнаха да излизатъ отъ болничната врата, отекна залпъ срещу тѣхъ, който събуди всички затворници. Първиятъ отъ редицата падна убитъ на мѣсто, а втория нараниха леко. Останалитѣ се отдръпнали бързо назадъ.

Това варварско дѣло възбуди духоветъ на всички затворници. На заранята всички задружно протестирахме и изпратихме делегация при директора. Този грубъ шумадиецъ, съ спокойствие и цинична усмивка, призналъ, че е знаелъ за кроеното бѣгство цѣла седмица по-рано; че е наредилъ тази подла засада, за да уплаши затворниците и да ги застави на безмълвна покорностъ. Въ всѣка правова държава подобенъ актъ попада подъ ударитѣ на закона, обаче по това време въ Югославия вилнѣеше мрачната реакция на кралъ Александъръ, при която за срѣбскитѣ управници всичко бѣ позволено.

Отъ сега нататкъ започнаха нови неправди и насилия, които станаха причина да се засили броженieto всрѣдъ затворниците. На всѣко насилие се отговаряше съ протестъ, който често пжти се превръщаше въ форменъ бунтъ. По този пжтъ се дойде до нова гладна стачка — трета по редъ въ Срѣмска-Митровица. За всичко това хърватитѣ и комуниститѣ тайно известяха на своитѣ организации въ Загребъ, Любляна и Бѣлградъ. Тѣ, отъ своя страна, информираха печата въ Югославия и чужбина.

Най-после, следъ голѣми мжки и борби, къмъ края на лѣтото, 1933 година, управлението получи писмено нареждане отъ Бѣлградъ, щото всички затворници, осждени по политически причини, да се премѣстятъ въ зданието на малолѣтнитѣ, където се въвежда режимъ съ голѣми облекчения. Обаче отъ тия привилегии се изключватъ всички българи, които сж работили за отцепването на Македония отъ Югославия и присъединяването ѝ къмъ България.

За насъ, българитѣ-националисти, нѣмаше облекчение и справедливостъ, нѣмаше милостъ. Както всички наши братя въ поробена Македония, ние бѣхме поставени вѣнъ отъ закона. Затова насъ ни оставиха въ централния затворъ, между криминалнитѣ затворници, които имаха поне това преимущество, че се ползуваха отъ временни милости за частично намаление на наказанието, предсрочно освобождаване и други облекчения, предвидени въ закона.

Отново ми се налагаше да се приспособявамъ къмъ срѣдата, въ която предстоеше да прекарамъ още много години. Казвамъ, приспособяване, защото тази срѣда, съставена отъ разни нации и съсловия, бѣше още загадъчна за мене, макаръ че ми бѣше вече, отчасти, позната отъ Нишкия затворъ; но отъ тогава бѣха минали много години, преживѣни въ тежки мжки и изпитания, поради което старитѣ ми впечатления и наблюдения бѣха избледнѣли.

Още на пръвъ погледъ, и между криминалнитѣ престжпници се очертаваха националнитѣ различия и степента на развитието на многото народи, които населяваха тогавашна Югославия. Докато нѣмци, хървати, маджари, словенци, па даже и австрийскитѣ сърби се отличаваха съ своята просвѣта, домашно възпитание и

стопански напредък, шумадийскитѣ сѣрби, даже и босненскитѣ, изпѣкваха съ своята слаба култура и примитивност. По-голѣмата частъ отъ тѣзи сѣрби, надѣ 40 години, бѣха слабо или съвсемѣ неграмотни, пълни съ суевѣрия и простота. И тукъ, както нѣкога въ Нишкия затворъ, биеше на очи, че голѣма частъ отъ шумадийскитѣ селяни бѣха осѣдени за тежки разбойничества и убийства, извършени съ користна целъ.

Въ празнични дни цѣлата маса криминални затворници, съставена отъ разни „професии“, представляваше една много интересна гледка. Раздѣлени на групи, тѣ си разправяха разни голѣми дѣла и подвизи едни отъ други по-фантастични. По-старитѣ, които имаха по-голѣма опитност, приказваха повече, и то така майсторски, че всички наоколо ги слушаха съ напрегнато внимание. Това бѣ нѣкакъвъ своеобразенъ народенъ университетъ; лекторитѣ бѣха увлѣкателни, слушателитѣ горѣха отъ желание да погълнатъ повече знания. Тукъ младитѣ се учеха на голѣми и доходни дѣла, въздишаха и гласно се заканваха съ думитѣ: „Ехъ, ще ми плати нѣкой за тази мѣжа“. Нищо чудно, че голѣмъ брой отъ криминалнитѣ престѣпници дойдоха по три-четири пѣти, презъ времето, догдето бѣхъ въ затвора.

Най-много и разнообразни бѣха групитѣ на апашитѣ, като се почне отъ проститѣ джебчии и се стигне до смѣлитѣ касоразбивачи и „образовани“ пикъ-покери, отъ американско качество — всички бѣха добре представени. Имаше и „голѣми хора“, майстори съ международна известностъ, който познаваха по-голѣмата частъ на европейския континентъ и говорѣха на нѣколко езика, съ тѣхния специаленъ жаргонъ.

Нека отбележа, че между смѣлитѣ апашии и вулгарнитѣ разбойници съществуваха голѣма неприязнь. Повечето апашии мразѣха властѣта и бѣха непреклонни предъ нейната сила. А разбойницитѣ се отличаваха съ своето малодушие и служеха често като провокатори и орѣдия на властѣта. Колкото и да изглежда чудно, — така бѣше.

Следъ дълго и всестранно наблюдение надъ тѣзи маркирани отъ закона хора, азъ не забелязахъ нито дори пожелание за разкаяние и поправяне. Напротивъ, винаги у тѣхъ изпѣкваше жаждата за отмѣщение и нови подвизи. Мѣчно е да се пречупи престѣпната воля, особено пѣкъ, като се взематъ предвидъ безчовѣчнитѣ постѣпки въ затвора и явното погазване на законитѣ по отношение на затворницитѣ. Тѣ почватъ да мислятъ, че всичко се мѣри съ два различни кантара и озлоблението имъ нараства още повече. Дойдохъ до убеждението, че днешното правосѣдие, съ своитѣ системи на затвори, изправителни домове и дисциплинарни наказания, постига нищожни успѣхи, да не кажа никакви; защото законитѣ едно пишатъ, а изпълнителитѣ друго вършатъ.

Срѣдата на криминалнитѣ затворници, за единъ спокоенъ наблюдател, е повече тѣжна, отколкото неприятна. Въ края на краищата, това сѣ истински нещастници. Любопитно бѣ, че тѣ се отнасяха къмъ мене съ уважение, може-би, защото чувствуваха разликата между насъ, може-би, заради човѣшкитѣ ми отношения къмъ тѣхъ.

Тѣй или иначе, времето минаваше, макаръ много по-бавно, тѣй като бѣхъ отдѣленъ отъ моитѣ другари-хървати. День следъ день, изтекоха още седмици и месеци; навлѣзохме въ 1934 година, шестнадесета откакъ бѣхъ затворенъ. Както и порано, главна утеха ми бѣха писмата на скѣпитѣ ми домашни и рѣдкитѣ посещения на братовитѣ ми синове. При едно посещение, братанецътъ ми Страхилъ бѣ дошълъ не само да ме види, но изпратенъ нарочно отъ всеизвестния кръвопиецъ Жика Лазичъ, съ порѣжка да ме запита, кои сѣ моитѣ условия за помирение съ държавната властъ, за да бѣда амнистиранъ и да заживѣя като добъръ гражданинъ на Югославия.

Отговорът ми бѣше готовъ: Не искамъ милостъ отъ тѣзи, които опропастиха моя животъ и съсипаха моитѣ сънародници. Догдето въ Югославия се гони всичко българско, азъ не мога да бѣда проводникъ на единъ такъвъ насилнически режимъ. Съгласенъ съмъ да живѣя въ Македония, само при следнитѣ условия — да се възвѣрнатъ на българитѣ правата, поне такива, каквито ги имахме до 1913 година, т. е. презъ турското управление; а това значи, да ни се възвѣрнатъ всички заграбени училища и църкви и българинътъ да бѣде равноправенъ предъ законитѣ на страната; да се даде предварително една всеобща политическа амнистия на всички осѣдени българи отъ Македония.

Главниятъ надзирателъ на затвора, хърватъ, който присѣтствуваше на разговора, забеляза, че това, което искамъ, е невъзможно; че то не е по силитѣ и властѣта на Жика Лазичъ и неговото правителство. Тогава азъ заявихъ: „Решенъ съмъ да изпия горчивата чаша до дъното, безъ да давамъ ангажименти никому“.

Това бѣше третиятъ и последенъ опитъ отъ страна на сърбитѣ да бѣда подмаменъ съ подкупъ и добри обещания, та да стана агентъ на тѣхното ю г о с л а в я н с т в о, една отвратителна лъжа, скроени за маскиране на велико-сръбскитѣ тежнениа. За жалостъ, и въ наша София се бѣха намѣрили наивници, за да не кажа нѣщо повече, които повѣрваха на това сръбско лукавство и замечтаха за „интегрална“ Югославия, въ която българскиятъ народъ щѣлъ билъ да заеме своето заслужено мѣсто. Тази „идея“ нанесе голѣми поражения въ Македония. Заблуденитѣ българи си правѣха своитѣ заключения, безъ да познаватъ манталитета и скрититѣ намѣрения на бѣлградскитѣ официални власти. Братята-хървати много добре разбраха югославянството на велико-сръбскитѣ адепти, защото, съ промѣната на фирмата „Кралство на СХС“, въ „Югославия“, сръбската властъ почна систематически да отнема и най-малкитѣ права, които отличаваха хърватския народъ въ неговата самобитностъ. Така, сърбитѣ разтуриха хърватската юнашка организация, съ задължение да се претопа въ югославската, като имъ ограбиха цѣлия инвентаръ и капиталъ. Забраниха имъ хърватското национално знаме, като имъ натрапиха общо-югославското, т. е. сръбското. Направиха опитъ да ограничатъ значението на старинния Загребски университетъ, като придаваха рѣководна сила на Бѣлградския. За хърватски банове и по-важни служители, назначаваха шовинисти-сърби или ренегати. Забраниха хърватскитѣ партии: правашката, основана отъ Анте Старчевичъ, идеолога на независимо Хърватско, отъ която по-после изникна Усташката организация на дрѣ Анте Павеличъ, идеолога на независимо Хърватско, а така сѣщо и Хърватската селска партия на Степанъ Радичъ. Затова пъкъ, отъ тогава нелегалната дейностъ на Хърватско се разрастна съ стихийна бързина и обхвана цѣлия хърватски народъ.

Съ дребни развлѣчения времето течеше монотонно, изпълнено съ скука и гнетущото съзнание, че си човѣкъ лишенъ отъ свобода, малоцененъ; това тягостно самочувство не напуска съзнанието на затворника, дори и при най-добъръ режимъ. Отъ Константинъ Ципушевъ, азъ се бѣхъ превърналъ въ № 1698а. Не напраздно се казва, че клетката е нетърпима, ако ще би да е и позлатена. Ограничаването въ едни и сѣщи помѣщения, съ едни и сѣщи хора, въ нищожно пространство, което се изброява въ крачки, — това притѣпява впечатлителността и разтѣга времето до безкрайностъ.

Еднообразието, следъ 16 години затворнически животъ, бѣ нетърпимо досадно. Наистина, имахъ си книги за прочитъ, и тѣ много ми помагаша. Прочетохъ, напримѣръ, една кратка студия (около 28 страници), на Степанъ Радичъ за златния вѣкъ на Симеона Велики, написана съ много топло чувство къмъ българитѣ; въ нея се

изтъкваше, колко огромно е значението на старобългарската култура. Имаше и други книги, крило съживяваха мисълта ми и ободряваха духа ми.

Изобщо, въ затвора прочетохъ много книги, едни хубави, други — безинтересни; нѣкои съмъ забравилъ напълно, други — оставиха трайни следи. Но четенето, колкото и да е ценно и необходимо, е само допълнение на истинския, свободенъ и творчески животъ. Въ затвора то се превръща въ срѣдство за записване на мислитѣ, въ начинъ за убиване на времето. А новинитѣ отъ свободния свѣтъ идваха до насъ откъслечно, чрезъ писма, минали презъ цензурата, чрезъ краткитѣ сведения на рѣдкитѣ посетители, или пъкъ презъ освѣтлението, което имъ придаваха вестницитѣ.

Но презъ есенъта на 1934 година, еднообразието се наруши за доста дълго време.

Единъ мраченъ есененъ день, когато бѣхме тѣжни и убити, дойде внезапна вестъ, която обнадежди всички ни. Бѣше 9 октомврий 1934 год. Привечеръ, затворническиятъ звънецъ даде своя знакъ за прекратяване на работата преди определеното време. Всѣки затворникъ трѣбваше да се прибере въ стаята си. Звънецътъ дрънкаше така продължително и настойчиво, щото всички разбрахме, — съ онази досѣтливостъ, която се развива въ всѣки затворникъ — че се е случило нѣщо необикновено. Това бѣше нѣщо извънредно; губѣхъ се въ догадки; такова нѣщо се случваше много рѣдко, въ случаи като масовъ бунтъ въ нѣкоя работилница, избухване на опасна епидемия и др.

Затворницитѣ се прибраха набързо въ помѣщенията си. Никой не знаеше нищо. Но, съ чудната бързина на голѣмитѣ събития, въ единъ мигъ се разнесе новината, че кралъ Александъръ е билъ убитъ въ Марсилия, заедно съ френския министъръ преседателъ Барту и други французи.

Азъ бѣхъ много развълнуванъ, защото виждахъ събитието въ цѣлото му значение. Приближихъ се до познатия ми ключаръ — хърватъ и го погледнахъ въпросително. Той ми прошепна: „Свърши се съ тиранина“.

Сърцето ми почна да тупти усилено. Стараехъ се съ голѣма мъка да прикрия вътрешното си вълнение, защото въ душата ми бушуваха смѣсени чувства на голѣма радостъ и на боязнь. Какъ да не се радвамъ, когато знаехъ, че главниятъ виновникъ за кървавия режимъ и за масовитѣ убийства въ Македония бѣ лично кралъ Александъръ, „кървавиятъ диктаторъ“, както го наричаха всички политически затворници. Толкозъ повече, че въ мене се бѣше загнѣздило едно предубеждение, че ако единъ день остана живъ да видя отново свобода, това ще бѣде само следъ смъртъта на кралъ Александъръ. Това предубеждение се породи въ мене като следствие на единъ съня-ясновидение, още когато очаквахъ екзекуцията си въ гр. Щипъ. Отъ друга страна, инстинктивно ми хрумна, че това велико дѣло е извършено отъ нашъ смѣлъ човѣкъ, българинъ, та сърбитѣ, въ яростъта си, лесно биха извършили погроми и издевателства надъ беззащитнитѣ българи, въ Македония и по затворитѣ. Но страхътъ ми мина леко, понеже първитѣ, бързи известия гласѣха, че атентатътъ е извършенъ отъ една тройка хърватски усташи.

На следния день сутринъта имаше дълга панихида за убития кралъ, съ още подълга речъ отъ свещеника на затвора, който, посрѣдъ много словоизлияние, обясни бѣгло и кратко какво е станало въ Марсилия. Повече нѣщо научихъ отъ двама затворници-писари, които бѣха прочели първитѣ сведения въ вестницитѣ. Презъ време на разходката потърсихъ вѣрния ми другаръ Гьошо Давковъ отъ с. Дивле, който сжщо страдаше вече дълги години въ разнитѣ сръбски затвори. Той бѣ прекаралъ дълги години въ известния затворъ Лепоглава, а по това време бѣше докаранъ въ Сръмска-Митровица. Съ малко думи, ние си казахме много нѣща. Главното бѣ, че дѣлото въ Марсилия, по замисълъ и изпълнение, трѣбва да е било извършено, споредъ

достигнатата отъ насъ обща мисълъ, отъ великъ терористъ отъ типа на солунскитѣ „гемиджии“.

Следъ една седмица, азъ вече разполагахъ съ точни данни и, когато успѣхъ да получа вестникъ „Политика“, съ свѣтлия ликъ на Владо Черноземски и подробно описание на неговия подвигъ, моята душа възликува отъ радостъ, тъй като за мене бѣше ясно, че въ Марсилия се е пречупилъ грѣбнака на сръбската хегемония на Балканитѣ. Отъ тогава фалшивата спойка на конгломерата Югославия започна да се разпада още по-бързо.

Въ затвора докарваха все нови и нови партии осѣдени. Попаднаха и хора интеллигентни, като д-ръ Бинички, висшъ хърватски духовникъ, студентътъ Момчило отъ Бѣлградъ и др. Отъ тѣхъ узнахъ, народътъ въ Македония, Хърватско и Словения ликува отъ радостъ, дори и по-съзнателнитѣ сърби въ Бѣлградъ и Шумадия се радвали, че се туря край на личната диктатура въ Югославия; защото, следъ емигрирането на Свѣтославъ Прибичевичъ, открито се признаваше, че кралъ Александъръ е ненаситенъ грабителъ, който е натрупалъ въ европейскитѣ банки повече отъ 500 милиона златни франка, а въ самата Югославия билъ заграбилъ много имоти и акции, въ всички по-доходни рудници и фабрики. Освенъ това, изброяваха се имената на много политически лица, като изчезнали безследно.

Д-ръ Франъ Бинички бѣ арестуванъ и осѣденъ на една година строгъ тъмниченъ затворъ, за разпространение на хвърчащи листове, които критикували неправдитѣ и насилията, вършени отъ сърбитѣ надъ културния хърватски народъ. Въпрѣки че това му дѣло бѣ инкриминирано незаслужено, полицията го измѣчвала до безсъзнание, а сѣдътъ го осѣдилъ, безъ да обръща внимание на аргументираната му защита. Измѣченъ и отслабналъ, той едва можеше да се движи, презъ време на едночасовата разходка и като че ли изразяваше цѣлото страдание на добритѣ и ценни хора, измѣчвани отъ сърбитѣ въ бивша Югославия. Още отъ първата ни среща ние се разбрахме напълно и станахме приятели. Отъ лицето на д-ръ Бинички лѣхаше висока интеллигентностъ и култура, които ме привлѣкоха веднага. Въ разговоритѣ съ него получихъ истинска духовна храна, която ми бѣ особено нужна по него време. И когато дойде нашата раздѣла, ние се прегърнахме братски, съ благопожелания да се видимъ въ свободни Хърватско и Македония. Богъ чу нашитѣ затворнически молби . . .

Убийството на кралъ Александъръ, значението на което ние, политическитѣ затворници въ бивша Югославия, най-добре разбрахме, отшумѣ. Настѣпи зимата. На 28 декемврий 1934 год., въ килиитѣ на Сръмска-Митровица доведоха Димче Чкатровъ. До тогава той бѣ излежалъ повече отъ 7 години въ Нишкия затворъ. Предварително е билъ пребитъ отъ Нишката полиция, а следъ това — наказанъ дисциплинарно, за бѣгство и писане на нелегално писмо. Въ Сръмска-Митровица, той трѣбваше да прекара три месеца въ карцера, при много слаба храна. Когато го доведоха въ общия затворъ, азъ успѣхъ съ голѣма мѣка да го прибера въ моята стая. Още презъ първитѣ дни му паднаха ноктитѣ на дѣсния кракъ вследствие на нечувано суровия побой, който му е билъ нанесенъ по стѣпалата, въ продължение на цѣла една нощъ. Следъ като се посъвзе, прекарвахме често въ разговори и размишления.

Изминаха се още нѣколко месеци. Югославия бѣ въ непрестанно брожение. Убийството на кралъ Александъръ засили стремително процеса на разложението на изкуствената държава. Това личеше отъ ежедневния напливъ на нови затворници, отъ тѣхнитѣ разкази и отъ получаванитѣ отъ насъ сведения по страниченъ пѣтъ.

Навлѣзохме въ 1935 година, седемнадесетата отъ моя затворнически животъ. Пролѣтъта мина, безъ да можемъ да я видимъ. Дойде и лѣтото. За насъ това не бѣ

нищо ново — годинитѣ се търкаляха, слънцето изгрѣваше и залѣзваше, днитѣ минаваха. Но тази година ми бѣ отредено да преживѣя една необикновена радост: презъ първитѣ дни на м. юлий въ затвора дойде да ме види жена ми.

При тогавашнитѣ привидно подобрени отношения между Югославия и България, съ голѣми усилия, жена ми Екатерина успѣла да издействува разрешение да ме посети. Въ Сръмска-Митровица, бившиятъ затворникъ Фердо Кнезъ, братъ-хърватъ, я упѣтилъ до адвоката д-ръ Никола Гвоздичъ, хърватски първенецъ, който обичаше искрено българитѣ. Той се поставилъ всецѣло на нейно разположение, взелъ разрешение за свиждане, а, освенъ това, съставилъ и заявление до Министерството на правосъдието въ Бѣлградъ за подобрене на моята участь. Сѣщо така и прочутиятъ адвокатъ, бившъ черногорски министъръ, Секула Дърлевичъ, на практика въ Земунъ, членъ на хърватската селска партия, приготвилъ заявление, което жена ми подаде чрезъ управлението на затвора до Министерството на правосъдието въ Бѣлградъ. И въ дветѣ заявления се искаше моето освобождение, при подобренитѣ, ужъ отношения между България и Югославия; изтъкваше се, че съмъ лежалъ въ затвора повече отъ 16 години. Разбира се, и дветѣ заявления останаха безъ последиствие, подобно на многото по-раншни опити и постѣпки за подобрене на моята участь, предприети отъ разни мѣста.

За мене, единствено важното бѣ, че видѣхъ скѣпата си жена Екатерина. Не се и опитвамъ да опиша голѣмата ми радостъ, не бѣхме се виждали повече отъ 15 години, отъ времето, когато бѣхъ въ Щипския затворъ, като осѣденъ на смъртъ, който очаква своя край.

Споредъ правилника на затвора, разрешаваха се само 25 минути за свиждане и разговоръ, и то веднажъ месечно. За мене направиха изключение, да можемъ да се видимъ още два пѣти въ следващитѣ три дни. Тѣзи срещи съ любимата ми жена влѣха въ мене новъ тласкъ на бодростъ и куражъ. Като че ли жена ми донесе, заедно съ поздравитѣ и китката цвѣтя отъ София, свежия въздухъ на Витоша, както и копнежитѣ и надеждитѣ на онеправдания български народъ. Следъ като тя си замина, азъ дълго време пазихъ като реликви не само карамфилитѣ, но и всѣко кѣсче хартия, съ която бѣха обвити донесенитѣ ми отъ София подарѣци.

Свиждането съ жена ми увеличи много силитѣ ми. Понасяхъ търпеливо затворническитѣ дни, макаръ че тѣ пълзѣха съвсемъ бавно, изпълнени съ тѣга и плаха надежда. Отъ това време, не си спомнямъ нищо особено; все сѣщата срѣда, все сѣщитѣ разговори, сѣщитѣ мисли и неизмѣнната затворническа мѣжа. Седмицитѣ и месецитѣ се сливаха. Безкрайно много години бѣха минали вече; оставаха ми само още три години. Почнахъ да живѣя вече съ мисълта, че ще дочакамъ, най-после, деня да бѣда отново свободенъ.

Настѣпи годината 1936, осемнадесета по редъ отъ моя затворнически животъ. Презъ лѣтото стана едно голѣмо събитие за насъ, затворницитѣ: директорътъ Браловичъ бѣ смѣненъ, поради извършенитѣ отъ него своеволия, които бѣха многобройни и, както изтъкнахъ по-горе, страшни по своето естество. На негово мѣсто бѣ назначенъ пакъ шумадиецъ, Душанъ Петровичъ, човѣкъ безкрупуленъ и небреженъ, несправедливъ, суровъ типъ, твърде подобенъ на своя предшественикъ.

Душанъ Петровичъ дойде въ Сръмска-Митровица, следъ добра практика. Преди да ни стане „началникъ“ той билъ директоръ на затворитѣ въ Стара-Градишка и Лепоглава, кѣдето се бѣ отличилъ съ умразата си и грубитѣ си постѣпки къмъ политическитѣ затворници.

Още през първите месеци на своето управление, новият директор започна да въвежда своеобразни методи за въздействие, като не зачиташе нито закона, нито правилника за вътрешния ред в затвора; той нарушаваше безразборно всички разпоредби, които уреждаха тежкия затворнически живот. Скоро против него се създаде голямо недоволство, тъй като той направи нетърпимо положението на всички. Във няколко само месеци възмущението се превърна в неудържимо брожение.

Най-напред започнаха негодуванията срещу политическите затворници, особено хърватите, тъй като директорът манифестираше открито своите велико-сръбски тежнения и умразата си към хърватския народ. Насъ, българите, пък, наричаше презрително „бугараши“ и, както и преди, ние продължавахме да бъдем поставени вън от закона. Затова, се решихме да прибъгнем до крайното средство, въ борбата за правда. Ние нъмахме много възможности: или масов протест, от страна на по-голям брой затворници, или гладна стачка. За насъ рискът бше много голям, тъй като бхме шепа българи-борци, — всичко 12 души — помежду цъла стан от криминални затворници, апаша, крадци и убийци. Но след дълги съвещание съ нъкои от тхъ, които се отличаваха съ своята упоритост срещу властта, решихме да пристъпим към акция.

То бше недъленъ денъ — 9 август 1936 год. Когато се свърши предобъдната обичайна разходка, и всички затворници се прибраха въ стайте си, по даденъ сигналъ се разнесе общъ силенъ викъ: „Долу кървавия режимъ“, „долу насилията“; „Нещеме храна, догдето не ни се дадатъ всички облекчения, предвидени по закона!“ ... А отъ една стая на третия етажъ извикаха допълнително: „Долу кървавия диктаторъ, да живятъ водителите на стачката, Ципушевъ и Чкатровъ!“ Като чуа тия викове, политическите затворници отъ зданието на малолетните подеха и тб гръмогласни протести. Задружните викове отъ всички страни продължиха цъло денонощие; заприлича на истински бунт.

Отъ силна уплаха, управлението на затвора нареди зданията да бждат блокирани съ двоенъ кордонъ полиция и войска. Същия денъ имаше много посетители отъ разните краища на Югославия, защото свижданията на затворниците съ тхните домашни ставаха само въ празнични дни. Още при първите тропания и викове се създаде голяма суматоха срещу стражата и чиновниците. Директорът, въ своята уплаха, наредилъ да се изгонятъ всички посетители и поискалъ незабавна помощ отъ града — войска и полиция. По такъвъ начинъ една отъ целите ни бше постигната веднага, а именно, народътъ узна, чрезъ нашия бунт, за беззаконията вършени въ затвора.

За да постигнемъ и другите цели, по взаимно съгласие, обявихме гладна стачка, като изтъкнахме нашите условия въ следния смисъл. Да бждатъ спрени неправдите и насилията; да се прилагатъ всички облекчения, съгласно правилника за вътрешния редъ и закона; да се подобри храната и възнаграждението на тзи, които работятъ и др.

Почти половината отъ криминалните затворници се съгласиха да стачкуватъ съ насъ българите, обаче другата частъ отказа и въ понеделникъ отиде на работа. При обиколка изъ работилниците, директорътъ изсипалъ купъ хули по нашъ адресъ, защото една шепа българи сме били разбунтували цълия затвор. Въ своя бс, той ругалъ открито майката „бугарашка“, макаръ че първиятъ министъръ на Югославия вече подготвяше почвата за едно, ужъ, истинско приятелство съ България. — И какъ да не бснбеше господинътъ, когато поради тия бунтове можеше да изпусне тлъстия кокалъ! По онова време, да бждешъ директоръ на затворите въ Сръмска-Митровица

бъше истински келепиръ, понеже, освенъ голѣмата заплата, той получаваше много облаги отъ производството, безъ да се говори за многобройнитѣ гешефти.

На третия день сутриньта, въ нашата стая дойде самиятъ директоръ. Бледенъ и развълануванъ, той ме запитва: „Какво желаете да постигнете съ вашия бунтъ и стачка? Главата ми ли? Тя може и да падне, но азъ ще запазя престижа на държавата“, — сякашъ не разбираше, че този бунтъ не е противъ държавата, а само протестъ срещу личнитѣ му своеволия спрямо насъ, затворницитѣ. Тогава Димче Чкатровъ му отговори: „Пазете главата си за вашето отечество! Ние нѣмаме нужда отъ нея.“

Директорътъ бѣше толкова изплашенъ, че изгуби съвсемъ присѣтствието на духа и поиска чаша вода за успокоение, следъ което бързо напустна стаята ни, обещавайки ни да ни даде всички права, съгласно закона.

Тази гладна стачка, четвърта по редъ, продължи 6 дни. Следъ прекратяването ѝ, всички българи и малка частъ криминални затворници бѣхме наказани съ неопредѣлено време карцеръ, като повечето отъ насъ оковаха въ тежки вериги. Обаче, въ края на септември директорътъ прекрати наказанията ни и обеща, че ще анулира цѣлото дисциплинарно дѣло, ако не правимъ повече размирици. Освенъ това, за голѣма наша изненада, презъ ноемврий с. г. (1936), той ме допустна за свободнякъ. При все че имахъ законно право на това облекчение още преди осемъ години, азъ и другаритѣ ми останахме изненадани, понеже знаехме за тайнитѣ нареждания отъ Бѣлградъ: да бѣда пазенъ най-строго. Още повече, че тъкмо по това време въ Хърватско и Македония бѣ разпрѣсната, нелегално, една книга за страданията на хърватскитѣ национални борци, македонскитѣ революционери и югославскитѣ комунисти въ затворитѣ на Срѣмска-Митровица и Лепоглава.

По-късно научихъ, че тази книга е била написана отъ познатия ми хърватски младежъ Шиме Балень, който мина презъ чистилището на срѣбскитѣ полицейски изпитания и влажнитѣ бетонирани зандани на Срѣмска-Митровица. Въ това обширно изложение бѣха писани много нѣща за насъ, българитѣ, а особено за мене, като на първа страница, на най-видно мѣсто, бѣ помѣстенъ моятъ затворнически портретъ.

Изобщо, братята хървати правѣха голѣма честь и услуга на насъ, българитѣ, въ югославскитѣ затвори, по онова време. И сега, колчемъ си спомня за миналитѣ си страдания, особено за килиитѣ и борбитѣ въ затвора на Срѣмска-Митровица, винаги изпъкватъ предъ очитѣ ми свѣтлитѣ образи на редица доблестни борци, синове на Хърватско, които стоически понасяха всички лишения и неправди. Богъ помогна на усилията имъ и навѣрно повечето отъ тия мжченици сега се радватъ на извоюваната съ нечувани страдания свобода въ своята Независима Хърватска държава.

Между това, въпрѣки всички опити на велико-срѣбскитѣ държавници да запазятъ „единната и недѣлима Югославия“, тя все повече и все по-бързо отиваше къмъ разпадане. Македонскитѣ българи и хърватитѣ подкопаваха безспиръ изкуствено сглобената държава. Освенъ това Югославия се разпадаше и поради свои собствени недъзи; въ самитѣ срѣбски срѣди, дори всрѣдъ крайнитѣ шовинисти, бѣ настѣпило разноезичие, както по вътрешната, така и по външната политика.

Презъ 1936 година, — не си спомнямъ точно за датата, — доведоха въ затвора на Срѣмска-Митровица истински „прави“ сърби: народнитѣ представители Драгиша Стоядиновичъ, Драгиша Миловановичъ, Василия Търбичъ и Арнауновичъ. Осждени бѣха за несполучливъ атентатъ противъ тогавашния югославски министъръ-председателъ Миланъ Стоядиновичъ. По старъ срѣбски образецъ, опитътъ бѣ извършенъ въ самата Скупщина. Арнауновичъ стрелялъ противъ своя министъръ-председателъ, но не успѣлъ да го улучи.

Още съ дохождането си въ затвора, Гърбичъ, бившиятъ бандитъ-водачъ на противобългарска шайка въ Македония, бѣ поставенъ при най-добри условия: пазачитѣ бѣха внимателни къмъ него, даваше му се изобилна и добра болнична храна, поднесоха му всички възможни облекчения, изобщо, стараеха се да му угаждатъ като на „сръбски юнакъ“. Но още презъ първитѣ дни той почна да роптае предъ Димче Чкатровъ и да псува сръбиянската майка и всичко сръбско; защото билъ изгубилъ своята младостъ за сръбската кауза въ Македония, а сега го тикнали въ затвора. На това Димче му възразилъ иронично: „Де, бре Васо, ти се отчая, защото си осъденъ на четири години и тукъ живѣеше като дребей, а какво да каже българинътъ Ципушевъ, който преживѣ досега повече отъ седемнадесета години въ разнитѣ сръбски зандани, въ най-тежки страдания, и, както виждашъ, съ вирната глава, не казва ни „охъ!“ . . .

Като свободнякъ, животътъ ми въ затвора се подобри значително, и времето тръгна по-бързо. Почнахъ да живѣя съ мисълта, че, въ края на краищата, — следъ още две години — ще напустна сръбскитѣ затвори и ще се върна отново въ живота.

Въ началото на 1937 година, една привечеръ, въ бараката на свободняцитѣ дойде депутатътъ Драгиша Миловановичъ, който си бѣше пийналь и бѣ разположенъ за разговоръ. Започна да прави коментарии относно сключения тогава „Пактъ за вѣчно приятелство между Югославия и България“, като каза приблизително следнитѣ откровени мисли: „Този пактъ е сключенъ за засилване авторитета както на г. Кьосеивановъ, така и на Миланъ Стоядиновичъ. Обаче, сѣщински пактъ за вѣчно приятелство могатъ да сключатъ само сръбскиятъ и българскиятъ народи, и то следъ като се отвори още една война между Югославия и България и ние ви смажемъ до кракъ, за да ви наложимъ истинско приятелство и братство“.

Възползувахъ се отъ случая, че Миловановичъ бѣ въ добро настроение и му казахъ открито: „Слаби сте, Драгиша, вие, сърбитѣ, да смажете до кракъ българския народъ, защото вие сте малобройни, пъкъ и ние, българитѣ, имаме добри спомени отъ миналото, отъ 1885 година, а и отъ всички по-сетнешни войни. На бойното поле ние винаги сме ви побеждавали. Освенъ това, при една нова война между насъ, хървати, словенци, българи, пъкъ и всички инородни елементи въ Югославия ще бѣдатъ на наша страна“.

Продължихъ по-нататкъ: „Зная какво ви боли. Ябълката на раздора между насъ е Македония, презъ която мечтаете да излѣзнете на Солунъ. Но тя е вѣковна българска земя и излазъ можете да получите само търговски, и то презъ една приятелска България“.

Миловановичъ се възбуди и ми забеляза, че ние, българитѣ, сме имъ причинили извънредни злини презъ време на окупацията. Отговорихъ му: „Въ 1913 година, вие, сърбитѣ, измѣнихте на сключения съюзъ, сдружихте се съ гърцитѣ и незаслужено дойдохте въ Македония, кждето никой не ви искаше, а следъ това подложихте на нечуванъ тероръ всичко по-будно българско. Ние никога не сме аспирирали за вашата Шумадия, а вие успѣхте да опорочите вашата (?? *нашата* ??) свещена земя“. За примѣръ му посочихъ масовитѣ избивани на будни българи въ Македония, отъ страна на сръбската администрация и отъ бандитѣ на Бабунски, Василия Гърбичъ и др.

Най-после, Драгиша Миловановичъ не можа да се въздържи и започна да псува: „Вѣрата ваша македонска, не ви стига, че сте завладѣли половината София, а вече заробихте и четвъртъ Бѣлградъ. Обаче, при това заключи напълно откровено, че македонцитѣ успѣватъ, благодарение на своя упоритъ трудъ и голѣми икономии, докато тѣхнитѣ „дошляци“ — гурбетчии, които идватъ да работятъ въ Бѣлградъ и другитѣ градове, щомъ получатъ надницата си, ходятъ да пиятъ и да „лумпуватъ“.

Това бѣ последниятъ ми по-интересенъ разговоръ въ затвора на Срѣмска-Митровица.

XV. Освобождение

Като станахъ свободнякъ на работа въ канцеларията на затвора, използвахъ още първитѣ дни по-голѣмата си свобода, на движение и влѣзнахъ въ връзка съ писаритѣ въ архивното отдѣление. Съ помощта на единъ отъ тѣхъ, брата-хърватъ Марко Бришки, успѣхъ, единъ празниченъ день, да се добера до моята присѣда и си взехъ преписъ отъ по-важнитѣ пасажи. Още сѣщия день чрезъ другъ единъ хърватъ, стражаръ въ затвора, успѣхъ да изпратя, нелегално, обширно писмо до моитѣ домашни въ София, съ обяснения за дѣлото и всички параграфи отъ военно-наказателния законъ, по които бѣхъ осѣденъ.

Това мое писмо, съ съответна молба, било предадено отъ жена ми на тогавашния министъръ председателъ г. Георги Кьосеивановъ, комуто вече бѣха познати моитѣ страдания за българската кауза. Благодарение на неговото застъпничество предъ югославския му колега по онова време, Миланъ Стоядиновичъ, съ когото бѣха сключили пакта за вѣчно приятелство, пустнаха ме отъ затвора една година по-рано, — като единствена реална печалба отъ казаното „приятелство“, както се изразиха мнозина мои познати и приятели въ София.

То бѣ сѣбота, 3 априль 1937 година. Хубавъ пролѣтенъ день. Преди обѣдъ, помощникъ-директорътъ на затвора ме повика при себе си и следъ като се осведоми за наличността въ касата ми, нареди на единъ стражаръ да ме придружи въ града, за да си купя дрехи и обуца, защото тѣзи съ които бѣхъ дошелъ, се бѣха разпаднали отъ мухълъ. Тази процедура мина съ предварителни подсѣщания и заобикалки, безъ да ми се каже ясно, какъ ще стане освобождението ми. При все това, усѣтихъ силенъ токъ да минава презъ нервитѣ ми и сигурно съмъ измѣнилъ цвѣта на лицето си. Следъ като се поуспокоихъ малко, замолихъ да ми се позволи кратко свиждане съ другаря ми Димче Чкатровъ, защото неговата стара майка въ София, навѣрно, ще ме пита за него. При раздѣлата, той успѣ да ми прошепне на нашъ диалектъ: „Пази се да не те изядатъ“. И наистина, отъ тогавашния ми опитъ, знаехъ, че това не е невъзможно.

Отъ този часъ, събитията се развиваха като на снъ, въ едно състояние между тревога и надежда.

Сѣщия день, следъ обѣдъ, отъ Бѣлградъ пристигна единъ детективъ и къмъ три часа потеглихме за гарата. Не е възможно да предамъ, какво изпитвахъ. Силно развълнуванъ и съ тягостни мисли напуснахъ черната, проклетата сграда на Срѣмска-Митровица, кждето бѣха погребани цѣли 14 години отъ моя животъ. Най-много ме измѣчваше неизвестността. Не бѣхъ сигуренъ, дали съмъ наистина окончателно свободенъ или пакъ ще ме подложатъ на нови изпитания. Надеждата, че ще бжда освободенъ се бѣ пробудила и свиваше сърдцето си; желанието ми да се върна въ живота, следъ 19 години затворъ, просто ме изгаряше. Но не ми казаха нищо положително. Не знаехъ кжде ме водятъ. Не ми дадоха никакъвъ официаленъ документъ, какъвто даваха на всички затворници, когато ги освобождаваха. Съмнението ми се увеличаваше отъ думитѣ на Димче, съ когото дѣлихме скръбъ и страдания цѣли три години, въ нашата обща участъ. Само който е билъ въ рѣцетѣ на безмилостенъ врагъ, познава тягостното чувство на безпомощность и неувѣреность, което изпитвахъ. Знаехъ, какво мисли за мене кървавата срѣбска власть. Не ми идваше,

тогава, на умъ, че ако ме освобождаватъ, то това ще бжде по застъпничество отъ София и, следователно, сърбитъ ще бждатъ внимателни; пъкъ и не бѣ възможно за мене да направя подобно заключение, тъй като не знаехъ, дали, изобщо, ме освобождаватъ или сж ми подхвърлили една залъгалка, за да ме измжчватъ душевно, — нѣщо, което бѣхъ изпиталъ нѣколко пжти.

Напуснахъ затвора угнетенъ, съ голѣмъ смутъ въ душата си. Детективътъ ме заведе на гарата; качихме се на влака и потеглихме. Пакъ започна монотонната пѣсенъ на колелата, които ме отнасяха съ себе си — къмъ понататъшната ми сждба.

Привечеръ стигнахме въ Бѣлградъ и отидохме веднага въ управлението на тайната сръбска полиция, за която бѣхъ слушалъ толкова странни нѣща. Спомнихъ си жълтото, цинично лице на инспектора Лазаревичъ, който ми бѣ предложилъ да стана ренегатъ, непосредствено следъ осжждането ми въ Щипъ; това болнаво лице, на човѣкъ, който не вѣрва въ доброто и не признава никакви идеали, като че ли бѣ за мене обликъ на сръбската полиция. Съ свито сърдце, прекрачихъ прага на огромното зловещо здание, стенитъ на което като че ли бѣха пропити отъ задавенитъ стонове на мжченицитъ, които сж оставили въ него своето здраве или животъ. И когато, въ първия мигъ предъ мене се изпрѣчи единъ подземенъ входъ, азъ изтръпнахъ отъ ужасъ. Неволно и съ трепетъ си казахъ: Тукъ ли ще бжде моятъ край? Тука ли ще се приключватъ деветнадесеттъ години затворнически животъ? Но детективътъ ме поведе къмъ асансьора.

Възкахихме се на третия етажъ, кждето бѣше кабинета на третото отдѣление отъ тайната криминална полиция. Нейниятъ шефъ, Коста Тасичъ, отъ Тетовско, известенъ ренегатъ и злосторникъ, който е погубилъ здравето и живота на мнозина нещастени българи борци въ Македония, се представи въ цѣлия си луксъ и антуражъ. Започнаха да ме разпитватъ за живота въ затвора и за тѣмъ познати лица, бивши тѣхни жертви. Къмъ полунощъ шефътъ нареди да ми се донесе вечеря отъ нѣкоя съседна гостилница. Това засили още повече моитъ мрачни мисли. Обхвана ме тягостна умора. Най-последно, къмъ единъ часа, той заповѣда на подчинения му детективъ: „Заведи го въ хотелъ „Македония“, и внимавай добре надъ него“.

Въ хотела стигнахме много скоро, понеже бѣше наблизу. При записването ми възникна нова мистерия. Полицията каза името ми, занаятието ми, родомъ отъ София, идва отъ София и заминава за София. По-късно разбрахъ, че това е било негова глупава маневра. Тогава, обаче, се стреснахъ. За да спечеля поне петъ минути време, азъ го помолихъ да поржча кафе и бира за насъ двамата. Използувахъ краткото му отсъствие и казахъ бързо на хотелиера: „Добре запомни: азъ съмъ Ципушевъ, идвамъ отъ затвора на Сръмска-Митровица, кждето прекарахъ дълги години. На кжде ме водятъ, не зная“. — Довѣрихъ се на този човѣкъ, понеже по говора му разбрахъ, че е отъ Македония.

Какъ да е, прекарахъ нощта. На другата заранъ детективътъ ме заведе пакъ, въ прочутото полицейско здание, кждето прекарахъ въ очакване и неизвестностъ още нѣколко часа, въ съвсемъ угнетено състояние. Едва на обѣдъ, мистерията се разясни, понеже чухъ нарежданията на шефа Тасичъ: „Заведи го да обѣдва, а въ три часа — въ българската легация да му издадатъ пасаванъ за София, преди което може да разгледа Бѣлградъ“. Надеждата ми, че ще видя свобода, закрепна, ала нервитъ ми бѣха така изпнати, че тревогата продължаваше да ме гризе.

Следъ като се нахранихме, по мое желание излѣзохме да се поразходимъ — не че имахъ особено настроение да разгледамъ града, но искахъ да се разсѣя и да убия времето на чакането. Минахме покрай университета, Народното събрание и влѣзохме

въ крайдунавската градина „Кале-Мегданъ“, отъ кждето се открива величествена гледка къмъ вливането на р. Сава въ Дунава. Стана три часа. Понеже бѣше недѣленъ день, ние потърсихме въ кжци втория секретаръ на нашата легация, г. Георги Василевъ. Той, и цѣлото му домочадие, ме посрѣщнаха съ радостъ, почерпиха ме по български и ме обрадваха съ добри новини отъ София. Тукъ, въ кжщата на това благородно българско семейство, азъ почувствувахъ за пръвъ пжтъ свободата и се свързахъ душевно.

Отъ сега нататкъ състоянието ми мога да изразя само съ една дума: нетърпение.

Въ канцеларията на легацията отидохме придружени отъ единъ чиновникъ. При издаването на пасавана, по телефона се обади нашиятъ тогавашенъ пълномощенъ м-ръ г. Ив. Поповъ, който, като узна за освобождението ми, пожела да му бѣда гостъ на вечеря, следъ което мога да си замина съ конвенционала. Детективътъ, обаче, като чу поканата на министра, вмѣсто да ме освободи, както му бѣ наредено, взе пжтния листъ и, съ оправданието, че трѣбва да се завѣри, ме върна пакъ въ тѣхното управление. Тукъ ме задържаха още два часа и къмъ 6 часа ме изпратиха на гарата. Едва сега детективътъ ми повърна остатъка отъ паритѣ, следъ като заплати пжтния ми билетъ и пресмѣтна всички мои и негови разходи, отъ Сръмска-Митровица до този мигъ, а на туй отгореси задържа и 50 динара за черпня. — Халалъ да му сж! — си помислихъ азъ.

На българската гара, детективътъ ме предаде на полицейския комендантъ, а той пъкъ — на свой стражаръ, който се качи въ влака заедно съ мене и ме придружи до гара Царибродъ, кждето пристигнахме около обѣдъ. — Може би нарочно ме задължиха да пжтувамъ съ смѣсенъ влакъ, който тръгва единъ часъ по-рано отъ конвенционала, обаче пристига въ Царибродъ 2 часа по-късно.

Търпението ми бѣ съвсемъ изчерпано. Намирахъ се въ поробения, тогава, български градецъ, на две крачки отъ българо-югославската граница. Никога не съмъ мислилъ, че минутитѣ могатъ така да се разтѣгатъ. Стражарътъ ме предаде на паспортния приставъ, нѣкой си Ристичъ, родомъ отъ Банатъ. Той ми заяви, че ще трѣбва да чакамъ до следния день преди обѣдъ пристигането на конвенционала. Помолихъ го, да ми се даде каквото и да било превозна сръдство, за да стигна на българска земя, па макаръ и на полунощъ. Мисълта да прекарамъ цѣлия следобѣдъ и дългитѣ часове на нощъта въ ново чакане ме ужасяваше. Обаче, тѣ ми отказаха, подъ предлогъ, че нѣмало никакво превозно сръдство, нито пъкъ ми позволиха да посетя града Царибродъ. Останахъ да чакамъ на гарата, въ най-угнетено състояние. Случайно, обаче, узнахъ, че къмъ 3 часа пристига Ориентъ-експресътъ. Помолихъ настоятелно пристава да ми се разреши да продължа пжтуването си съ него, за да не се измжчвамъ цѣлата нощъ. Той се съгласи, и азъ побързахъ да се снабдя съ билетъ отъ нашата агенция на гарата, кждето работѣха двама наши млади чиновници.

Сега вече търпеливо започнахъ да пия кафе, като пушехъ цигара следъ цигара и броехъ всѣки мигъ. Най-после влакътъ се зададе и следъ малко зае гарата. При настжпилото раздвижване, азъ напуснахъ, безъ никакви церемонии, пристава и стражара, доближихъ се до началника на влака и му казахъ на френски: „Господине, азъ съмъ българинъ и следъ 19 мжченически години въ сръбскитѣ затвори, се завръщамъ въ моята земя. Надѣвамъ се, че сега се намирамъ подъ Ваше покровителство и спокойно ще пжтувамъ за София.“ Въ този моментъ дойде и кондукторътъ: и двамата почнаха да изразяватъ очудването си, толкова необикновено имъ се стори казаното отъ мене, после ми заявиха тържествено: „Въ нашия Ориентъ-експресъ никой не може да Ви безпокои“ и ме настаниха въ едно луксозно купе. Скоро

следъ това влакътъ потегли. Колелата се въртѣха и ме носѣха съ себе си къмъ свободата, къмъ живота, къмъ моитѣ близки . . .

Когато стигнахме на; гара Драгоманъ, азъ слѣзнахъ отъ вагона и колѣничихъ съ трепетъ и смирение на светата българска земя, която е откърмила моитѣ дѣди и безброй български борци, паднали за свободата на нашия народъ. Това бѣ на 5 априль 1937 година, къмъ 4 часа следъ обѣдъ. Не мога да изразя съ думи чувствата, които вълнуваха измѣнената ми душа въ тѣзи моменти, — на своя земя, свободенъ, спасенъ отъ ржцетѣ на враговетѣ и мжчители; тѣ могатъ само да се преживѣятъ. Цѣлунахъ скжпата българска земя и казахъ въ душата си: „Господи, една педя да се придаде на България, готовъ съмъ да се върна още двадесетъ години въ сръбскитѣ затвори, макаръ и да не видя жена си и детето си“.

Следъ като преодолѣхъ голѣмото си вълнение, отидохъ въ телеграфната стая и помолихъ нашата чиновничка да подаде една телефонограма до моя зетъ инж. Д. Загоровъ: да каже, че пристигамъ съ Ориентъ-експреса.

Сега вече велика радостъ изпълни душата ми. Издържахъ и преодолѣхъ всичко и доживѣхъ да се върна въ България!

Радостнитѣ вълнения достигнаха своя връхъ, когато пристигнахъ въ София и прегърнахъ най-милитѣ ми сжщества, отъ които насила ме бѣха отдѣлили цѣли 19 години. Когато ме задигнаха отъ Струмица, детето ми бѣ на десетъ години; сега на приблизително сжщата възраст бѣ внучката ми Ангелина.

Азъ мисля, че съмъ отъ много рѣдкитѣ щастливци, които сж изпитали подобни радости, защото за тѣхъ сж необходими предварителни мжки и морални терзания, сжщо така несравними и неописуеми.

Първитѣ дни следъ освобождението ми преживѣхъ въ състояние на една приятна замаяностъ, тъй като бѣхъ обсипанъ съ сърдечнитѣ грижи и внимание на милитѣ ми домашни, за които съмъ копнѣлъ две десетилѣтия. На тѣхъ и на многото приятели и другари, които идваха да ме поздравятъ за завръщането ми у дома, — съ моето възкресение, както казваха повечето отъ тѣхъ — казахъ и повтарямъ: трѣбва човѣкъ да страда дълго време, като мене, отдалеченъ отъ своя народъ и близки, да влѣзе въ допиръ съ много хора отъ разни народности, за да оцени великодушнето и още много други качества на своя братъ българинъ.

Край